http://dx.doi.org/10.18778/7969-791-5

Od inkunabułów do pierwszych gramatyk

Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego

(koniec XV – początek XVII wieku)

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Ivan Petrov

Od inkunabułów do pierwszych gramatyk

Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego

(koniec XV – początek XVII wieku)

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2015

Ivan Petrov – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Katedra Filologii Słowiańskiej
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego
i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerana, *Ceraneum*
90-237 Łódź, ul. Matejki 32/38
e-mail: ivan.n.petrov@uni.lodz.pl

RECENZENT
Władysław Kryzia

REDAKTOR INICJUJĄCY
Urszula Dzieciątkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ
Dorota Stępień

SKŁAD I ŁAMANIE
Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI
Studio 7A

Na okładce wykorzystano fotografię XVI-wiecznego starodruku cyrylickiego wydanego
w Domu Wydawniczym Vukoviciów w Wenecji. Zabytek przechowywany jest
w Państwowym Muzeum Historycznym (Национален исторически музей) w Sofii
Autor zdjęcia: Viktoria Marinov

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2015

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07014.15.0.M

Ark. wyd. 14,0; ark. druk. 16,75

ISBN 978-83-7969-791-5
e-ISBN 978-83-7969-792-2

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

SPIS TREŚCI

Wstęp 9

Rozdział I
Język cerkiewnosłowiański i jego wpływ na bułgarski:
koncepcje opisu i interpretacji 17

Podstawowe problemy definicyjne i terminologiczne 17

Ważniejsze opracowania leksykograficzne i gramatyczne 24

Wybrane teoretyczno-metodologiczne modele opisu języka cerkiewnosłowiańskiego 27

Język i wpływ cerkiewnosłowiański w opracowaniach bułgarystycznych 35

Rozdział II
Inkunabuły i starodruki cyrylickie:
zagadnienia taksonomii i nomenklatury 57

Uwagi terminologiczne i problemy systematyzacyjne 57

Ogólna charakterystyka bazy źródłowej i stanu jej opisu 64

Teksty anagraficzne w paleotypach 74

Klasyfikacja i periodyzacja paleotypów bułgarskich 79

Rozdział III
Południowosłowiańska paleotypia cyrylicka w XVI w.:
podstawowe tradycje i konteksty źródłowe 87

Inkunabulistyka głagolicka (1483–1496) 87

Krakowskie inkunabuły cyrylickie (1491–1493) 92

Cetyńskie inkunabuły cyrylickie (1494–1495) 96

Paleotypia rumuńsko-bułgarska: I etap (1508–1512) 99

Paleotypia cyrylicka w Wenecji (1519–1638) 103

Božidar Vuković (1519–1521, 1536–1540) 104
Vicenzo Vuković (1546–1547, 1554–1561) 107
Stefan Marinović (1561–1563) 109
Jakow z miejscowości Kamena Reka, Jerolim Zagurović, Jakow Krajkow (1566–1572) 110
Stefan Paštrović, hieromnich Sawa, Giovanni Antonio Rampazetto (1597) . . 112
Bartolomeo, Marco i Bartol Ginammi (1638) 113
Paleotypia serbska (1519–1566) 115
Typografie rodu Ljubaviciów (1519–1523) 115
Serbskie drukarnie klasztorne (1537–1566) 117
Rujno (1537) 117
Gračanica (1539) 119
Mileševa (1544–1546, 1557) 120
Belgrad, Mrkšina Crkva (1552, 1562–1566) 122
Paleotypia rumuńsko-bułgarska: II etap (1545–1554) 125
Dimitrije Ljubavić (1545–1547) 125
Filip Pictor Moldoveanu (Mołdawianin) (1544–1554) 126
Paleotypia rumuńsko-bułgarska: III etap (1557–1588) 127
Diakon Coresi (1557–1583) 128
Diak Lorinţ (1567–1579) 131
Hieromnich Lavrentie (1582) 132
Diakon Şerban (1582–1588) 133
Wschodniosłowiańska paleotypia cyrylicka – charakterystyka ramowa 134

Podsumowanie 143

Bibliografia 151
Katalogi i opisy inkunabułów i paleotypów 151
Pozostałe opracowania 155

Wykaz wydań tekstów źródłowych 189
Wydanie zbiorcze 189
Wydania pojedynczych zabytków 190

Aneks. Teksty anagraficzne (przedmowy, posłowia i kolofony) z południowosłowiańskich cyrylickich inkunabułów i starodruków w przekładzie na język polski 199

Inkunabuły Szwajpolta Fiola (Kraków) 201

Inkunabuły Đurđa Crnojevicia (Cetinje) 201

Starodruki mnicha Makarije (Târgovişte) 204

Starodruki Božidara Vukovicia (Wenecja) 206

Starodruki Vicenza Vukovicia (Wenecja) 221

Starodruki Stefana Marinovicia (Wenecja) 224

Starodruki Jakowa z miejscowości Kamena Reka, Jerolima Zagurovicia i Jakowa Krajkowa (Wenecja) 228

Starodruki Stefana Paštrovicia, hieromnicha Sawy i Giovanniego Antonia Rampazetto (Wenecja) 232

Starodruki Bartolomea, Marca i Bartola Ginammi (Wenecja) 233

Starodruki rodu Ljubaviciów (Goražde) 235

Starodruki serbskich drukarń klasztornych (Rujno, Gračanica, Mileševa, Belgrad, Mrkšina Crkva) 240

Starodruki Dimitrije Ljubavicia (Târgovişte) 247

Starodruki diakona Coresiego (Braşov, Târgovişte, Sebeş) 249

Starodruki diaka Lorinţa (Braşov, Alba Iulia) 258

Starodruki hieromnicha Lavrentie (Bukareszt) 259

Starodruki diakona Şerbana (Braşov) 259

Резюме 261

Summary 265

Od Redakcji 267

WSTĘP

W lingwistyce diachronicznej tradycyjnie wyodrębnia się dwa typy opisu ogólnej (całościowej) historii języka: tzw. *historię wewnętrzną*, skupiającą się na rozwoju systemu gramatycznego i leksykalnego i składających się nań elementów, oraz tzw. *historię zewnętrzną*. Przedmiotem tej ostatniej, jak podkreśla krakowska slawistka Barbara Oczkowa, „są pozajęzykowe czynniki sprawcze jego ewolucji. Historię wewnętrzną języka utożsamia się z gramatyką historyczną, badaną przy użyciu narzędzi *stricte* lingwistycznych, podczas gdy historia zewnętrzna podlega analizie socjolingwistycznej. Do jej interdyscyplinarnego obszaru zainteresowań zalicza się bowiem całokształt czynników historyczno-społeczno-kulturowych towarzyszących historii danego języka, a zarazem kształtujących go w całym toku jego rozwoju" [Oczkowa 2014: 483–484, por. też EJO 2003: 237; EJP 1999: 133].

Niniejsza rozprawa poświęcona jest problematyce właśnie historii zewnętrznej bułgarskiego języka literackiego we wczesnej dobie przednarodowej (przedodrodzeniowej), zaliczanej przez większość badaczy do tzw. okresu przejściowego (mieszanego), należącego z jednej strony do schyłkowej fazy funkcjonowania tradycji staro-cerkiewno-słowiańskiej (starobułgarskiej) w późnośredniowiecznym piśmiennictwie bułgarskim wraz z jednoczesnymi procesami petryfikacyjnymi w zakresie nowożytnego normowania i kodyfikacji tej tradycji, z drugiej zaś – do czasu pojawienia się pierwszych nowobułgarskich tekstów, których język cechuje oderwanie się od tej tradycji. W kulturze piśmienniczej Słowian Południowych, również bułgarskiej, szczególnie XVI wiek postrzegany jest jako etap otwierający i zapowiadający niejako wspomnianą dobę przednarodową (przedodrodzeniową). Jednym z przejawów tego fenomenu jest stopniowe, ewolucyjne, zastąpienie wielowiekowej tradycji rękopiśmiennej rozwijającą się wówczas książką drukowaną (zresztą obie tradycje w tym czasie koegzystują i wpływają jedna na drugą). W związku z tym badanie starodruków słowiańskich powinno być bardzo

istotnym elementem opisu i interpretacji procesów, które znalazły się u podstaw tworzenia się języków literackich obszaru Slavia Orthodoxa (i nie tylko) w czasach nowożytnych. Temu właśnie okresowi oraz problemom źródłowym i językowym z nim związanym poświęcona jest niniejsza książka.

Warto podkreślić, że w ostatnich kilku–kilkunastu latach ukazuje się w Polsce szereg publikacji przedstawiających nie tylko systematyczny i syntetyczny synchroniczny opis języków południowosłowiańskich, w tym – języka bułgarskiego [Popova, Ivanova 2004; Popova 2009; Maldjieva 2014; Rusek 2014][1], lecz także istotne aspekty ich rozwoju diachronicznego (zarówno w odniesieniu do historii wewnętrznej, jak i zewnętrznej). Wśród ważniejszych prac z tego obszaru wymieńmy chociażby (ograniczam się tylko do niektórych monografii i podręczników): prace kroatystyczne Barbary Oczkowej [Oczkowa 2006; tłumaczenie na język chorwacki: Oczkowa 2010], nawiązujące m.in. do jej wcześniejszej podręcznikowej syntezy dziejów języka serbsko-chorwackiego [Oczkowa 1983]; publikację gdańskich slawistów poruszającą aspekty fonetyki historycznej języka serbskiego [Paždjerski, Chacia 2014]; pracę z zakresu historii języka słoweńskiego autorstwa Władysława Kryzi, związanego z ośrodkami slawistycznymi śląskim i łódzkim [Kryzia 2008]; publikacje poznańskiej uczonej Marioli Walczak-Mikołajczakowej, opisujące całość językowej historii Bułgarów [Walczak 1998], specyficzny składnik tej historii, jakim jest piśmiennictwo katolików bułgarskich [Walczak-Mikołajczakowa 2004][2] bądź też szczegółowe procesy translatoryczne kształtujące normę bułgarskiego języka literackiego w XIX w. [Walczak-Mikołajczakowa 2009]; książki krakowskiej bułgarystki Elżbiety Solak, skupiające się na języku nowobułgarskich przekładów Biblii [Solak 1997] oraz całości językowych dyskusji i sporów, jakie toczyły się w Bułgarii w dobie Odrodzenia [Solak 2009]. Należy wspomnieć też o monografiach łódzkich slawistów, opisujących wybrane procesy rozwojowe języków południowosłowiańskich z punktu widzenia składni semantycznej [Petrov 2007a; Kawecka 2009]. Ważne i przydatne są także książki

1 Oczywiście ze względu na przede wszystkim podręcznikowy charakter niektórych z wymienionych prac zaobserwować w nich można daleko posuniętą symplifikację w opisie analizowanej czy prezentowanej problematyki, niemniej jednak ich ukazanie się na polskim rynku wydawniczym jest znaczące, szczególnie jeśli wziąć pod uwagę przestarzałość klasycznej już rozprawy Franciszka Sławskiego, opisującej całość systemu języka bułgarskiego [Sławski 1962].

2 Z zagadnieniami tymi koresponduje praca bułgarysty z Uniwersytetu Śląskiego Ludwiga Selimskiego [Selimski 1999].

zawierające studia o historycznym rozwoju różnych języków słowiańskich, np. monograficzny zbiór szkiców autorstwa warszawskiej badaczki Ewy Siatkowskiej [Siatkowska 2004] czy opublikowana niedawno zbiorowa praca slawistów krakowskich [SJL 2011]. Ponadto w świetle problematyki niniejszej monografii warto odnotować niektóre nowsze polskie publikacje historycznojęzykowe, traktujące o należących do obszaru Slavia Orthodoxa językach wschodniosłowiańskich [Rieger 1998; Bednarczuk 2010; Galster 2012]. Bardzo interesująca i jednocześnie poruszająca wciąż słabo rozpoznaną problematykę jest także praca krakowskiej rumunistki Anny Oczko, poświęcona historii zapożyczeń południowosłowiańskich w języku rumuńskim [Oczko 2014]. Niniejsza monografia ma ambicję wpisania się w nurt wymienionych wyżej prac.

Książka składa się z trzech zasadniczych rozdziałów oraz aneksu z wyborem tekstów źródłowych.

W rozdziale pierwszym omawiane są podstawowe problemy teoretyczne, metodologiczne, periodyzacyjne i definicyjne charakteryzujące opis wybranego odcinka bułgarskiej historii językowej. Prezentowana jest ewolucja poglądów na fenomen wyrosłego na bazie staro-cerkiewno-słowiańskiego tzw. języka nowo-cerkiewno-słowiańskiego i jego rolę w kształtowaniu się systemu średniowiecznej bułgarszczyzny literackiej. Omawiana jest ramowa historia tzw. wpływu cerkiewnosłowiańskiego na bułgarski w czasach nowożytnych i stopień zbadania jej poszczególnych etapów w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Formułowane są podstawowe cele i zadania badawcze.

W rozdziale drugim uwaga koncentruje się na typologii i klasyfikacji dostępnych drukowanych tekstów źródłowych dla wskazanego okresu. W odniesieniu do ogólnej sytuacji językowej obszaru Slavia Orthodoxa, do którego należy język bułgarski, wyjaśniane i komentowane jest użycie takich terminów, jak inkunabuł, paleotyp, pierwodruk, starodruk, a w kontekście zawartości konkretnych zabytków podkreślana jest rola tzw. anagrafów – metatekstów, stanowiących odrębną pod względem gatunkowym i językowym płaszczyznę analizy i porównania (przedmowy, posłowia, kolofony). Formułowana jest także charakterystyka ilościowa i proweniencyjna zachowanej bazy źródłowej.

Rozdział trzeci poświęcony jest szczegółowemu omówieniu historii cyrylickiej paleotypii południowosłowiańskiej od powstania do początku XVII w. wraz z prezentacją i charakterystyką źródeł pochodzących z Czarnogóry, Wenecji, Serbii, Wołoszczyzny i in. Historia ta odniesiona jest do znacznie lepiej rozpoznanych dziejów paleotypii wschodniosłowiańskiej zarówno z terenów I Rzeczypospolitej,

jak i z ośrodków typograficznych Carstwa Rosyjskiego. Jako kontekst bazowy prezentowana jest inkunabulistyka głagolicka i cyrylicka.

W części końcowej pracy dokonywana jest rekapitulacja poczynionych w poprzednich rozdziałach obserwacji i wniosków, postulowana jest konieczność zmiany perspektywy rozpatrywania wpływu cerkiewnosłowiańskiego na bułgarski: nie, jak dotychczas, w kategoriach kontaktów językowych, lecz jako immanentnej części rodzimych, acz wspólnych dla większości Słowian Południowych, procesów rozwojowych. Poza tym zarysowane bądź wzmiankowane są pozostałe konteksty historii bułgarskiego języka literackiego analizowanego okresu, wymagające systematycznego uwzględnienia bądź dalszej analizy i opisu: rozwój średniowiecznej myśli lingwistycznej prawosławnych Słowian i powstanie pierwszych opracowań gramatycznych, procesy stabilizacyjne, kodyfikacyjne oraz ich konsekwencje językowe, piśmiennictwo Słowian nieprawosławnych i in.

W Aneksie publikowane są ważniejsze z występujących w tekstach źródłowych metatekstów (w przekładzie autorstwa prof. Aleksandra Naumowa, którego liczne i wybitne dokonania na niwie tłumaczenia piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego na język polski są szeroko znane [zob. np. Kawecka, Petrov, Skowronek 2009; 2011]), ilustrujące wspólną tradycję cyrylickiej paleotypii południowosłowiańskiej oraz cechy konstytutywne tzw. anagrafów. Większość z tych utworów jest podana po raz pierwszy w całości w języku polskim. W tym miejscu chcę serdecznie podziękować Profesorowi A. Naumowowi, który nie tylko przychylnie i życzliwie ustosunkował się do mojej propozycji zamieszczenia w książce obszernej antologii wspomnianych tekstów źródłowych oraz udzielił mi ważnych rad i wskazówek merytoryczno-bibliograficznych, lecz także wyjątkowo szybko i z wielkim poświęceniem opracował pokaźną liczbę nowych przekładów specjalnie na potrzeby niniejszej publikacji oraz gruntownie zrewidował swoje wcześniejsze fragmentaryczne tłumaczenia, przekazując mi całość do opublikowania.

Przygotowanie niniejszej pracy byłoby niemożliwe bez zapoznania się ze źródłami (przede wszystkim inkunabułami i starodrukami) znajdującymi się w księgozbiorach wielu krajów oraz bez zgromadzenia obszernej literatury przedmiotu (zarówno starszej, jak i całkowicie najnowszej, wydanej w ostatnich latach) bardzo często praktycznie nieznanej lub niedostępnej w Polsce. Oczywiście, znacznym ułatwieniem w tej sferze jest postępująca digitalizacja i upowszechnienie internetowe zbiorów bibliotecznych, a także coraz większy dostęp do publikacji naukowych w wersji elektronicznej. Niemniej jednak ważnym elementem pracy

nad książką były liczne krajowe i zagraniczne wyjazdy studyjne, dzięki którym udało się zgromadzić pokaźny warsztat badawczy, odzwierciedlony w wykazie tekstów źródłowych i wykorzystanej literatury przedmiotu zawartym w końcowej części publikacji.

Kwerendy (a także konsultacje ze specjalistami) prowadzone były w książnicach i instytucjach akademickich Austrii (Wiedeń), Bułgarii (Sofia, Płowdiw, Wielkie Tyrnowo), Czech (Praga), Niemiec (Berlin, Freiburg), Rosji (Sankt Petersburg, Moskwa), Serbii (Belgrad), Włoch (Florencja), a w kraju – Białegostoku, Supraśla, Krakowa, Warszawy, Wrocławia i oczywiście Łodzi. Z wymienionych zagranicznych ośrodków sprowadzana była także potrzebna literatura przedmiotu, choć nie zawsze nawet tam była ona dostępna, dlatego niezbędne okazało się wykorzystanie bardzo bogatych zasobów bibliotek amerykańskich, w czym nieocenioną pomoc okazał mi mgr Marek Majer z Uniwersytetu Harvarda w USA, za co składam mu szczere podziękowania. Dziękuję także doktorantowi w Katedrze Historii Bizancjum UŁ oraz mojemu magistrantowi Janowi Mikołajowi Wolskiemu za regularną pomoc w dotarciu do wielu publikacji bułgarskich i macedońskich niedostępnych w Polsce.

Mimo tych wysiłków, ze względu na rozległość problematyki, nie może być oczywiście mowy o całkowicie wyczerpującym wykorzystaniu i prezentacji istniejącej bibliografii odnoszącej się do poszczególnych zagadnień i tematów – jest ona bogata, różnorodna, wieloaspektowa i obejmuje w większości przypadków ok. 200 lat rozwoju badań paleoslawistycznych. Starałem się więc opierać na najważniejszych, najaktualniejszych i przede wszystkim monograficznych – tam, gdzie takowe istnieją – opracowaniach, w których zainteresowany czytelnik może znaleźć podsumowanie stanu badań oraz bardziej szczegółowe wykazy literatury.

Słowa wdzięczności należą się wielu osobom, które w różny sposób przyczyniły się do powstania tej pracy: przede wszystkim pomagały mi w dotarciu do źródeł i opracowań, ale także inspirowały i służyły radą naukową, formułowały krytyczne uwagi na etapie redakcji i korekty książki. W pierwszej kolejności chcę tu wymienić łódzkich paleoslawistów i filologów: prof. dr. hab. G. Minczewa, dr A. Kawecką, dr K. Krzeszewską, dr A. Maciejewską, dr M. Skowronek. Dziękuję także dr W. Stępniak-Minczewej i dr. J. Stradomskiemu z Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz dr hab. I. Lis-Wielgosz z Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Spośród moich zagranicznych kolegów chcę podziękować takim osobom, jak: prof. M. Tsibranska-Kostova z Sofii, doc. dr B. Petkova z Płowdiwu,

doc. dr L. Perchekliyski z Błagoewgradu, dr I. Galynina z Freiburga, dr V. Čermák i mgr J. Zítka z Pragi. Nie mogę tu pominąć również mojej Mamy i mojej Siostry, które wielokrotnie pomagały mi dotrzeć do publikacji dostępnych w Rosji. Za życzliwą opinię, wszelkie wskazówki i uwagi dziękuję też recenzentowi wydawniczemu mojej pracy, Panu Profesorowi Władysławowi Kryzi, zaś Pani Redaktor Dorocie Stępień z Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego – za bardzo rzetelną i wyjątkowo cierpliwą współpracę podczas przygotowania książki do druku.

ROZDZIAŁ I

Język cerkiewnosłowiański i jego wpływ na bułgarski: koncepcje opisu i interpretacji

Podstawowe problemy definicyjne i terminologiczne

Istnienie wpływu języka cerkiewnosłowiańskiego jako zjawiska kulturowego i historycznojęzykowego na południowym obszarze Slavia Orthodoxa postulowane jest praktycznie we wszystkich pracach odnoszących się do historii języka bułgarskiego czy serbskiego (oczywiście, rola języka cerkiewnosłowiańskiego nie ograniczała się tylko do procesów natury lingwistycznej). Należy jednak od razu zwrócić uwagę, że samo określenie „język cerkiewnosłowiański"[1] w literaturze przedmiotu ma różne odniesienia i praktycznie każdorazowo wymaga doprecyzowania, co trzeba uznać za pewien trwały mankament metodologiczny w paleoslawistyce, mogący prowadzić do nieporozumień lub błędnych interpretacji. Ta sama konstatacja może być zresztą odniesiona do terminów pochodnych (np. „cerkiewizm", „cerkiewszczyzna", „cerkiewnosłowianizm", „cerkiewno-ruski" itp.). Szczegółowy przegląd wszystkich występujących w literaturze przedmiotu definicji jest oczywiście w tym miejscu niemożliwy ze względu na ogrom prac (zagadnienie to należy wszak do kwestii fundamentalnych dla filologii słowiańskiej), a także z powodu nierzadkiej częściowej lub całkowitej zbieżności

[1] A. Suprun i A. Moldovan, autorzy artykułu *Старославянский и церковнославянский язык* opublikowanego w zbiorowym tomie o językach słowiańskich, wydanym w ramach przygotowywanej i publikowanej od kilku lat w Instytucie Językoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk serii „Języki świata", wskazują, że po raz pierwszy termin „język cerkiewnosłowiański" został użyty w roku 1820 przez rosyjskiego uczonego Aleksandra Wostokowa w pracy *Рассуждения о славянском языке* [Suprun, Moldovan 2005: 29].

(synonimiczności) różniących się w detalach określeń (np. „język cerkiewno-słowiański okresu nowożytnego" vs. „język nowo-cerkiewno-słowiański"). Trzeba też zwrócić uwagę, iż mimo istniejącej tradycji określenia te używane bywają nieraz intuicyjnie bądź zależą od przyzwyczajeń czy wręcz stereotypów naukowych. Słusznie zauważa rosyjski badacz Aleksander Gerd, że wielu autorów domyślnie zakłada, że co do zasady wiadomo, czym jest język cerkiewnosłowiański, a więc nie ma potrzeby jego definiowania [Gerd 2008: 115]. Jest to jednak osobne zagadnienie z historii slawistyki, dlatego w tym miejscu ograniczę się jedynie do wskazania głównych typów użycia interesującego nas terminu. Bliżej natomiast (w dalszych punktach rozdziału) zaprezentowane zostaną opracowania z zakresu historii języka bułgarskiego.

1. Nazwa „cerkiewnosłowiański" bywa nieraz odnoszona, przede wszystkim w starszych pracach [np. Vostokov 1863; Jagić 1913; Kulbakin 1915 i in.], głównie do języka staro-cerkiewno-słowiańskiego (scs., nazywanego też starosłowiańskim bądź starobułgarskim), a więc pierwszego słowiańskiego języka literackiego, powstałego w związku z Misją Wielkomorawską św. Cyryla i Metodego w IX wieku. Wspomina o tym m.in. Petyr Iłczew, jeden z autorów bułgarskiej akademickiej gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego: „…в продължение на няколко века не се е правела строга разлика между старобългарски и църковнославянски. Ето защо някои факти на старобългарската граматика са изложени в ръководства на църковнославянския език, а самият термин «църковнославянски», отнесен към старобългарския език, се е запазил чак до началото на XX в." [Gramatika 1993: 67].
2. Za pomocą terminu „język cerkiewnosłowiański" (i to jest użycie najczęstsze, szczególnie w pracach o charakterze bardziej dydaktycznym, choć spotykane nieraz, w ślad za niektórymi starszymi opracowaniami, także w publikacjach *stricte* naukowych) określane bywają późniejsze (od XII w.) redakcje narodowe języka scs.: bułgarska, serbska, ruska i in., zachowane w ogromnej liczbie rękopisów. Dla przykładu: z podobnym rozumieniem języka cerkiewnosłowiańskiego spotkać się można m.in. z jednej strony – w dziełach takich uczonych, jak Václav Vondrák [Vondrák 1912: 43–48], Nicolaas van Wijk [Wijk 1957: 24–26], André Vaillant [Vaillant 1952: 18–19], z drugiej zaś – w podręcznikach Leszka Moszyńskiego [Moszyński 2012: 355–357], Adama Supruna [Suprun 1989], Aleksandra Sokoljanskiego [Sokoljanskij 2013: 330] i in., a także w wydanym niedawno dwutomowym

przewodniku pt. *Основы славянской филологии* autorstwa Aleksandra Duliczenki, profesora uniwersytetów w Tartu (Estonia) oraz Opolu [Duličenko 2011a: 521; 2011b: 442–447].

3. Najwłaściwszym z punktu widzenia niniejszego opracowania wydaje się odniesienie terminu „język cerkiewnosłowiański" do niezwykle istotnego fenomenu kulturowego i językowego całości obszaru Slavia Orthodoxa w okresie nowożytnym: jest to używany począwszy od połowy XVII wieku przez niemal wszystkich prawosławnych Słowian (oraz Rumunów) język piśmienniczy i liturgiczny[2], powstały na bazie ruskiej redakcji języka scs., stopniowo stabilizowany w wyniku rozwoju druku cyrylickiego (począwszy od inkunabułów krakowskich z 1491 r.), skodyfikowany w wiekach późniejszych (zwłaszcza po pojawieniu się pierwszych elementarzy, leksykonów i gramatyk, w tym najważniejszej – autorstwa Melecjusza Smotryckiego z 1619 r.), zreformowany za czasów rosyjskiego patriarchy Nikona w XVII w. i utrwalony w tzw. Biblii Elżbietańskiej wydanej w Sankt Petersburgu w 1751 r. Dla większej precyzji i konsekwencji uzasadnione w tym przypadku jest stosowanie używanego w niektórych pracach terminu „język nowo-cerkiewno-słowiański" (ncs.), mimo że on również nie jest ani powszechnie przyjęty, ani jednoznacznie chronologicznie lokowany[3]. Termin

2 Oczywiście, różna była chronologia wprowadzenia tego języka jako liturgicznego (czy nawet literackiego) oraz jego konkurencji z poszczególnymi redakcjami lokalnymi języka scs. A. Suprun i A. Moldovan wskazują, iż obecnie język ncs. używany jest jako język liturgiczny w następujących Kościołach prawosławnych: rosyjskim (Rosja, Białoruś, Ukraina, Kazachstan i inne państwa byłego ZSRR), serbskim (obok języka serbskiego – Serbia, Czarnogóra), bułgarskim (obok języka bułgarskiego), macedońskim (obok języka macedońskiego), polskim (obok języka polskiego), czesko-słowackim (obok języka czeskiego i języka słowackiego), amerykańskim (obok języka angielskiego) i w niektórych innych diecezjach, a także w kościołach o nieuregulowanym statusie. Ponadto w przeszłości język ncs. funkcjonował jako język Kościoła prawosławnego oraz administracji państwowej na terenach Mołdawii i Wołoszczyzny [Suprun, Moldovan 2005: 30–31].

3 Inne niektóre propozycje terminologiczne tego typu to (w tłumaczeniu na język polski): „późny język cerkiewnosłowiański", „współczesny język cerkiewnosłowiański" [Suprun, Moldovan 2005: 30, 40–41] czy „język cerkiewnosłowiański okresu nowożytnego" [Strach 2012]. Zob. także publikacje czeskich (i austriackich) slawistów [Mareš 1992; 2000: 541–572; Čermák 2008]. W części prac spotkać się można także z terminem „synodalny język cerkiewnosłowiański" [Mathiesen 1972; Picchio 2003: 401; Pletneva, Kraveckij 2014: 20 (autor rozdziału: W. Żywow)],

ten pozwala uniknąć często spotykanego utożsamiania (lub raczej nierozróżniania na poziomie terminologii) nowożytnego języka cerkiewnosłowiańskiego z językiem stworzonym przez Cyryla i Metodego albo jego średniowiecznymi redakcjami. Szerzej o wykorzystaniu i przydatności takiego ujęcia będzie mowa w dalszych częściach tego rozdziału.

4. Część językoznawców (głównie rosyjskich) postuluje panchroniczne i, można by powiedzieć, totalne (choć nierzadko rusko/rosyjskocentryczne) podejście do definiowania języka cs. Ujmowanie takie wywodzi się z prac Nikity Tołstoja [Tolstoy 1988; 1998], który posługiwał się przede wszystkim terminem „древнеславянский" (w opozycji do unikanego w czasach radzieckich „cerkiewnosłowiańskiego" lub odnoszonego głównie do epoki cyrylo-metodejskiej „starosłowiańskiego"). Koncepcję Tołstoja rozwinął moskiewski tekstolog i lingwista Jewgienij Wierieszczagin [Vereščagin 1997; 2001; 2012], proponując następującą rozbudowaną definicję, którą warto przytoczyć w całości, zachowując również graficzny sposób jej prezentacji w oryginale:

   „Церковнославянский язык – это
   [*по происхождению:*]
   намеренно созданный
   1) на основе присолунского диалекта праславянского языка,
   2) путем переводов с греческого (= греко-византийского),
   3) осуществленных Кириллом и Мефодием и их последователями,
   [*по панхроническим характеристикам:*]
   4) общий (= единый) для всей «цивилизации православного славянства»,
   5) полифункциональный (= многожанровый),
   6) предназначенный быть средством отражения и развития прежде всего христианской (= православно-церковной) культуры,
   7) книжно-письменный (= литературный) язык,
   8) взаимодействующий с местной устной речью,
   [*по историческим характеристикам:*]
   9) всей досекулярной эпохи,

który może być rozumiany jako końcowy, XVIII-wieczny etap rozwoju języka nowo-cerkiewno-słowiańskiego.

10) а в секулярную эпоху в Московской Руси (России) ставший, в преобразованной форме и с подключением других ресурсов, русским литературным языком нового и новейшего времени,
11) и сохранивший часть своих функций вплоть до наших дней" [Vereščagin 1997: 298].

Dodajmy, że ujęcie Wierieszczagina, rozciągającego użycie określenia „język cerkiewnosłowiański" na całą historię jego istnienia od powstania aż do czasów współczesnych, bliskie jest także Fiodorowi Ludogowskiemu, badaczowi najnowszych dziejów tego języka, a szczególnie powstających obecnie w nim w Rosji tekstów liturgicznych, hymnograficznych i euchograficznych [np. Ludogovskij 2003; 2008; 2015]. Również w ważnych dla paleoslawistyki pracach nielingwistycznych (np. tekstologicznych lub teoretyczno- i historycznoliterackich) spotkać można panchroniczne użycie terminu „cerkiewnosłowiański", widoczne już w samych tytułach ogłaszanych prac monograficznych czy artykułów. Przykładem mogą być liczne publikacje polskiego slawisty Aleksandra Naumowa [Naumow 1976; 1983; 1996; 2002; 2004; 2009].

Nie wdając się w terminologiczne polemiki wykraczające poza zakres problemowy i chronologiczny niniejszej pracy, warto skupić się przede wszystkim na trzeciej ze wskazanych wyżej definicji. Opisowa i robocza, bazująca na pochodzących z literatury przedmiotu ustaleniach czy – częściej – wstępnych założeniach, ma ona charakter wielowymiarowy i dynamiczny, uwzględnia bowiem różne aspekty genetyczne, funkcjonalne, geograficzne oraz diachroniczne, determinujące kształt formalny, obszar komunikacyjny, a także procesy rozwojowe interesującego nas systemu językowego. Mimo że jest niepełna, może posłużyć w przyszłości, jak się wydaje, za punkt wyjścia do kompleksowego opisu historii wewnętrznej i zewnętrznej tak pojmowanego języka nowo-cerkiewno-słowiańskiego: opisu uwzględniającego także jego rolę w rozwoju języków prawosławnych Słowian na Bałkanach (takie cele badawcze stawia przed sobą m.in. Centrum Badań nad Językiem Cerkiewnosłowiańskim utworzone w 2009 r. w Instytucie Języka Rosyjskiego Rosyjskiej Akademii Nauk[4]). Nie ulega wątpliwości, że obecny stan badań nie pozwala nawet na podjęcie próby

4 Научный центр по изучению церковнославянского языка при Секторе истории русского литературного языка Института русского языка им. В.В. Виноградова Российской Академии наук: www.ruslang.ru/agens.php?id=centre_church-slav (dostęp: 16.01.2015).

takiego całościowego i syntetycznego ujęcia dziejów, mimo że poszczególne wymiary funkcjonowania języka ncs. są w paleoslawistyce w różnym stopniu opracowane lub aktualnie opracowywane. Już sama wstępna definicja uwypukla najważniejsze (choć oczywiście nie wszystkie) czynniki i obszary, których dogłębne i systematyczne zbadanie oraz opis jest warunkiem właściwego zrozumienia pozycji i historycznej roli języka ncs. w systemie lingwistycznym obszaru Slavia Orthodoxa. Najważniejsze z nich to:

1) powstanie i rozwój cyrylickiego druku słowiańskiego na południu i wschodzie Słowiańszczyzny;
2) działalność rewizyjno-redakcyjna Maksyma Greka w XVI wieku;
3) rozwój myśli gramatycznej Słowian prawosławnych i procesy kodyfikacyjne: powstanie pierwszych elementarzy, abecadeł, leksykonów i gramatyk;
4) reforma kościelna w Rosji w XVII wieku i jej wpływ na język;
5) dążenie do stabilizacji tekstów kanonicznych, ujednolicenie tekstu Biblii w języku cs. i ncs.; powstanie pierwszych rękopiśmiennych i drukowanych kodeksów zawierających całość ksiąg biblijnych;
6) ustanowienie w Rosji w XVIII w. regulacji determinujących standardy tworzonych w języku ncs. tekstów i jego późniejsze (aż do czasów współczesnych) redagowanie [zob. na ten temat Kraveckij, Pletneva 2001];
7) korelacja lokalnej (dialektalnej) genezy i ponadnarodowego wymiaru języka ncs. (w tym względzie podobieństwo funkcjonalne i typologiczne do języka scs., z którego zresztą ncs. się wywodzi).

Jak widać, czynniki te miały charakter głównie ekstralingwistyczny, ale jednocześnie każdy z nich rzutował na procesy systemowe zarówno w samym języku ncs., jak i w językach narodowych, z którymi wchodził on w relacje. Sam system graficzny, fonetyczny, gramatyczny czy leksykalny języka ncs. kształtował się i zmieniał na tle i na styku wyżej wymienionych procesów, a więc jest w znacznym stopniu wypadkową ich współoddziaływania.

W kontekście powyższych uwag (jako ich ilustrację oraz dowód) warto przytoczyć fragmenty haseł „język cerkiewnosłowiański" z dwóch bułgarskich opracowań encyklopedycznych: 1) z leksykonu poświęconego literaturze starobułgarskiej (autor definicji: T. Lalewa) oraz 2) z czwartego tomu monumentalnej Encyklopedii Cyrylo-Metodejskiej (autor hasła: D. Mirczewa)[5]:

5 Tu i dalej: w cytatach z opracowań encyklopedycznych i leksykonów rozwiązuję większość stosowanych w nich skrótów.

1) „Език, църковнославянски. Според общоприетото гледище така се определя късната руска редакция на старобългарския език, отличаваща се с някои фонетични особености, например замяна на **Ѫ** с **Оу** и **Ѧ** на **Іѧ** под влияние на говоримия руски език. Той се употребява като език на руската църква и на научната литература и влияе върху формирането на руския литературен език през XVIII в. И до днес се съхранява като култов език на православната църква в славянски страни. С развитието на книгопечатането добива изключително широко разпространение не само в Русия, но поради общоизвестни политически причини и в България, и в Сърбия. Играе важна роля в изграждането на новобългарския книжовен език през епохата на Възраждането, благодарение на което в него се връщат някои изгубени в народните говори старобългарски думи и форми. В научната литература терминът църковнославянски език редом с термина староцърковнославянски език се ползва и като синонимно наименование на старобългарски език…" [SLER 2003: 157].
2) „Църковнославянски език – езикът на корпуса от богослужебни книги, употребявани в източноправославното богослужение, отпечатани за пръв път в Русия в средата на XVII в. и използвани за култови цели в източноправославния регион (България, Русия, Сърбия, Румъния). Ц. е. е резултат от развитието на руската редакция на старобългарския език в периода XI–XVI в., в което намират отражение белези както на българския, така и на руския книжовен език през Средновековието. Окончателното установяване на неговите норми става в края на XVI – началото на XVII в. с появата в Русия на църковнославянски граматически пособия, между които най-значителното е «Грамматика славянская» (1619) на Мелетий Смотрицкий […]. Правописната и фонетичната еволюция на ц. е. продължава да средата на XVII в., когато при патриарх Никон (1652–1681) е извършена всеобща редакция на богослужебните книги […]. По фонетичните си особености, както и по правописните си норми ц. е. не е напълно идентичен нито със старобългарския книжовен език и с книжовния български език от т. нар. среднобългарски период, нито със староруския" [KME IV 2003: 492–493].

W obu powyższych definicjach, pochodzących ze stosunkowo nowych (a więc odzwierciedlających w założeniu aktualny stan wiedzy) opracowań, uwaga co do zasady jest skupiona na aspekcie synchronicznym: język cs. (ncs.) ujmowany

jest przede wszystkim jako końcowy efekt rozwojowych procesów systemowych oraz rezultat działań kodyfikacyjnych i reformatorskich. Podstawowym zaś podsystemem języka ncs. uwzględnianym w powyższych definicjach jest fonetyka (wtórnie także ortografia). Oczywiście, zarówno w tych hasłach, jak i w szeregu innych opracowań, sygnalizowane są także poszczególne etapy jego rozwoju i funkcjonowania (rozpowszechnienie się druku, pierwsze gramatyki, reforma Nikona itd.), ale nie tworzą one jakiejś spójnej czy wyczerpującej periodyzacji, której potrzeba – również w kontekście wpływu ncs. na nowożytne języki słowiańskie – jest coraz bardziej odczuwalna. O potrzebie takiej periodyzacji przypomniała niedawno m.in. bułgarska paleoslawistka Anna-Maria Totomanowa w tomie swych zebranych studiów z historii języka bułgarskiego [Totomanova 2009: 178; zob. też Petrov 2011].

Trzeba też dodać, że w niektórych nowszych specjalistycznych opracowaniach encyklopedycznych haseł definiujących i opisujących język cs. lub ncs. w ogóle brak, mimo że fenomen ten należy do zakresu tematycznego tych publikacji [np. EBVL 1997; ESBE 2000; WS 2008; zob. też Leszka, Marinow, Petrov 2010].

Ważniejsze opracowania leksykograficzne i gramatyczne

Stosunkowo najlepiej język nowo-cerkiewno-słowiański jest rozpoznany i opisany w odniesieniu do jego struktury gramatycznej i zasobu leksykalnego ujmowanego głównie synchronicznie. Istnieje cały szereg mniej lub bardziej popularnych gramatyk, w tym – pokaźna liczba pomocy naukowych (nieraz szkolnych), używanych w celach katechetycznych. Powstają także słowniki języka ncs., opisowe gramatyki oraz ujęcia porównujące jego system gramatyczny z językiem scs. W ostatnich latach publikacje tego typu nie są zjawiskiem rzadkim, szczególnie w krajach słowiańskich należących do obszaru Slavia Orthodoxa. Ich pełen przegląd nie jest ani możliwy, ani też konieczny, bowiem spora ich część nie ma szczególnych walorów naukowych. Warto jednak pokrótce zaprezentować wybrane prace, które ze względu na swój rozmach (słowniki) bądź ambicje opisowo-analityczne mogą być wykorzystywane w badaniach paleoslawistycznych.

Słownictwo języka ncs. (oczywiście, nie zawsze rozumianego całkowicie identycznie i jednoznacznie) zarejestrowane jest przede wszystkim w trzech najczęściej przywoływanych słownikach, opracowanych przez prawosławnych kapła-

nów: rosyjskim (ok. 30 000 wyrazów) autorstwa Grigorija Diaczenki [Diačenko 1900], serbskim (ok. 7000 wyrazów) opracowanym przez Sawę Petkovicia [Petković 1935][6] oraz bułgarskim dwutomowym słowniku Atanazego Bonczewa (ok. 25 000 wyrazów), którego edycja (pośmiertna) zakończyła się niedawno dzięki staraniom Biblioteki Narodowej im. św. św. Cyryla i Metodego w Sofii [Bončev 2002; 2012]. Słowniki te wykorzystują bogaty dorobek XIX-wiecznej slawistyki, w tym pionierskie jak na swe czasy opracowania leksykograficzne: czterotomowy słownik języka cerkiewnosłowiańskiego i rosyjskiego Rosyjskiej Akademii Nauk [SCiRJ 1847] czy też dwutomowe dzieło A. Wostokowa [Vostokov 1858–1861]. Historia powstania tych i innych wydanych w Rosji leksykonów została szczegółowo przedstawiona w tomach pt. *История русской лексикографии* [IRL 2001: 127–188] oraz *Славянская лексикография* [SL 2013: 615–645]. Oczywiście, istnieją również inne mniejsze słowniki, także dwujęzyczne, w tym polskie [por. Kawecka, Petrov, Skowronek 2013: 18; 2015], ponadto zasób leksykalny języka cs. i ncs. pojawia się w powstających obecnie słownikach lokalnych redakcji języka scs. [zob. Rodić 2005; CL 2007] czy historycznych słownikach poszczególnych języków słowiańskich, niemniej jednak trzy wyżej wymienione prace, choć powstałe przed laty, można uznać obecnie za najważniejsze.

System gramatyczny języka ncs. również kilkakrotnie stawał się przedmiotem opisu – tak w ujęciu praktycznym, jak i z punktu widzenia wykrycia teoretycznych i porównawczych kontekstów jego funkcjonowania (w odniesieniu z jednej strony do systemu scs., z drugiej zaś – do gramatyki odpowiednich współczesnych języków słowiańskich), choć prace tego typu nie są liczne. Nie pretendując, rzecz jasna, do podania w tym miejscu wyczerpującej listy, warto przytoczyć przynajmniej kilka publikacji, najistotniejszych chociażby ze względu na ich cytowalność czy liczbę wznowień. Od razu trzeba zaznaczyć, iż współczesna slawistyka jak dotąd nie dysponuje pełną i wieloaspektową akademicką gramatyką języka ncs., co jest zapewne wynikiem zdecydowanie większego zainteresowania paleoslawistów starszym (szczególnie najstarszym) okresem funkcjonowania literackiego i liturgicznego języka prawosławnych Słowian. Innym powodem może być istnienie licznych opracowań gramatycznych z XVII–XIX w. (część z nich odgrywa już dzisiaj rolę raczej tekstów źródłowych niż pomocy naukowych), w których jednak język ncs. nie zawsze jest rozpatrywany na wyraźnie dającej się wyodrębnić

6 Słowniki Diaczenki i Petkovicia mają liczne reprinty. W niniejszej pracy powołuję się na ich pierwsze wydania.

płaszczyźnie chronologicznej. Obszerny przegląd tych prac powstałych do początku XX wieku daje m.in. Vatroslav Jagić w pierwszym tomie serii „Энциклопедия славянской филологии", poświęconym historii tej dyscypliny naukowej [Jagić 2003].

W okresie powojennym XX w. szczególne zasługi dla opisu języka ncs. ponownie mają prawosławni kapłani, m.in. wspomniany wyżej A. Bonczew, autor bułgarskiego podręcznika tego języka (przeznaczonego głównie dla seminariów duchownych) [Bončev 1952] oraz Alipiusz Gamanowicz, biskup Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego poza granicami Rosji, który opublikował w USA książkę, będącą w istocie gramatyką opisową języka ncs. ukształtowanego po reformie Nikona w poł. XVII w. [Gamanovič 1964][7]. W ostatnich latach pod auspicjami wspomnianego wyżej Centrum Badań nad Językiem Cerkiewnosłowiańskim RAN w Moskwie jest regularnie publikowany podręcznik (nazywany akademickim) autorstwa Aleksandry Pletniewej i Aleksandra Krawieckiego (kierownika Centrum). Redaktorem i autorem wprowadzającego do edycji krótkiego szkicu historycznego o języku cerkiewnosłowiańskim był historyk języka rosyjskiego W. Żywow; od roku 1996 do dnia dzisiejszego ukazało się kilka wydań (sukcesywnie zmienianych i uzupełnianych) tej książki [Pletneva, Kraveckij 2014].

Ciekawą i przydatną pod względem praktycznym pozycją jest kilkakrotnie od roku 1992 wydawany (ze zmianami) podręcznik moskiewskiego bohemisty i slawisty Andrieja Izotowa zestawiający gramatykę systemów staro- i nowo-cerkiewno-słowiańskiego przede wszystkim na poziomie morfologii (z akcentem na paradygmatykę). Autor formułuje tezę o znacznie większych niż tylko fonetyczne rozbieżnościach pomiędzy oboma ściśle powiązanymi genetycznie językami: „Не следует думать, что современный церковнославянский язык – это всего лишь «испорченный» старославянский. За тысячелетний период его существования многие выдающиеся ученые грамматисты немало поработали над тем, чтобы превратить церковнославянский язык в стройную и в то же время открытую, то есть способную к дальнейшему развитию и совершенствованию систему. Современный церковнославянский язык во многом отличается от старославянского (звуковой системой, окончаниями глагольных времен, падежей существительных и прилагательных, синтаксисом), тем не менее это язык, выросший из старославянского…" [Izotov 2007: 12].

7 Oba podręczniki mają liczne reprinty. W niniejszej pracy powołuję się na ich pierwsze wydania.

Warto podkreślić, że poglądy Izotowa w tym zakresie różnią się od opinii innych autorów, redukujących rozbieżności między językiem scs. a ncs. głównie do grafii i wymowy.

Poza wyżej zaprezentowanymi wydawnictwami o charakterze praktyczno-opisowym istnieje oczywiście wiele publikacji stawiających sobie za cel teoretyczne sproblematyzowanie zagadnień języka cs. i ncs. m.in.: jego ulokowanie w typologicznym, genetycznym, socjolingwistycznym czy historycznoliterackim kontekście piśmiennictwa prawosławnych Słowian; porównanie sytuacji językowej obszarów Slavia Orthodoxa i Slavia Latina; wypracowanie metodologicznych zasad dalszej analizy konkretnych źródeł itp. Ważniejsze z tych propozycji teoretycznych zostaną omówione i wykorzystane niżej, w tym miejscu natomiast warto jeszcze wspomnieć o wydanym w Moskwie zbiorowym tomie pt. *Церковнославянский язык: история, исследование, изучение*, będącym w wielu aspektach podsumowaniem aktualnych problemów badawczych związanych z językiem ncs. [CJ 2005].

Wybrane teoretyczno-metodologiczne modele opisu języka cerkiewnosłowiańskiego

W paleoslawistyce istnieje bardzo wiele propozycji teoretycznego ukierunkowania refleksji, dotyczącej pozycji i roli ponadetnicznego języka cerkiewnosłowiańskiego (nie zawsze tak samo pojmowanego, o czym była mowa wyżej) zarówno w szeroko rozumianych procesach komunikacyjnych na geograficznym i kulturalnym obszarze Slavia Orthodoxa, jak i w funkcjonowaniu oraz ewolucji poszczególnych słowiańskich języków narodowych. Całościowe zebranie, wyczerpujące krytyczne przedstawienie i gruntowne usystematyzowanie tych poglądów jest w tym momencie zadaniem niewykonalnym, a w każdym razie znacznie wykraczającym poza główne cele niniejszej monografii. Niewątpliwie jednak, zarówno z punktu widzenia historii slawistyki, której ważnym odcinkiem jest rzeczona refleksja, jak i ze względów konieczności aktualizacji jej perspektyw teoretyczno-metodologicznych, warto w tym miejscu, zdając sobie w pełni sprawę z ambitności postulatu, zasygnalizować potrzebę przygotowania takiego scalającego opracowania czy chociażby bibliograficznego przewodnika[8].

[8] Wydaje się zresztą, że w tym względzie paleoslawistyka jest w pewnym sensie opóźniona w stosunku do synchronicznych subdyscyplin filologii słowiańskiej.

Powyższa konstatacja zmusza więc do dokonania z gruntu wybiórczego, skrótowego i jedynie wstępnie uporządkowanego przeglądu niektórych ważniejszych publikacji z drugiej połowy XX i początku XXI w. (w tym publikacji nowszych, często będących podsumowaniem wcześniejszych badań), który to przegląd siłą rzeczy może w wielu miejscach wydawać się arbitralny, nieproporcjonalny bądź niekompletny. Prześledzenie ewolucji myśli teoretycznej na temat „kwestii językowej" obszaru Slavia Orthodoxa nie stanowi głównego celu poniższej prezentacji, dlatego też wybrane do omówienia prace nie są komentowane w układzie chronologicznym, tym bardziej że wiele pomysłów i rozwiązań metodologicznych (częściej indywidualnych, rzadziej łączących się w swoiste „szkoły" badawcze) powstaje i rozwija się równolegle. Większa uwaga w dalszej części tego rozdziału zostanie poświęcona pracom bułgarystycznym.

Sposobom, zasadom i historii komunikacji międzyjęzykowej średniowiecznych Słowian prawosławnych, szczególnie w interesującym nas okresie (XV–XVII w.), poświęcone są prace nie tylko *stricte* językoznawcze (strukturalne, systemowe i socjolingwistyczne), co wynika oczywiście z interdyscyplinarnego charakteru paleoslawistyki (a także interdyscyplinarnego zorientowania większości uprawiających ją osób). Dotykają tych problemów także autorzy studiów z zakresu archeografii, tekstologii czy historii literatury, uzupełniając i ułatwiając, a niekiedy wręcz umożliwiając dalsze badania językoznawcze. Wyżej wspomniano już m.in. o publikacjach E. Wiereszczagina i A. Naumowa, które mogą być zaliczone właśnie do tej grupy. Listę tę uzupełniają nazwiska chociażby takich uczonych, jak: Władimir Moszyn, Krasimir Stanczew, Anatolij Turiłow, Wiaczesław Zagrebin.

W roku 1998 w Sankt Petersburgu opublikowano zbiór studiów pt. *Русь и южные славяне* z okazji 100. rocznicy urodzin rosyjskiego i jugosłowiańskiego filologa W. Moszyna [RJS 1998]. Przedrukowano w nim dwa programowe obszerne artykuły uczonego (z 1963 i 1973 r.) poświęcone piśmienniczym kontaktom rusko-południowosłowiańskim w średniowieczu, w których poruszone zostały m.in. kwestie typologii językowej, periodyzacji kontaktów piśmienniczych, wzajemnych wpływów słowiańsko-słowiańskich (rusko-serbskich, rusko-bułgarskich, serbsko-bułgarskich) i bałkańsko-słowiańskich na przestrzeni od X do XVII w. [Mošin 1998a; 1998b]. Rozważania te w dużej mierze nie straciły swojej aktualności i dziś.

Redaktorem tomu był rosyjski archeograf i serbista Wiaczesław Zagrebin, również poruszający w swych badaniach sprawy międzysłowiańskich kon-

taktów językowych, a także porównujący przejawy równoległej średniowiecznej praktyki piśmienniczej na południu i wschodzie Słowiańszczyzny. Warto w związku z tym zwrócić uwagę na pośmiertną publikację jego wybranych prac, w której znalazły się studia o znakach diakrytycznych w źródłach słowiańskich, a także artykuł pt. *Свидетельства средневековых славянских писцов о трудностях перевода текстов с одного славянского языка на другой*, zawierający ekscerpty z bułgarskich, serbskich i ruskich źródeł z XIV–XVII w. z wypowiedziami kopistów ilustrującymi ówczesną refleksję lingwistyczną w świetle praktyki przekładu [Zagrebin 2006: 25–200, 275–286].

Wielkie zasługi dla źródłoznawstwa i tekstologii całego obszaru Slavia Orthodoxa (w tym także w odniesieniu do interesującego nas okresu) ma rosyjski badacz Anatolij Turiłow. W ostatnich latach ukazało się kilka publikacji książkowych tego autora, w których zgromadzone zostały wcześniejsze jego studia [Turilov 2010; 2011; 2012; 2014]. Formułując szczegółowe kryteria ustalania datacji i określania proweniencji językowej rękopisów i starodruków, a także rekonstruując losy poszczególnych utworów i gatunków, Turiłow dąży – na podstawie analizy konkretnych tekstów źródłowych – do bardziej wyraźnego wyznaczenia ścieżek i wskazania etapów międzysłowiańskich kontaktów piśmienniczych.

Szczególny wkład w rozwijanie teorii diachronicznie ujmowanej słowiańskiej komunikacji (między)językowej ma włoski i amerykański slawista Riccardo Picchio. Wśród jego licznych prac, które wywarły duży wpływ na modelowanie ogólnej refleksji naukowej o przeszłości Słowian, ważne miejsce zajmują studia na temat społecznej i kulturowej roli panchronicznie rozumianego języka cerkiewnosłowiańskiego, a także nad miejscem tzw. „kwestii języka" (it. *questione della lingua*, bułg. *въпросът за езика*, ros. *вопрос о языке*) w slawistycznych badaniach porównawczych. Ważniejsze z tych studiów wydane zostały (w przekładzie) w trzech antologiach jego prac: bułgarskiej [Picchio 1993], polskiej [Picchio 1999] i rosyjskiej [Picchio 2003].

Nawiązując m.in. do dyskusji starożytnych, średniowiecznych, a szczególnie humanistycznych oraz do takich wypracowanych w toku tych dyskusji pojęć jak *dignitas* i *norma*, a także systematycznie wskazując na paralelne do słowiańskich procesy w kulturze Europy Zachodniej, Picchio określa „kwestię języka" jako „nieustanne zainteresowanie, wyrażane przez różne wspólnoty, dwoma podstawowymi problemami:

a) Które medium językowe powinno stać się językiem oficjalnym i/lub literackim danego społeczeństwa? Czy urzędnicy państwowi i przedstawiciele

świata literatury powinni używać języka, którym posługuje się większość społeczeństwa, czy też takiej jego odmiany, która spełniałaby funkcję tradycyjnego nośnika wzorców religijnych, filozoficznych i poetyckich?

b) Jeśli lokalna spuścizna językowa staje się podstawą języka oficjalnego i/lub literackiego, które części tej spuścizny powinny zostać ogólnie przyjęte, a które odrzucone jako nieodpowiednie?" [Picchio 1999: 90][9].

Odwoływanie się do pojęcia godności (*dignitas*) i normy oraz stosunku do nich średniowiecznych autorów jest dla Picchio podstawą stworzenia swoistej socjolingwistycznej historii języka cs. od czasów jego powstania do XVIII w., zbudowanej wokół dwóch uzupełniających się wzajemnie sposobów rekonstrukcji jego dziejów, pozwalających na postrzeganie go jako: 1) zamkniętego systemu „słowiańskiego języka cerkiewnych nabożeństw" („некая изолированно существующая реальность, функционирующая в условиях подъема славянских национальных языков, которую православная церковь искусственно сохраняла") oraz 2) otwartego systemu „języka prawosławnej Słowiańszczyzny" („влиятельное наднациональное языковое средство, функционировавшее наряду с этими языками и оказавшее существенное влияние на их формирование") [Picchio 2003: 388]. Same zaś relacje pomiędzy językiem cs. a słowiańskimi językami narodowymi autor proponuje opisywać przy pomocy pojęcia *izonormy* – granicy wyznaczającej dopuszczalność włączenia określonej lokalnej tendencji normatywnej do ogólnej (ponadnarodowej) sfery użycia języka cs. Suma tych izonorm z kolei pozwoli na wyznaczenie systemowych granic „cerkiewnosłowiańskiej wspólnoty językowej" w planie synchronicznym i diachronicznym [Picchio 2003: 413]. Trzeba znaczyć, iż sam Picchio nie realizuje w swych pracach własnego postulatu opracowania listy wspomnianych izonorm definiujących język cs. na różnych etapach jego rozwoju, słusznie uważając to za perspektywę ewentualnych przyszłych zespołowych badań. Nie ulega wątpliwości zresztą, że kwestie genetycznych analiz źródłowych (a także problemy samego wyznaczenia korpusu źródeł stanowiących podstawę opisu określonego odcinka słowiańskiej historii językowej) nie należą do centralnych tematów prac R. Picchio, ustępując miejsca perspektywie funkcjonalnej. W kontekście badań diachronicznych nad

9 Autor zarzuca przy tej okazji filologiom narodowym nacjonalistyczny stosunek do wspólnego dziedzictwa językowego Słowian prawosławnych i dążenie do sztucznego jego zdaniem nadania przesadnej rangi („godności") lokalnym wariantom ponadnarodowego języka cs. (staroruskiemu, starobułgarskiemu, staroserbskiemu).

językiem bułgarskim warto wszakże zwrócić uwagę na zaproponowane przez niego kompleksowe analizy *Historii słowianobułgarskiej* Paisjusza Chilendarskiego, będące próbą wstępnego zastosowania wspomnianych założeń metodologicznych na konkretnym materiale źródłowym [Picchio 1993: 19, 601–672][10].

Koncepcje szerokiego zbadania „kwestii języka", nie tylko w odniesieniu do systemu ncs., znajdują swoje rozwinięcie m.in. w dwóch zbiorowych tomach pt. *Aspects of the Slavic Language Question*, opracowanych przy udziale znaczących amerykańskich i włoskich slawistów: Harvey Goldblatta, Roberta Mathiesena i Giuseppe Dell'Agata i wydanych w Yale University w New Haven, CT [ASLQ 1984 I; 1984 II], a także w niektórych publikacjach jubileuszowych ku czci R. Picchio, również opracowanych przy udziale wspomnianych uczonych [SSMH 1986; SOSR 2008]. Nie wdając się w szczegółowe omówienia różnorodnych artykułów zawartych w tych publikacjach, warto zwrócić uwagę na niektóre uogólniające tezy na temat konstytutywnych cech i periodyzacji historii języka cs., sformułowane przez R. Mathiesena z Brown University w Providence, RI. Tezy te, oparte w dużym stopniu na jego niewydanej rozprawie doktorskiej [Mathiesen 1972][11] i innych pracach, zostały przedstawione w artykułach pt. *The Church Slavonic Language Question: An Overview* (*IX–XX Centuries*) oraz *The System and Nature of Church Slavonic Literature* (*Fifty Theses*). W pierwszej z tych prac [ASLQ 1984 I: 45–65] Mathiesen proponuje wyodrębnienie czterech etapów w dziejach interesującego nas języka: 1) najwcześniejszy („Earliest Church Slavonic"), pokrywający się z czasem działalności Cyryla i Metodego w IX w.; 2) wczesny („Early Church Slavonic"), obejmujący wszystkie jego lokalne warianty, niezależnie od rozróżnienia na wschodnią bądź zachodnią tradycję liturgiczną, aż do końca XII w.; 3) średni („Middle Church Slavonic"), do którego należą warianty lokalne tylko prawosławnych wspólnot słowiańskich i który trwa do końca XV w.; 4) późny („Late Church Slavonic"), również obejmujący kilka wariantów lokalnych, ponownie bez względu na przynależność konfesyjną (np. Chorwaci bądź unici), trwający do końca XVIII w. Inna jego propozycja periodyzacyjna, podkreślająca, że język cs. na wszystkich etapach jego rozwoju nie jest systemem wernakularnym, lecz artefaktem, wysuwa na plan pierwszy nie chronologię

10 Dodajmy, że do koncepcji wspólnej przestrzeni literackiej i komunikacyjnej prawosławnych Słowian nawiązuje także najnowsza (wydana w Polsce) monografia bułgarskiego i włoskiego paleoslawisty i bułgarysty Krasimira Stanczewa [Stančev 2012].

11 Korzystałem z wersji elektronicznej tej pracy, która w zeskanowanej postaci jest dostępna on-line na stronach www.academia.edu (dostęp: 7.03.2015).

powstawania kolejnych wariantów lokalnych, a etapy świadomie dokonywanej standaryzacji i restandaryzacji tego języka, będącej dziełem kolejno Cyryla i Metodego, patriarchy Eutymiusza oraz Melecjusza Smotryckiego: „In 1972 I first elaborated a theory of three major periods in the history of Church Slavonic that arose as the result of two successive, far-reaching changes in metalinguistic attitudes and beliefs […]. I termed these periods the *Cyrillo-Methodian*, the *Euthymian* and the *Meletian*" [SOSR 2008: 175–176]. Wydaje się, że skrzyżowanie obu tych periodyzacji (chronologiczno-dialektalnej i metalingwistycznej) może otworzyć interesującą perspektywę reinterpretacji wielu aspektów słowiańskiej lingwistyki diachronicznej i znaleźć zastosowanie w analizie konkretnego materiału źródłowego.

Problemy bezpośrednio genetycznego i systemowego opisu dziejów języków słowiańskich, w tym także języka ncs., w większym stopniu znajdują się w centrum zainteresowania innej grupy amerykańskich slawistów, związanych z Uniwersytetem Kalifornijskim w Los Angeles, CA, której reprezentantami są Henrik Birnbaum i Dean S. Worth. Prezentacje ich koncepcji, publikowane w licznych pracach, znaleźć można m.in. w tomie pt. *The Formation of the Slavonic Literary Languages* [FSLL 1985], a także w szeregu diachronicznych rusycystycznych publikacji D. Wortha [np. Worth 1983], przetłumaczonych także na język rosyjski [Worth 2006]. Bliższe przyjrzenie się i krytyczne podsumowanie rozwiązań metodologicznych i interpretacyjnych tak Birnbauma, jak i Wortha, zwłaszcza w kontekście omówionych wyżej propozycji naukowców związanych ze „szkołą" R. Picchio, zasługiwałoby na osobne opracowanie.

Na uwagę zasługują też z pewnością próby całościowego opracowania (w sensie chronologicznym i geograficznym) historii języka cerkiewnosłowiańskiego, które były podejmowane przez N. Trunte z Uniwersytetu w Bonn[12]. Spod pióra Trunte wyszło kilka publikacji syntezujących, w których panchronicznie – przynajmniej na poziomie terminologii – pojmowany język cerkiewnosłowiański („Kirchenslavisch") z jednej strony opisywany jest od czasu powstania w IX w. aż po najnowsze jego realizacje tekstowe z końca XX w., z drugiej zaś – prezentowane są wszystkie jego odmiany i tradycje lokalne, obejmujące zarówno obszar geograficzny i kulturowy Slavia Orthodoxa, jak i Slavia Latina oraz niesłowiańskie

12 Obecnie N. Trunte pracuje na Uniwersytecie w Kolonii. Początkowo (do roku 1994) jej prace podpisywane były imieniem Hartmut Trunte, następnie – Nikolaos Trunte albo Nikolaos H. Trunte, a od roku 2014 publikacje ukazują się pod imieniem Nicolina Trunte.

kultury bałkańskie. Ponadto opis obejmuje nie tylko strukturę gramatyczną tego języka, szczególnie w najstarszym okresie, lecz także pozajęzykowe uwarunkowania jego rozwoju, a więc dotyczy tak wewnętrznej, jak i zewnętrznej historii języka. W tym kontekście należy wymienić przede wszystkim wydaną w dwóch częściach pracę N. Trunte pt. *Словѣньскъи ѩзыкъ. Ein praktisches Lehrbuch des Kirchenslavischen in 30 Lektionen*, stanowiącą wprowadzenie do studiowania filologii słowiańskiej. Pierwsza część, zatytułowana *Altkirchenslavisch* i wydana po raz pierwszy w 1990 r., miała do chwili obecnej już pięć (nie licząc dodruków) wydań [Trunte 2005]; wydana w roku 1998 część druga, opatrzona podtytułem *Mittel- und Neukirchenslavisch*, również posiada dodruki i reedycję [Trunte 2014]. I mimo że wymienione publikacje N. Trunte mają z założenia charakter przede wszystkim podręcznikowy, a więc w konsekwencji skrótowy i schematyczny, reprezentują oryginalne podejście badawcze, nawiązujące do przyjętej w historii wielu języków słowiańskich ogólnej periodyzacji (aczkolwiek nieokreślonej w tym przypadku w sposób całkowicie precyzyjny pod względem chronologicznym): *Altkirchenslavisch – Mittelkirchenslavisch – Neukirchenslavisch – Synodalkirchenslavisch*, a także zawierające liczne ekscerpty z reprezentujących wszystkie obszary Słowiańszczyzny tekstów źródłowych.

Koncepcje holistycznej i komparatystycznej słowiańskiej historiografii lingwistycznej N. Trunte znalazły swoje rozwinięcie w obszernej autorskiej pracy pt. *Slavia Latina*, będącej wprowadzeniem do historii języków słowiańskich i piśmiennictwa w Europie Środkowo-Wschodniej [Trunte 2012]. Choć struktura tej książki i sposób prezentacji zagadnień także zdradzają przede wszystkim jej cele dydaktyczne, uznać ją można za swoiste kompendium wiedzy oraz przewodnik w zakresie słowiańskiej diachronii lingwistycznej odnoszącej się do geograficzno-kulturowego obszaru określanego w slawistyce jako Slavia Romana, Slavia Latina lub Slavia Cattolica[13]. Dodajmy, że w przygotowaniu znajduje się jeszcze jedna tego typu publikacja monograficzna N. Trunte (szczególnie interesująca w kontekście problematyki niniejszej pracy), która ma być zatytułowana *Slavia Orthodoxa. Eine Einführung in die Geschichte der slavischen Sprachen und Literaturen Osteuropas mit einem Abriss des Altrumänischen* [Trunte: w przygotowaniu][14].

13 Prezentację i krytyczne omówienie użycia różnych terminów zawierających człon *Slavia* znaleźć można w opublikowanym niedawno artykule K. Stanczewa pt. *Несколько слов о Slavia Orthodoxa и о других Славиях* [Stančev 2012: 15–33].

14 Według informacji na stronie internetowej: http://nikolaos-trunte.de/wissenschaftliche-publikationen/monographien (dostęp: 8.10.2015).

Warto też zauważyć, że wskazywane w tym miejscu publikacje wpisują się w szerszy nurt powstających obecnie propedeutycznych prac slawistycznych [np. Duličenko 2011a; 2011b; 2014; Garzaniti 2013].

Próby sformułowania i zastosowania na konkretnym materiale teoretycznych modeli opisu języka cs., uwzględniających różne perspektywy badawcze: źródłowy, systemowy (gramatyczny), socjolingwistyczny, etnolingwistyczny, komparatystyczny i in., znaleźć można w pracach bardzo wielu slawistów (nie tylko językoznawców), nawet jeśli problematyka ta nie zawsze stanowi centralny punkt prowadzonych przez nich badań. Powyższą zwięzłą prezentację wybranych koncepcji warto więc w tym miejscu uzupełnić przynajmniej przywołaniem jeszcze kilku autorów (w kolejności alfabetycznej, podając odsyłacze tylko do niektórych ich publikacji, istotnych ze względu na tematykę niniejszej książki) takich jak: bułgarski paleoslawista Iwan Bujukliew (szczególnie badania nad kulturą i filozofią językową bułgarskiego średniowiecza w kontekście ogólnosłowiańskim [np. Bujukliev 1992]); amerykański polonista i slawista David A. Frick (zwłaszcza prace o twórczości Melecjusza Smotryckiego oraz komunikacji międzykulturowej na ziemiach polsko-litewskich w XVI–XVII w.); rosyjski słowenista i etnolingwista Aleksander Gerd (przede wszystkim oparte na metodach statystyki lingwistycznej prace z zakresu typologii średniowiecznych tekstów i języków słowiańskich [np. Gerd 2008; Gerd, Veder 2003]); amerykański paleoslawista Harvey Goldblatt (w szczególności monograficzna analiza słynnego XV-wiecznego metalingwistycznego traktatu Konstantyna Kosteneckiego *Objaśnienie liter*[15] [Goldblatt 1987]); niemieccy slawiści Karl Gutschmidt (liczne prace z zakresu bułgarskiej historii językowej w XVIII–XIX w., a także opracowania na temat wpływu języka cs. na język bułgarski i serbski [np. Gutschmidt 1969]) oraz Helmut Keipert (liczne materiałowe prace rusycystyczne, a także ujęcia syntetyczne o charakterze koncepcyjno-metodologicznym [Keipert 2001; 2006], w tym w szczególności najnowsze obszerne opracowanie podsumowujące pt. *Kirchenslavisch-Begriffe / Conceptions of Church Slavonic*

[15] Tu i dalej tłumaczenia tytułów przywoływanych słowiańskich tekstów źródłowych podaję zgodnie z ich ogólnie przyjętą w polskiej slawistyce wersją, pomijając występujące w opracowaniach i przekładach różnice w tym zakresie [por. np. Kawecka, Petrov, Skowronek 2010: 177, 181]. Użyte tu tłumaczenie tytułu traktatu K. Kosteneckiego zaproponowane zostało przez Teresę Dąbek-Wirgową w jej *Historii literatury bułgarskiej* [Dąbek-Wirgowa 1980: 47; zob. też Kuev 1950].

[Keipert 2014][16]); związana obecnie z Uniwersytetem Wiedeńskim (a wcześniej z uniwersytetami rosyjskimi, niemieckimi, szwajcarskimi, białoruskimi i polskimi) rusycystka i serbistka Anna Kretschmer (w szczególności jej propozycje dotyczące metodologicznych rozwiązań w badaniach porównawczych nad historią słowiańskich języków literackich obszaru Slavia Orthodoxa w epoce przedodrodzeniowej [np. Kretschmer 1989; 1998; 2012]); rosyjski językoznawca Leonid Panin (opracowania z zakresu historii języka cerkiewnosłowiańskiego w świetle tzw. tekstologii lingwistycznej [Panin 1995]); związany z uniwersytetami francuskimi, brytyjskimi i amerykańskimi slawista Boris Ottokar Unbegaun (prace z historii języka rosyjskiego i historii języka serbskiego w dobie późnego średniowiecza i wczesnego odrodzenia [np. Unbegaun 1995]); rosyjski filolog Władimir Żywow (m.in. jego rozwijająca poglądy N. Tołstoja koncepcja tzw. hybrydowych średniowiecznych i odrodzeniowych języków/tekstów wschodnio- i południowosłowiańskich [Živov 1988]). Lista ta powinna być oczywiście uzupełniana i może stać się podstawą do opracowania w przyszłości postulowanego wyżej swoistego vademecum na temat refleksji naukowej nad diachronicznie ujmowanym językiem cs./ncs.

Język i wpływ cerkiewnosłowiański w opracowaniach bułgarystycznych

Wstępnie zarysowany powyżej fenomen języka ncs. i jego roli znajduje swoją konkretyzację na poziomie teoretycznym i opisowym również w opracowaniach z historii języka bułgarskiego (zarówno literackiego – *книжовен*, jak i tzw. mówionego – *говорим*), w tym – w odniesieniu do proponowanych w tych ujęciach modeli periodyzacyjnych. Z perspektywy tradycyjnej periodyzacji gramatycznej

16 Jak zauważa H. Keipert: „In our time Church Slavonic is a «language without native speakers», but not in all respects a «dead» one. It is for this reason that the Slavs have given it a great variety of names, the different use of which in philological publications heavily depends on the respective linguistics' connotative purposes (e.g. national, ideological etc. interests). As a rule, the description of the language is based on the analysis of written or printed texts. Only recently have a few additional corpora been introduced besides the well-known group of the «classical» Old Church Slavonic manuscripts, which for all their merits in the history of Slavistics can give only a vague idea of the rich language tradition of Church Slavonic as a whole, since, as a means of actual (oral) communication, it can nowadays only be observed in liturgy" [Keipert 2014: 1211].

języka bułgarskiego (trójczłonowej, jeśli wyłączyć okres przedpiśmienny) język ncs. kształtuje się i funkcjonuje w tzw. okresie nowobułgarskim (XV–XIX w.), odgrywając w nim rolę najpierw katalizatora (przywracanie tradycji, wzbogacanie leksyki abstrakcyjnej, modeli słowotwórczych czy zasobu form gramatycznych), a następnie hamulca (zbytnia archaizacja, oderwanie od dialektów ludowych) w rozwoju języka literackiego (w innej terminologii – języka standardowego [Solak 2009: 56–57]). W ujęciu tym sam język ncs. nie jest, a i nie może być traktowany jako główny przedmiot badań bułgarystycznych, dlatego wpisuje się w problematykę kontaktów międzyjęzykowych, w tym przypadku – rusko- oraz rosyjsko-bułgarskich, przy czym nierzadko spotyka się utożsamianie wpływu cerkiewnosłowiańskiego z wpływem ruskim bądź rosyjskim. Takie podejście reprezentują wszyscy autorzy klasycznych syntez gramatyki historycznej języka bułgarskiego: Benio Conew [Tsonev 1984a; 1984b; 1985], Stefan Mładenow [Mladenov 1979] czy Kirił Mirczew [Mirčev 1978], co ilustrują poniższe cytaty[17].

W drugim (wydanym pośmiertnie) tomie swojego dzieła *История на българския език*[18] Benio Conew, dokonując pobieżnego przeglądu niektórych bułgarskich i serbskich zabytków językowych z XIII–XVIII w., w których widoczne są ślady wpływów ruskich, pisze[19]: „В първо време, през XVI в., като че ли българи и сърби съзнават, че имат общ книжовен език и когато са принудени да пишат на руска редакция, те като че ли се извиняват, че не са могли да намерят сръбски или български, а руски извор. […] Докато българите бяха отделени от външния свят, не им оставаше друго, освен да преписват от старите книги, или да се ползуват от сръбски. Обаче, щом Русия си създаде авторитет между славяните, влиянието на руски език стана по-голямо. По такъв начин се образува в България и Сърбия един език, който в основата си беше руско-черковно-славянски, а покрай това се наслояват елементи от народния език. И понеже основата е една и съща у българи и сърби, то през XVIII и XIX в. се образува един език, толкоз сходен, че се струваше, че

17 W poniższym przeglądzie pomijam uważaną za pierwszą próbę stworzenia całościowej historii języka bułgarskiego pracę polskiego slawisty i etnologa Antoniego Kaliny [Kalina 1891], ponieważ zasadniczo nie obejmuje ona omawianego tu okresu i skupiona jest głównie na problematyce historycznodialektalnej.

18 Jak zauważa tłumacz Mładenowa na język bułgarski Iwan Duridanow, wbrew informacji zawartej w tytułach swych książek zarówno Conew, jak i Mładenow napisali nie historie języka, lecz gramatyki historyczne [Mladenov 1979: 11].

19 Ortografia w cytatach została uwspółcześniona.

е един и същи и за трите народности. […] У нас черковнославянското влияние владее през целия XVIII в. и през половината на XIX в." [Tsonev 1984b: 289, 307–308]. W innym miejscu, prezentując zapożyczenia leksykalne z języka rosyjskiego, Conew stwierdza: „През 15-и и 16-я век дохожда на помощ руския език за да спаси от погинване нашия език. Начевайки от 15-я век не само научни и литературни произведения, но и самите езиковни елементи се черпеха от руска книга и от тогава почнаха да се внасят в българския език руски елементи" [Tsonev 1984b: 339].

Stefan Mładenow z kolei wypowiada opinię, która z jednej strony rozwija poglądy Conewa, z drugiej zaś – znacznie odbiega od nich, szczególnie jeśli chodzi o ocenę zrozumiałości języka (bułgarskiego i serbskiego) będącego pod wpływem cerkiewnosłowiańskim: „българите, които след падането на царството им под двойно робство – политическо на турците и духовно на гърците – били потънали в дълбок духовен сън, си служели в богослужението доколкото не е било гръцко, с печатаните текстове в Сърбия, Русия и другаде в южно-, източно- и западнославянска, респ. румънска област. Езикът на тези църковни книги правел впечатление на българина с доста чужди черти, които усилвали още повече впечатлението, като че ли църковнославянският език няма нищо общо с ежедневната разговорна реч на българите. По-голямата част от онова, което предлагат различните граматики на «словянския» църковен език («Аделфотес», Зизаний, Смотрицки, Мразович, Ужевич и т.н.) твърде малко може да послужи за историята на българския език […] Печатаните в Русия църковни книги са били твърде разпространени между българите и русифицираният език на тези църковни книги е упражнявал от своя страна влиянието си върху новобългарския книжовен език от дамаскинския период и отчасти до късно в XIX в. и дори до ден днешен. Така ние имаме славяно-български език (славяно-болгарский язык), както у сърбите славяно-сръбски и у самите руси славяно-руски" [Mladenov 1979: 38–39, 80].

Kirił Mirczew, autor przez wiele lat najpopularniejszej syntezy gramatyki historycznej języka bułgarskiego, również ujmuje kwestię wpływu ncs. jako części rusko- lub rosyjsko-bułgarskich kontaktów językowych: „Наслояването на руския лексикален пласт в българския език мина през няколко етапа. Започнало да се упражнява в по-значителна степен още през втората половина на XVIII в. заедно с по-усиленото проникване на руската печатна и ръкописна книга в българските земи, руското езиково влияние в течение на дълго

време се настанява стихийно при подкрепа на църковнославянския език, който в своята руска започва да господствува напълно в домашното богослужение" [Mirčev 1978: 96].

Opinię Mirczewa podziela w znacznym stopniu także francuski bułgarysta Jack Feuillet (choć przesuwa początek wpływu rosyjskiego na wiek XIX). W swej książce pt. *Grammaire historique du bulgare* pisze on: „L'influence du russe commence à se manifester au début du XIX-e siècle. A une époque où la Bulgarie ne possédait pas d'imprimeries, les livres venaient de Russie ce qui n'a pas manqué d'influencer de manière importante la langue écrite. Il ne faut pas oublier à cette occasion que le slavon russe toujours vivant comme langue religieuse, a permis la réintroduction de mots appartenant à l'ancienne langue" [Feuillet 1999: 318].

Najnowsze syntetyczne ujęcia gramatyki historycznej języka bułgarskiego także nie odbiegają zasadniczo (poza nieco inną chronologią) od poprzednich ujęć, co odzwierciedlone jest w następujących konstatacjach: „в българския книжовен език от XVI–XVIII в. нататък, и особено от XVIII–XIX в., навлизат множество русизми или църковнославянизми, значителна част от които са влезли някога в руския книжовен език от български книжовен език от донационалния период" [Ivanova-Mirčeva, Haralampiev 1999: 349] oraz: „активно руско книжовноезиково влияние (преди всичко лексикално) започва да се осъществява през втората половина на XVII в. По това време в България проникват множество печатни книги, донесени от Русия. Оттогава всъщност започва и същинското влияние на руски език върху българския. Посредник в това влияние е черковнославянският език, на който са били печатани разпространяваните в България руски книги чак до XIX век. Важно е де се припомни, че черковнославянският език е пряко свързан по произход със старобългарския книжовен език. Той е негова редакция, създадена на руска почва и развивана и усъвършенствана в продължение на няколко столетия. Черковнославянският език оказва силно влияние при оформянето на новобългарския книжовен език в началния етап на неговото възникване. С помощта на черковнославянския език се възстановяват редица излезли от употреба старобългарски думи" [Haralampiev 2001: 234].

Zacytowany w poprzednim akapicie bułgarski historyk języka Iwan Charałampiew proponuje także inne ujęcie periodyzacyjne, skupiające się na procesach przekształcenia i stabilizacji normy literackiej. W jednej z najnowszych swych prac, odwołując się do ujęcia Dory Iwanowej-Mirczewej [Ivanova-Mirčeva

1987; 2003], według której historia bułgarskiego języka literackiego składa się z dwóch podstawowych etapów – przednarodowego (донационален, poł. IX w. –poł. XVIII w.) i narodowego (национален, od poł. XVIII w. do dziś), zwraca on uwagę, że wskutek różnych okoliczności etapy te nie są zbadane równomiernie: znacznie lepiej i szczegółowiej opracowany jest etap narodowy [Haralampiev 2012: 9]. Patrząc z tej perspektywy, należy zaliczyć wpływ języka ncs. na bułgarski do obu etapów: rozpoczyna się on bowiem w końcowej fazie etapu pierwszego (od końca XVI w.) i trwa do początku etapu drugiego (do połowy XIX w.). Mimo iż każda periodyzacja jest do pewnego stopnia upraszczającym schematem myślowym, zabiegiem porządkującym refleksję o przeszłości, narzuca ona jednocześnie określone kierunki interpretacyjne, pozwala wyznaczyć tożsamość przedmiotu badań oraz kształtuje hierarchię analizowanych problemów czy zjawisk, sama w sobie stając się koncepcją o znaczeniu gnoseologicznym [por. Alexeev 2013: 9–11]. Podobnie rzecz się ma w przypadku historii bułgarskiego języka literackiego, co być może jest jednym z powodów wspomnianej przez Charałampiewa nierównomierności stopnia zbadania obu wyodrębnionych etapów jego rozwoju.

Początek etapu narodowego umownie wiązany jest z pojawieniem się *Historii słowianobułgarskiej* Paisjusza Chilendarskiego (1762). Niektórzy językoznawcy w tym kontekście wskazują także na pojawienie się damaskinów tzw. nowobułgarskiej redakcji w XVII w., por. np. hasło *Новобългарски книжовен език* autorstwa Wyrbana Wytowa zamieszczone w encyklopedii poświęconej współczesnemu językowi bułgarskiemu [ESBE 2000: 266]. Istnieją też inne propozycje, np. lokujące początek nowobułgarskiego języka literackiego dopiero w pierwszych latach wieku XIX, kiedy Sofroniusz Wraczański napisał swój *Żywot i cierpienia* [zob. na ten temat Venediktov 2009: 5–24]. Nie jest to zresztą pełna lista formułowanych w nauce poglądów. W odniesieniu do tego etapu bułgarskie językoznawstwo, jeśli mówić o ocenie wpływu ncs., podobnie zresztą jak i wielu innych kwestii związanych z tym etapem rozwoju języka, zdominowane jest przez koncepcje opracowane przede wszystkim przez Lubomira Andrejczina. W 1958 roku Andrejczin publikuje artykuł pt. *Ролята на черковнославянския език в изграждането на съвременния български книжовен език*, w którym postuluje konieczność odróżniania wpływu ncs. od wpływu rosyjskiego i formułuje wstępne zasady zaliczania konkretnych bułgarskich form językowych do grupy literackich cerkiewizmów (przede wszystkim na bazie wybranych cech fonetycznych, np. refleksy ѫ > ѹ, ѧ > ꙗ, ъ > ѻ, oraz sufiksalnych wykładników derywacji przy

tworzeniu takich kategorii słowotwórczych, jak *nomina abstracta* i *nomina agentis*: -ние i -тел), podkreślając jednocześnie ich genetyczny związek z wcześniejszą tradycją staro- i średniobułgarską oraz częściowe podobieństwo do dialektalnych modeli redakcji serbskiej. Taka interpretacja pozwala autorowi ujmować występowanie cerkiewizmów w bułgarskich tekstach XVII–XIX w. jako z jednej strony etap „przygotowawczy", który stał się początkiem późniejszego wpływu języka rosyjskiego, z drugiej zaś – jako przejaw odwoływania się do bułgarskiej tradycji średniowiecznej „без да се чувства идване на някакъв нов език в книжнината" [Andrejčin 1958: 319–320].

Powyższe tezy były następnie rozwijane i powtarzane w kilku pracach L. Andrejczina, w tym – w pośmiertnie wydanej książce pt. *Из историята на нашето езиково строителство* [Andrejčin 1986]. Do jego obserwacji i ustaleń odwołuje się wielu innych badaczy historii nowobułgarskiego języka literackiego, m.in. zespół autorów akademickiej syntezy pt. *История на новобългарския книжовен език* [INBKE 1989: 29–35], a także twórcy syntez akademickich Rusin Rusinow [Rusinov 1980; 1999: 99–102] i Diana Iwanowa [Ivanova 2012], bazując zasadniczo na jego poglądach na temat funkcjonowania tzw. wpływu cerkiewnosłowiańskiego. Warto zaznaczyć, że również w tym ujęciu, podobnie jak w pracach poprzedników, rozgraniczenie wpływu ncs. od wpływu języka rosyjskiego nie zawsze jest wyraziste: „В някои случаи влиянието на църковнославянски трудно може да се диференцира от руското езиково влияние върху новобългарския книжовен език, тъй като самият руски литературен език, особено в предпушкинския му период, е силно свързан с черковнославянската езикова система и норма. Затова и досега понякога се налага да се говори за черковнославянско-руско влияние, доколкото черковнославянски представлява русифицирана редакция на старобългарски език" [INBKE 1989: 34–35].

Spośród badaczy spoza Bułgarii koncepcje Andrejczina w większym bądź mniejszym stopniu omawiali i komentowali m.in.: rosyjski bułgarysta Grigorij Wieniediktow, który opublikował kilka tomów zebranych rozpraw i studiów poświęconych m.in. historii nowobułgarskiego języka literackiego [Venediktov 1981; 1990a; 1990b; 2009]; szwedzki slawista Roger Gyllin [Gyllin 1991]; czeska bułgarystka Hana Gladkova [Gladkova, Likomanova 2008] i wielu innych. W Polsce krytyczne omówienie Andrejczinowskich koncepcji nowobułgarskiego języka literackiego i budowanych na ich bazie tradycji (dyskursów) badawczych zaproponowała niedawno Elżbieta Solak [Solak 2009].

Ze względu na odrębność problematyki (chociażby pod względem chronologii), wymienione wyżej prace nie będą w tym miejscu szerzej omawiane. Trzeba jednak podkreślić, że stosunek do cech językowych (ortograficznych, leksykalnych, gramatycznych) pochodzących z tekstów reprezentujących w okresie bułgarskiego odrodzenia język cerkiewnosłowiański uznać można za probierz większości znaczących dyskusji i sporów, jakie toczyły się w tym czasie wokół zagadnień normalizacji i kodyfikacji bułgarskiego języka literackiego. Przedstawiciele tradycyjnie wyodrębnianych tzw. szkół językowych z pierwszej ćwierci XIX wieku (cerkiewnosłowiańskiej, słowiano-bułgarskiej i nowobułgarskiej) i ich kontynuatorzy również spierali się przede wszystkim o stopień wykorzystania cerkiewizmów i dopuszczalny poziom zapożyczeń z języka ncs. w tekstach bułgarskich (abstrahuję w tym miejscu od osobnej, aczkolwiek bardzo istotnej sprawy generowania samego pojęcia/konstruktu „szkoła językowa" i modelowania za jego pomocą faktów historycznojęzykowych, którego zasadność jest podważana w niektórych pracach [por. Solak 2009: 60–63]). Zapis tych dyskusji znaleźć można m.in. w antologii tekstów źródłowych pt. *За български род и език* z 2007 roku, zawierającej ekscerpty z bułgarskiego piśmiennictwa 2. poł. XVIII–XIX w., w których poruszane są kwestie językowe (zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*).

Etap wcześniejszy historii bułgarskiego języka literackiego – przednarodowy, średniowieczny – mimo że jest zasadniczo słabiej zbadany, doczekał się w literaturze bułgarystycznej już kilkunastu periodyzacji, których omówienie i porównanie przedstawił w cytowanej wyżej pracy I. Charałampiew [Haralampiev 2012: 16–26]. Warto pokrótce przypomnieć ważniejsze z tych modeli, zarówno ramowych, jak i bardziej szczegółowych, zwracając uwagę na wkomponowane w nie sposoby charakteryzowania interesującego nas okresu, na który przypadają kształtowanie się i początki wpływu języka ncs. (okresy i podokresy te zostały podkreślone).

Dora Iwanowa-Mirczewa [Ivanova-Mirčeva 2003: 79–80] dzieli przednarodowy etap historii bułgarskiego języka literackiego na następujące odcinki czasowe:

I. Okres wczesnego średniowiecza (IX–X–XI–XII w.)[20], w ramach którego występują:
   1. Podokres tworzenia języka cyrylo-metodejskiego,
   2. Podokres morawsko-panoński,
   3. Podokres właściwego języka starobułgarskiego,

20 Rozpiętość chronologiczną wyodrębnianych okresów podaję w taki sam sposób, jak zostało to ujęte w referowanej w tym miejscu pracy.

II. Okres późnego średniowiecza (XIII–XIV–XV–XVI–XVII–XVIII w.), w którym do pewnego stopnia równolegle istnieją:
   A. Język literacki typu tyrnowskiego (XIII–XIV–XV w.),
   B. Język literacki typu nietyrnowskiego (XII–XIII–XIV–XV w.),
   C. Tradycyjny język literacki (XV–XVI–XVII–XVIII w.),
III. Okres przedodrodzeniowy, przejściowy (XVII–XVIII w.).

Iwan Gyłybow [Gălăbov 1980: 20] proponuje rozpatrywanie całości pierwszego etapu w ramach dwóch okresów:

I. Okres starobułgarski (poł. IX–poł. XV w.),
II. Okres przejściowy (poł. XV–XVIII w.).

Bardziej rozbudowany model, obejmujący całość językowej historii, zawarty jest w wydanym na Węgrzech podręczniku niezasłużenie zapomnianego bułgarskiego językoznawcy Konstantina Bosiłkowa pt. *Кратка история на българския книжовен език*, zawierającym wiele ciekawych i nieszablonowych spostrzeżeń i uwag na temat dziejów języka bułgarskiego [Bosilkov 1986: 24–26]:

I. Okres starego języka literackiego, obejmujący:
   1. Język starobułgarski (IX–XI w.),
   2. Język średniobułgarski (XII–poł. XIV w.),
   3. Język zreformowany w Tyrnowskiej Szkole Piśmienniczej (poł. XIV–XVI w. oraz – jako wariant – poł. XVI–poł. XVIII w.),
II. Okres nowego języka literackiego, obejmujący:
   1. Podokres przednarodowy (XVI–poł. XVIII w.),
   2. Podokres przejściowy, „słowianobułgarski" (poł. XVIII–poł. XIX w.),
   3. Podokres narodowy właściwy (od poł. XIX do dziś).

Sam I. Charałampiew [Haralampiev 2012: 24–26], zwracając uwagę na ewolucję stosowanych kryteriów i dokonując rekapitulacji dotychczasowych ujęć, proponuje własne autorskie rozwiązanie, wyodrębniając w historii bułgarskiego języka literackiego następujące okresy:

I. Wczesny język starobułgarski (poł. IX–XII w.),
II. Klasyczny język starobułgarski (XIII–poł. XV w.),
III. Późny język starobułgarski (poł. XV–XVI w.),
IV. Wczesny język nowobułgarski (XVII–poł. XVIII w.).

Najwygodniejszym i najtrafniejszym punktem wyjścia do dalszych rozważań jest wiązanie czasu normowania się, kodyfikacji i wpływu ncs. z okresem funkcjonowania tradycyjnego języka literackiego (w terminologii Iwanowej-Mirczewej)

lub późnego starobułgarskiego (w terminologii Charałampiewa). Taka perspektywa pozwala bowiem na rozpatrywanie języka ncs., przynajmniej w jego początkowych fazach, jako immanentnej części bułgarskiej historii językowej, a nie w kategoriach obcych wpływów.

W związku z omówieniem prac z zakresu historii zewnętrznej języka bułgarskiego i zawartych tam propozycji periodyzacyjnych, a także kwestii ulokowania w nich wpływu języka ncs., warto kilka słów poświęcić ważniejszym publikacjom dotyczącym historii piśmienniczych i językowych kontaktów rusko-bułgarskich, korespondujących pod względem problematyki ze wzmiankowanymi wyżej studiami o historii międzysłowiańskich kontaktów na obszarze Slavia Orthodoxa. Za szczególnie istotne dla interesującej nas problematyki można uznać dwie monografie bułgarskich autorów: książkę slawistki i rusycystki Rumiany Pawłowej pt. *Болгарско-русские и русско-болгарские языковые связи* [Pavlova 1979] i książkę Petyra Atanasowa pt. *Българо-руски литературни връзки през XVII и XVIII в.* [Atanasov 1986]. Obie publikacje odwołują się zresztą do tradycji badawczej zapoczątkowanej i reprezentowanej przez innego bułgarskiego paleoslawistę – Boniu Angełowa [np. Angelov 1972; 1980a; 1980b].

Jakkolwiek w publikacji R. Pawłowej zdecydowanie więcej miejsca poświęcono wpływom języka i piśmiennictwa bułgarskiego na Rusi, w jednym z rozdziałów skrótowo omawiane są kulturalne relacje rusko-bułgarskie w XV–XVIII w. Autorka, dokonując przeglądu źródłowych świadectw wzajemnego oddziaływania, które w owym okresie odbywało się głównie w kierunku z północy na południe Słowiańszczyzny, zwraca uwagę (w bardzo ogólnych słowach) także na znaczenie rozwijającego się od XVI w. i nasilającego w następnych stuleciach wpływu powstałej w Moskwie i w I Rzeczypospolitej drukowanej książki na piśmiennictwo Bułgarii oraz wskazuje na potrzebę intensywniejszych badań nad tym fenomenem: „Несмотря на то, что проникновение русской печатной и рукописной книги в XV–XVIII вв. в болгарские земли нашло некоторое освещение, в науке все еще нет полного описания репертуара русской книги в Болгарии. Эта большая и очень важная задача будет решаться будущими исследователями. Но и на основании тех данных, которыми мы располагаем в данный момент, можно сказать, что из России в Болгарию, особенно с XVII в., шел мощный поток русских книг. Без них нельзя представить болгарское возрождение" [Pavlova 1979: 164–165].

Ważny krok w kierunku wyznaczenia bazy źródłowej poświadczającej skalę wpływu ruskiej książki drukowanej w Bułgarii[21] został poczyniony przez P. Atanasowa, mającego zasługi również dla opisu dziejów druku cyrylickiego na samych Bałkanach, o czym będzie jeszcze mowa w następnych rozdziałach. Jego liczne szczegółowe dociekania i poszukiwania biblioteczne oraz archiwalne zostały podsumowane w monografii wydanej w 1986 r., w której autor prezentuje konkretne dane archeograficzne o zapożyczeniach z ruskich starodruków w ówczesnym piśmiennictwie bułgarskim. Za pierwszą datowaną księgę tego typu Atanasow uznaje zwierający tzw. nauki niedzielne (bułg. *неделни поучения*) rękopiśmienny kodeks z 1626 r., przechowywany w Bułgarskiej Bibliotece Narodowej im. św. św. Cyryla i Metodego (НБКМ 304) i przepisany przez hieromnicha Daniiła, założyciela tzw. szkoły kaligraficzno-piśmienniczej w klasztorze Etropole. Jako podstawę tego zabytku autor wskazuje wydaną w 1569 r. w Zabłudowie przez Iwana Fiodorowa i Piotra Mścisławca *Ewangelię pouczającą* [Atanasov 1986: 13]. Wśród kolejnych przykładów oddziaływania moskiewskich, małoruskich czy wileńskich starodruków na literaturę bułgarską wymieniane są m.in.: XVII–XIX-wieczne nowobułgarskie sborniki i damaskiny (w tym słynny tzw. *damaskin Tichonrawowa*) zestawione przez autora z moskiewskimi drukowanymi prologami, kilka bułgarskich odpisów wydanej w Jewiu pod Wilnem gramatyki Melecjusza Smotryckiego z 1619 r., a także spuścizna literacka Sofroniusza Wraczańskiego.

Spostrzeżenia i uwagi Atanasowa, z pewnością wymagające weryfikacji i uzupełnień, mogą być bardzo przydatne w badaniach nad językową warstwą ówczesnych rusko-bułgarskich kontaktów determinowanych przez druk. Niektórymi z tych zagadnień, zwłaszcza relacją języka ncs. do języka damaskinów – reprezentujących XVI-wieczną redakcję archaiczną i późniejszą nowobułgarską (ze względu na ich rolę w kształtowaniu się tzw. nowożytnego języka bułgarskiego opartego na mowie ludowej) – zajmowało się w różnym stopniu wielu badaczy. Wymieńmy w tym miejscu takich autorów, jak Kirił Babow, który analizował pod tym kątem damaskiny XVII-wieczne [Babov 1968], Wasko Wasilew, który skupiał się przede wszystkim na damaskinach tzw. archaicznej redakcji [np. Vasilev 1987], czy Ałła Gradinarowa, autorka krótkiego szkicu monograficznego o leksyce damaskinów bułgarskich w świetle wpływu cerkiewnosłowiańskiego [Gradinarova 1997].

21 Zbliżonymi zagadnieniami, zwłaszcza w odniesieniu do wczesnego Odrodzenia bułgarskiego, zajmował się także Nikołaj Dilewski [Dilevski 1958; 1974].

Nie można w tym miejscu pominąć prac bułgarskiej paleoslawistki Boriany Wełczewej, a także publikacji rosyjskiej bułgarystki Jewgienii Diominy, choć sam w sobie język czy wpływ ncs. na bułgarski nie był ani jedynym, ani głównym przedmiotem ich badań. Poglądy pierwszej z nich po raz kolejny przedstawione zostały niedawno w tomie zebranych studiów, przygotowanym wraz z płowdiwską lingwistką Dianą Iwanową, której publikacje będą jeszcze przywoływane [Velčeva, Ivanova 2010].

Poglądy Diominy na historię języka bułgarskiego interesującego nas okresu przedstawione są przede wszystkim w trzeciej części jej wieloaspektowej publikacji pt. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в., Исследование и текст*, łączącej wprowadzenie tekstologiczne [Demina 1968], krytyczne wydanie tekstu zabytku [Demina 1972] oraz rozważania właśnie o języku tego tekstu jako reprezentancie tzw. nowobułgarskiego języka literackiego utworzonego na bazie ludowej [Demina 1985]. Za czwarty tom serii można uznać przygotowany z inspiracji i pod redakcją rosyjskiej slawistki niedawno wydany wieloautorski słownik pt. *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век* (*върху текст на Тихонравовия дамаскин*) [RKBE 2012].

Warto przytoczyć także interesujące obserwacje z rozdziału wspomnianej wyżej książki K. Bosiłkowa, zatytułowanego *Що е „църковнославянски език" в русистиката и в българистиката?* [Bosilkov 1986: 53–63], gdzie autor dokonał przeglądu podstawowych cech uznawanych za wyznaczniki pozwalające na zakwalifikowanie danej formy językowej jako cerkiewizmu, stosowane w bułgarystyce i rusycystyce. Cechy te, odnoszące się do fonetyki, słowotwórstwa, gramatyki i leksyki, są tylko do pewnego stopnia identyczne w badaniach nad historią języka bułgarskiego z jednej strony i języka rosyjskiego – z drugiej. Główna teza K. Bosiłkowa jest następująca – z punktu widzenia rozwoju języka bułgarskiego, szczególnie w wydzielonych przez niego podokresach rozwoju nowobułgarskiego języka literackiego: tzw. przednarodowym („преднационален", XVII–poł. XVIII w.) i tzw. przejściowym („преходен", poł. XVIII–poł. XIX w.), cerkiewizmy są formami mającymi cechy (głównie fonetyczne) wschodniosłowiańskie, podczas gdy z punktu widzenia historycznego rozwoju nowożytnego języka rosyjskiego za cerkiewizmy uważane są formy językowe posiadające – odwrotnie – cechy południowosłowiańskie („Като църковнославянизми в русистиката се означават тези думи и фонетични типове, които имат българска форма и не са подложени на фонетична русификация. От друга страна пък, църковнославянизмите в българистиката се разпознават по онези фонетични типове,

които лежат в основата на русификацията на старобългарския книжовен език" [Bosilkov 1986: 61–62]). Teza ta oparta jest na porównaniu funkcjonalnym szeregu cech systemowych, m.in. takich jak:

a) dla historii języka rosyjskiego:
   - wyniki metatezy: *град*, *глад* vs. *город*, *голод*,
   - rdzenne *-и-* zamiast *-ь-*: *бию*, *пию* vs. *бью*, *пью*,
   - alternacje konsonantyczne będące wynikiem rozmaitych prasłowiańskich procesów palatalizacyjnych: *подвизаться* vs. *подвигаться*, *прорицаю* vs. *прорекаю*,
   - niektóre formanty prefiksalne (często różniące się wynikiem metatezy): *без-* vs. *не-*, *во-* vs. *в-*, *пре-* vs. *пере-*, *пред-* vs. *перед-*, *чрез-* vs. *через-*,
   - niektóre formanty sufiksalne: *-ство* (*блаженство*, *естество*), *-ствие* (*шествие*), *-ище* (*поприще*),
   - niektóre składniki compositów (często zapożyczone bądź kalkowane z greki): *архи-*, *благо-*, *бого-*, *лже-*, *любо-*, *равно-* i in.,
   - niektóre gramatyczne formy stopnia wyższego i najwyższego przymiotników: *дражайший* vs. *дороже*, *кратчайший* vs. *короче*, *сильнейший* vs. *сильнее*, *наилучший* vs. *самый лучший*,
   - relikty wołacza: *Боже*, *Царю небесный*;

b) dla historii języka bułgarskiego:
   - refleksy ѹ < ѫ; ꙗ < ѧ; о < ъ; е < ь,
   - niektóre formanty prefiksalne „z rosyjską cechą fonetyczną": *воз-*, *вон-*, *со-* (*возбрани*, *вонмемъ*, *согрешение*),
   - niektóre formanty sufiksalne: *-ство* (*лукавство*), *-ствие* (*царствие*), *-ище* (*урочище*),
   - te same składniki compositów, co wskazane dla języka rosyjskiego.

Powyższe obserwacje (oparte na szerszej niż przytoczona w tym miejscu liście cech, aczkolwiek sporządzonej przez autora wstępnie i bez podania wyczerpujących przykładów) skłaniają K. Bosiłkowa do rozróżnienia tzw. cerkiewizmów genetycznych (identycznych dla każdego z języków) oraz tzw. cerkiewizmów typologicznych (funkcjonalnych). Do grupy cerkiewizmów genetycznych zalicza się przede wszystkim cechy słowotwórcze i morfologiczne, natomiast do grupy cerkiewizmów funkcjonalnych – fonetyczne [Bosilkov 1986: 56–61]. Wydaje się, że to rozróżnienie może być przydatne w opisie roli języka cerkiewnosłowiańskiego w rozwoju innych języków

słowiańskich (np. serbskiego) oraz jego historii na całym obszarze Slavia Orthodoxa.

Warto odnotować kilka pozycji z nowszych prac bułgarskich językoznawców, w których w większym bądź mniejszym stopniu poruszana jest interesująca nas problematyka. Zagadnienia bilingwizmu na ziemiach bułgarskich w XV–XIX w. omawiane są w monografii lingwistki z Uniwersytetu w Szumenie Nadki Nikołowej, która obok kwestii dwujęzyczności bułgarsko-tureckiej czy bułgarsko-greckiej opisywanego okresu sporo uwagi poświęca także roli języka cerkiewnosłowiańskiego[22] w bułgarskich procesach komunikacyjnych XVIII–XIX w. [Nikolova 2006: 154–194]. Również na okresie odrodzeniowym skupia się inna autorka z tego samego ośrodka, Kina Waczkowa, tworząca listę kryteriów wyznaczających tzw. funkcjonalną (a nie genetyczną) typologię ówczesnego bułgarskiego języka literackiego [Vačkova 2008]. Ponadto komparatystyczne (w porównaniu z niemieckim) ujęcie historii języka bułgarskiego oraz rewizję dotychczasowych rozwiązań periodyzacyjnych (wraz z okresem wpływu cs.) proponuje sofijski filolog Bojan Wyłczew [Vălčev 2009]. Podobnie w szerokim europejskim kontekście porównawczym bułgarską historię językową późnego średniowiecza (a także losy pierwszych południowosłowiańskich ksiąg drukowanych) rozpatruje Lilia Iliewa z Uniwersytetu w Błagoewgradzie, autorka książki pt. *Българският език в предисторията на компаративната лингвистика и в езиковия свят на ранния европейски модернизъм* [Ilieva 2011], której prace będą jeszcze przywołane w rozdziale trzecim.

W odniesieniu do interesującego nas etapu historii języka bułgarskiego oraz kwestii jego relacji do języka cs./ncs. i do rozwoju druku w krajach słowiańskich za bardzo ważny z punktu widzenia metodologicznego należy uznać głos bułgarskiej badaczki Marijany Cibranskiej-Kostowej, której prace zarówno z historii paleotypii południowosłowiańskiej, jak i lingwistyki diachronicznej mogą stanowić wyjściową bazę teoretyczną do dalszych badań. W roku 2007 opublikowała ona książkę pt. *Етюди върху кирилската палеотипия XV–XVIII в.*, zawierającą obszerne studium pt. *Църковнославянският печатен номоканон и българската книжнина XVII–XIX в.* [Tsibranska-Kostova 2007: 61–165]. W pracy tej, nawiązującej do nieopublikowanej niestety dysertacji doktorskiej autorki poświęconej

22 Autorka preferuje w tym przypadku termin *черковнославянски* zamiast *църковнославянски*, twierdząc, że zakres użycia obu pojęć w bułgarystyce nie jest całkowicie identyczny [Nikolova 2006: 155].

językowi bułgarskich ksiąg drukowanych w XVI w. [Tsibranska-Kostova 1992] – poza analizą tytułowego gatunku źródłowego – poruszone zostały ogólniejsze (ramowe) problemy opisu języka cerkiewnosłowiańskiego ksiąg drukowanych zarówno w Rosji, jak i na ziemiach bułgarskich. Poniższe rozważania stanowią prezentację oraz komentarz do zawartego w wymienionych pracach stanowiska bułgarskiej lingwistki, rozbudowany o rozwinięcie niektórych wątków ważnych dla problematyki niniejszej pracy.

Na wstępie Cibranska-Kostowa zaznacza, że w będącym przedmiotem jej i naszego zainteresowania okresie jednocześnie funkcjonowały trzy formacje językowe mające status systemów tworzących piśmiennictwo bułgarskie w XV–XIX w.:

1. Tradycyjny średniobułgarski język literacki,
2. Język cerkiewnosłowiański[23],
3. Język literacki na bazie ludowej.

Każda z tych formacji (idiomów) może być badana zarówno autonomicznie, jak i we wzajemnym powiązaniu z pozostałymi dwiema, jako komponent konkretnych realizacji językowych, odzwierciedlonych w zabytkach danego okresu. Dodajmy, że podstawowym celem takich analiz staje się próba określenia proporcji w występowaniu pierwiastków należących do poszczególnych idiomów (język „bardziej tradycyjny", „bardziej cerkiewny", „bardziej ludowy") oraz dążenie do wskazania przyczyn nasycenia konkretnego tekstu poszczególnymi elementami systemowymi (np. wynikających z pochodzenia autora/kopisty, z podłoża tekstologicznego tekstu bądź z pragmatycznych założeń nadawczo-odbiorczych danego utworu/gatunku). Podstawowym zabiegiem analitycznym takich studiów powinno być więc sporządzenie listy cech (fonetycznych, gramatycznych, leksykalnych) wyznaczających każdą z wymienionych wyżej formacji językowych i projekcja powstałej w ten sposób matrycy na konkretne realizacje językowe utrwalone w badanych tekstach. Uzyskiwane dzięki takiemu działaniu wyniki zbliżają się w znacznym stopniu do tradycyjnie sporządzanych monografii językowych poszczególnych zabytków, pełnych drobiazgowych danych empirycznych.

---

23 Autorka posługuje się terminem *църковнославянски език* w znaczeniu, które odpowiada preferowanemu w niniejszej pracy określeniu język nowo-cerkiewno-słowiański. Z tego powodu w dalszej części rozważań konsekwentnie będę używał właśnie terminu język ncs.

Cibranska-Kostowa za ogólnie przyjęte uznaje przekonanie, że systemowe ukształtowanie się języka ncs. jako czynnej dla bułgarskiej rzeczywistości literackiej formacji zaczyna się wraz z pojawieniem się ksiąg drukowanych. Zaznaczmy, że w wielu pracach mówi się w tym kontekście przede wszystkim o księgach pochodzących ze wschodu Słowiańszczyzny, a nie powstałych na jej południu (proces ten opisywany jest najczęściej za pomocą wyrazu *проникване*). Drogi, sposoby, formy i rezultaty tego przedostawania się powinny być opisywane w kontekście dwóch sfer problemowych:

I. Powstanie i ukształtowanie się samego języka ncs. (do tej sfery zagadnień należą pytania o chronologię, sposoby jego kodyfikacji, zakres funkcjonalny itp.).
II. Miejsce języka ncs. i pisanych nim ksiąg drukowanych w bułgarskiej historii językowej (do tej sfery zagadnień należą kwestie różnych sposobów recepcji języka ncs., bezpośredniego funkcjonowania przywiezionych wschodniosłowiańskich starodruków lub ich pośredniego użycia – za pomocą kopiowania, przerabiania itp.).

Pierwsza wskazana sfera zagadnień wiąże się z założeniem, iż język ncs. stanowi końcowy rezultat kompleksu procesów literacko-językowych, znanych w literaturze naukowej pod nazwą „rosyjska reforma liturgiczna i redakcja ksiąg sakralnych" (ros. „книжная справа"), przeprowadzona za czasów patriarchy Nikona w XVII w. („руска литургическа реформа и изправяне на богослужебните книги" [Tsibranska-Kostova 2007: 66]). Sfera ta obejmuje z kolei obszary zagadnień z zakresu dwóch dyscyplin: 1) historii społeczno-politycznej i historii Kościoła w czasie reformy oraz 2) historii zmian językowych będących wynikiem tej reformy.

Mówiąc dalej o ściśle powiązanym ze sprawami lingwistycznymi podłożu pozajęzykowym reformy, która doprowadziła do ukształtowania się języka ncs. w jego końcowej postaci (ta właśnie postać uznawana jest za uczestniczącą w bułgarskiej historii językowej, poczynając od wieku XVII), autorka koncepcji wymienia i omawia następujące czynniki:

a) dążenie do zbliżenia z Kościołem Grecji i zwiększenia autorytetu państwa i kościoła rosyjskiego wśród prawosławnych narodów;
b) wykorzystanie ludności chrześcijańskiej ówczesnego Imperium Osmańskiego do realizacji koncepcji „ekspansji prawosławnej" pod przewodnictwem Moskwy;
c) zbliżenie i ujednolicenie rosyjskiego i greckiego typikonu i innych tekstów poprzez redakcję ksiąg ruskich dostosowującą treści do wzorców greckich,

odzwierciedloną najpełniej w wydanym w 1655 roku tzw. *Służebniku Nikona* (pojawienie się staroobrzędowców);

d) włączenie do działań reformatorskich południowo- i zachodnioruskich duchownych (szczególnie kijowskich), takich jak Arseniusz Satanowski, Epifaniusz Sławiniecki, Damascen Pticki i in. oraz wykorzystanie w czynnościach redakcyjnych m.in. kijowskich, wileńskich i ostrogskich wydań;

e) odwołanie się do wcześniejszej tradycji piśmiennictwa słowiańskiego (w tym bułgarskiego i serbskiego) i greckiego (związanego z klasztorami z góry Athos) oraz wykorzystanie pochodzących stamtąd ksiąg jako kolejnego punktu odniesienia i wzoru w działaniach redakcyjnych.

Liturgiczne, teologiczne, kulturowe i polityczne aspekty reformy Nikona oraz jej całościowa ocena niejednokrotnie stawały się przedmiotem interpretacji naukowej i oczywiście nie należą do centralnych tematów niniejszej pracy. Literatura przedmiotu na ten temat jest także bogata (część prac cytuje w swym studium Cibranska-Kostowa), więc jej wyczerpująca prezentacja w tym miejscu byłaby niemożliwa. Trzeba jednak zaznaczyć, że zakreślony wyżej kontekst reformy pozwala na dostrzeżenie kilku istotnych z językowego punktu widzenia aspektów, m.in. roli starodruków mało- i białoruskich w kształtowaniu się szaty językowej reformowanych tekstów. Trzeba też wziąć pod uwagę fakt, iż język cs./ncs. był nie tylko obiektem reformy, ale jednocześnie jej narzędziem, stając się fenomenem złożonym i dynamicznym, łączącym w sobie szereg tendencji zarówno wschodnio-, jak i południowosłowiańskiej historii językowej.

Właśnie one stają się przedmiotem dalszego zainteresowania Cibranskiej-Kostowej, która opisując sferę *stricte* lingwistyczną reformy, zwraca uwagę na następujące jej kierunki:

1) ulokowanie języka ncs. w systemie społeczno-aksjologicznym na najwyższej pozycji i nadanie mu wyjątkowego prestiżu wynikającego z jego podstawowego zadania funkcjonalnego, jakim jest obsługiwanie sfery sakralnej i liturgicznej: przestrzeganie norm tego języka staje się tożsame z opowiedzeniem się po stronie „prawdziwie prawosławnych" wartości i demonstracją przynależności do określonego typu dziedzictwa kulturowego[24];

[24] W tym względzie ówczesny język ncs. można postrzegać jako dowód uniwersalności dyskusji o sakralności języka: podobne przykłady z życia wspólnot religijnych znane są zarówno ze słowiańskiej (i nie tylko słowiańskiej) przeszłości, jak i współczesności.

2) stabilizowanie systemowe (głównie rusyfikacyjne) języka ncs. na drodze przejścia od unormowania do skodyfikowania, przy czym przez skodyfikowanie należy rozumieć nie tylko istnienie cieszącej się autorytetem gramatyki, lecz także dążenie do przestrzegania norm tej gramatyki w procesie tworzenia nowych tekstów (według innej terminologii możemy mówić odpowiednio o kodyfikacji analitycznej i syntetycznej [Zapolskaya 2003: 19]) – wydane pierwotnie na terenach południowo-zachodniej Rusi i nieznane dotąd w piśmiennictwie słowiańskim usystematyzowane perskryptywne dzieła gramatyczne stają się coraz popularniejsze, podlegając reedycjom i rozszerzając zasięg swojego oddziaływania;
3) usankcjonowanie w procesach kodyfikacyjnych wpływu południowo-zachodniego (genetycznie białoruskiego i ukraińskiego) typu języka ncs. na typ moskiewski, nazywane przez niektórych uczonych trzecim wpływem południowosłowiańskim (ros. „третье южнославянское влияние")[25] [szerzej o tym: Uspienskij 2002: 411–511] – występujące w pochodzących z tych ziem paleotypach niektóre cechy ortograficzne i ortoepiczne stają się obowiązujące również dla nowych ksiąg wielkoruskich;
4) nasilenie grecyzacji i (pojmowanej inaczej niż u staroobrzędowców) archaizacji w procesie reformy języka ncs., obejmującej płaszczyznę morfologiczną (modele paradygmatyczne, kalki słowotwórcze), syntaktyczną (konstrukcje składniowe) i leksykalną (zapożyczenia) – grecyzmy sygnalizują wysoki status literacki języka ncs., są wyznacznikami właściwej normatywności tekstów;
5) wykorzystywanie w działaniach reformatorskich tradycji południowosłowiańskiej, będącej z jednej strony wynikiem XIV-wiecznej reformy tyrnowskiej, z drugiej zaś – rozwoju XVI-wiecznej paleotypii przeznaczonej dla Słowian Południowych: jakkolwiek zagadnienie to nie jest wystarczająco zbadane (można nawet stwierdzić, iż pozostaje ono praktycznie całkowicie nierozpoznane), ślady powoływania się na drukowane w XVI w. cyrylicą źródła serbskie bądź weneckie odnaleźć można w niektórych egzemplarzach wydań powstałych w wyniku reformy patriarchy Nikona.

25 Podzielam opinię Cibranskiej-Kostowej, iż określenie „trzeci wpływ południowosłowiański" nie jest zbyt szczęśliwą propozycją terminologiczną, zrównuje bowiem na poziomie nomenklatury naukowej historyczne kontakty piśmiennicze Słowian Bałkańskich i Wschodnich (tzw. pierwszy i drugi wpływ południowosłowiański) z relacjami piśmienniczymi mającymi miejsce w obrębie jednej, wschodniosłowiańskiej grupy językowej.

Na podstawie przedstawionych wyżej właściwości języka ncs. M. Cibranska-Kostowa proponuje jego rozbudowaną definicję, która powinna determinować pod względem metodologicznym opis zarówno synchronicznie ujmowanego ncs. systemu językowego na wszystkich jego płaszczyznach, jak i prześledzenie głównych etapów jego powstawania w perspektywie diachronicznej i geograficznej. Jako że definicja ta w znacznym stopniu koresponduje ze sformułowanymi na początku tego rozdziału głównymi kwalifikatorami języka ncs., przytoczmy ją w tym miejscu w całości: „Църковнославянският език е резултатът от продължителния период на русификация на първия писмен славянски език, осъществявана еволюционно още от X до XVII в., а конкретното му лингвистично изражение представлява системен, кодифициран чрез граматики и печат набор от два основни компонента – московска великоруска езикова основа и югозападноруски субстрат, всеки от които до момента на взаимодействието им вече е усвоил по свой начин исторически наследената традиция на кирилската богослужебна книжнина" [Tsibranska-Kostova 2007: 76]. Wydaje się, że powyższa definicja powinna w większym stopniu uwzględniać okoliczności wskazane wyżej w punkcie 5 (rola podłoża południowosłowiańskiego), choć oczywiście trzeba pamiętać, że dopiero systematyczna weryfikacja bądź falsyfikacja materiałowa przybliży nas do lepszego i pełniejszego zrozumienia, a więc także i zdefiniowania fenomenu języka ncs. Główna funkcja tego systemu, zdaniem Cibranskiej-Kostowej, polega na przyswojeniu tradycji językowej („усвояване на традицията"), a więc połączeniu starego z nowym, przy czym w tym względzie ncs. odgrywa jednakową typologicznie rolę tak na wschodzie, jak i na południu Słowiańszczyzny, a sam proces jego formowania się i normowania determinują różnokierunkowe tendencje, o których była mowa wyżej.

Punktem wyjścia do zakreślenia drugiej sfery problemowej, dotyczącej funkcjonowania języka ncs. na obszarze języków południowosłowiańskich (w tym bułgarskiego), są m.in. dane o znajdujących się w bułgarskich księgozbiorach egzemplarzach wschodniosłowiańskich paleotypów, w tym najważniejszego zabytku – Biblii Ostrogskiej 1580–1581 r., a także niektórych innych wydań Iwana Fiodorowa i współwydawcy jego wczesnych prac Piotra Mścisławca. Dane te pozwalają niektórym badaczom lokować początek wpływu języka ncs. ruskiej redakcji na Bałkanach już na połowę XVI w., przy czym podstawa źródłowa tego wpływu – drukowane księgi – wpisuje się w już istniejącą na Bałkanach, choć słabnącą pod koniec XVI w. tradycję paleotypii weneckiej, serbskiej oraz wołosko-mołdawskiej, przeznaczonej dla prawosławnych Serbów i Bułgarów, a także

Rumunów. Z tego też powodu późniejsze XVII-wieczne wschodniosłowiańskie księgi ncs., drukowane językiem zreformowanym w wyniku działań zachodnioruskich twórców oraz patriarchy Nikona, nie reprezentują nowego modelu literackiego i nie zmieniają w sposób zasadniczy istniejącej sytuacji językowej.

Cibranska-Kostowa zwraca uwagę, że w badaniach nad ncs. książką drukowaną i jej związkami z bułgarską rzeczywistością językową na pierwszy plan wysuwają się najczęściej dwie czynności:

1) Poszukiwania źródłoznawcze, polegające na znalezieniu, usystematyzowaniu i opisie znajdujących się w księgozbiorach bułgarskich egzemplarzy ncs. starodruków. Brak odpowiedniego zbiorczego katalogu tak w wymiarze narodowym, jak i międzynarodowym (wyjątek stanowią katalogi cyrylickich inkunabułów i paleotypów wydanych do roku 1600, szczegółowo omówione w rozdziale drugim) znacznie utrudnia realizację tego zadania. Mimo to, na podstawie publikacji cząstkowych wielu badaczy [m.in. Atanasov 1964; 1978; 1982; Dilevski 1955; 1958; 1966; 1974], można wyodrębnić najważniejsze funkcjonalne grupy ncs. ksiąg drukowanych na ziemiach południowosłowiańskich i bałkańskich (choć niejednolite i niejednorodne z punktu widzenia typologicznego):
   a) literatura zaspokajająca potrzeby liturgiczne: w wyniku licznych misji, poselstw i innymi drogami wymiany kulturalnej na tereny bułgarskie i serbskie przedostaje się znaczna liczba moskiewskich i kijowskich wydań, według których w cerkwiach i klasztorach odprawiane są w XVII w. nabożeństwa; ożywione wzajemne relacje z ośrodkami ruskimi mają wówczas wszystkie ważniejsze klasztory południowosłowiańskie;
   b) literatura zaspokajająca potrzeby edukacyjne: drukowane księgi wykorzystywane są w procesie kształcenia, przy czym krzewicielami w tym względzie są nie tylko osoby duchowne, ale także świeccy nauczyciele i gramatycy, co wynika z analizy wielu zapisów proweniencyjnych zachowanych na marginesach starodruków;
   c) literatura drukowana będąca wzorcem dla wciąż tworzonych rękopisów: starodruki nierzadko stają się protografem dla twórców południowosłowiańskich, narzucając nie tylko strukturę formalną (ortografia, oprawa, elementy dekoracyjne), ale także umieszczając w centrum zainteresowania kopistów, kompilatorów i autorów nowe redakcje lub nowe tłumaczenia utworów istotnych dla średniowiecznego piśmiennictwa słowiańskiego.

2) Interpretacje teoretyczne, lokujące język ncs. ksiąg drukowanych w ogólnej teorii i historii bułgarskiego języka literackiego. Mimo wkładu w rozwój tego kierunku badań takich uczonych, jak L. Andrejczin czy D. Iwanowa-Mirczewa, należy zgodzić się z konstatacją Cibranskiej-Kostowej, iż „все още малко са онези конкретни проучвания, при които текстология, език, социо-културен анализ обхващат в синхрон историята на дадена книга или даден текст" [Tsibranska-Kostova 2007: 82].

Do powyższych założeń metodologicznych, mających na celu wyznaczenie ramowych etapów genezy i ewolucji języka ncs. oraz podkreślających rolę słowiańskiego południa w tych procesach, będę nawiązywał w dalszych częściach rozprawy, szczególnie w rozdziale prezentującym inwentarz dostępnych badaczom południowosłowiańskich drukowanych tekstów źródłowych z XVI w. Najpierw jednak niezbędne jest omówienie i rozstrzygnięcie podstawowych problemów taksonomii tych zabytków, czemu poświęcony jest rozdział drugi.

ROZDZIAŁ II

Inkunabuły i starodruki cyrylickie: zagadnienia taksonomii i nomenklatury

Uwagi terminologiczne i problemy systematyzacyjne

Jednym z kluczowych czynników, w sposób trwały zmieniających sposoby powstawania, powielania i funkcjonowania tekstów, a tym samym zasadniczo wpływających na rozwój języka, było wynalezienie i rozpowszechnienie druku. Jego znaczenie cywilizacyjne i kulturowe jest oczywiste i szczegółowe wyjaśnianie tej kwestii byłoby w tym miejscu zbędnym truizmem. Z punktu widzenia badawczego należy raczej się skupić na obecnym stanie wiedzy o dziejach druku w językach słowiańskich w pierwszych wiekach jego istnienia, a w kontekście niniejszej pracy – przede wszystkim na dziejach druku cyrylickiego (warto też – przynajmniej pokrótce – wspomnieć o początkach druku głagolickiego, wyprzedzającego prawie o dekadę cyrylicki). Ostatnie lata przyniosły w tym zakresie niemało nowych szczegółowych opracowań materiałowych, ale powstały także (lub zaczęły powstawać – w przypadku wielotomowych serii) ważne prace o charakterze syntetycznym oraz obszerne katalogi rejestrujące z założenia wszystkie zachowane do dziś znane drukowane źródła słowiańskie. Publikacje te, jak wszystkie tego typu przedsięwzięcia naukowe (np. inwentarze, katalogi czy opisy rękopisów), stanowią z jednej strony podsumowanie dotychczasowych wieloletnich poszukiwań materiałowych i dociekań interpretacyjnych, z drugiej zaś – wskazują nowe perspektywy badawcze, odsłaniając obszary wymagające dalszego zgłębiania.

Przed rozpoczęciem omówienia dziejów druku słowiańskiego i związanych z tym problemów badawczych warto poczynić pewne wyjaśnienia i ustalenia terminologiczne, tym bardziej, że w opracowaniach naukowych dotyczących tych kwestii nie zawsze stosowane są jednoznaczne i precyzyjnie zdefiniowane pojęcia.

Na plan pierwszy wysuwają się sprawy systematyzacji (klasyfikacji bądź typologii) chronologicznej, geograficznej, językowej, treściowej, a także nomenklatury całego korpusu najstarszych drukowanych źródeł słowiańskich, w szczególności zaś bułgarskich.

Przy opisie interesujących nas źródeł w powszechnym użyciu znajdują się terminy typu *inkunabuł*, *starodruk*, *pierwodruk*, *paleotyp* i pochodne. Wymagają one jednak sprecyzowania, które z kolei zaowocować powinno konsekwencją terminologiczną i metodologiczną.

Najmniej wątpliwości wywołuje termin *inkunabuł* (bułg./ros. *инкунабул*), którego etymologia (łac. *in cunabulis* = 'w kołysce', 'w pieluszkach') i umowny zakres chronologiczny jest powszechnie w literaturze naukowej akceptowany. Jak podają autorzy *Encyklopedii wiedzy o książce*, termin ten jest stosowany „na oznaczanie druków wydanych od czasu wynalezienia druku do 1500 włącznie", a więc do wszystkich druków pochodzących z XV w. [EWK 1971: 1008]. Podobne definicje są zawarte w stosownych encyklopediach bułgarskich: „книги от «люлечния» период на книгопечатането: от Гутенбергови издания до края на XV в." [BKE 2004: 201], rosyjskich: „книги раннего, «колыбельного» периода книгопечатания, условно – книги, изданные от первых опытов И. Гутенберга в 1440-х гг. до 1.1.1501" [Nemirovskij 2007a: 390], a także np. w najważniejszych i cieszących się dużym uznaniem niemieckich leksykonach bibliologicznych, w których pojawiają się ponadto terminy *Wiegendrucke*: „alle bis zum Jahre 1500 einschließlich gedruckten Bücher werden unter der Bezeichnung Inkunabeln oder Wiegendrucke zusammengefaßt. […] An Stelle des so vieldeutigen Wortes «Inkunabeln» wird man daher für die Frühdrucke bis 1500 zweckmäßiger das Wort «Wiegendruck» wählen, das sich immer mehr einbürgert" [LB 1952: 350–351] lub (nieco mniej jednoznaczny jeśli chodzi o chronologię) *Frühdrucke*: „Druckwerk aus der Frühzeit des Buchdrucks; der Begriff wird auch als Gattungs- und als chronologischer Begriff verwendet. Die immer noch sehr uneinheitlich angewandte Bezeichnung wird überwiegend als Synonym für Inkunabel, also für die Druckwerke und den Buchdruck von den Anfängen bis zum Jahr 1500 einschl. gebraucht, aber gelegentlich auch für alle Drucke bis 1520, 1530 oder gar 1550 oder aber nur für die an die Inkunabelzeit anschließende Phase bis zu einem der drei genannten Grenzjahre" [LGB 1991: 69; autor hasła: C. Wiesmann].

Interesujące nas źródła bywają określane w wielu opracowaniach także ogólniejszym i znacznie szerszym pod względem zasięgu chronologicznego terminem *starodruk*, czyli *stary druk* (bułg./ros. *старопечатна/я книга*), choć jego użycie

nie jest w różnych krajach i tradycjach badawczych jednolite. Według polskiej encyklopedii specjalistycznej są to „publikacje z okresu od wynalezienia druku do końca XVIII w. (31 XII 1800), a więc także inkunabuły. W różnych czasach i różnych krajach przyjmowano końcową datę starych druków rozmaicie, w zależności od przełomowych dat w historii lub w dziejach literatury danego kraju. Ostatnio niemal w całym świecie przyjmuje się r. 1800 […]. Stare druki cechuje ręczne wytwarzanie wszystkich ich składników: papieru, typografii, ew. ilustracji i oprawy" [EWK 1971: 2224]. Podobną definicję podaje encyklopedia rosyjska, z zaznaczeniem różnic w stosowaniu omawianego terminu: „Старопечатная книга – условное наименование для книг, выпущенных в течение некоторого периода после возникновения книгопечатания. Хронологические рамки применения термина «старопечатная книга» в различных странах не совпадают. В России старопечатными книгами называли книги, напечатанные в 16–17 вв. (реже в 18 в.), в Болгарии – в 1806–78 и т. п." [Nemirovskij 2007a: 698].

Wspomniana w przytoczonej wyżej definicji rozbieżność użycia odpowiednika terminu *starodruk* w Rosji i Bułgarii wymaga szerszego wyjaśnienia. Otóż jeśli chodzi o historię piśmiennictwa i książki drukowanej w Bułgarii, należy zauważyć, iż większość ujęć zdominowana jest przez tradycję klasyfikacyjną (dotyczącą różnych płaszczyzn systematyzacji), która znajduje swe najwyrazistsze odzwierciedlenie w pracach Iwana Bogdanowa. W jego książce *Българската книга през вековете* [Bogdanov 1978], nawiązującej do kilku wcześniejszych publikacji, wprowadzony został podział na dwa zasadnicze etapy chronologiczne: 1) *българска първопечатна книга* (1508–1801) i 2) *българска старопечатна книга* (1806–1877). Sztywne kryteria wyodrębnienia tych dwóch etapów autor uzasadnia tak: „В историята на българската книга първопечатните издания от български произход заемат почетно място. Поради специфичните си особености те се обособяват в самостоятелен комплекс с хронологически координати 1508–1801 година, когато се появява първата и излиза последната от тях[1]. Макар някои от тях и прехвърлят горния праг на Възраждането, те отразяват предвъзрожденски дух". I jeszcze jeden cytat: „Хронологическите граници на българската старопечатна книга обхващат книжната

1 Chodzi odpowiednio o wydany w pierwszej typografii wołoskiej *Służebnik* hieromnicha Makarije (Târgovişte 1508) oraz o książkę *История славяноболгарског народа* Atanasa Neskowicza (Budim 1801).

продукция, публикувана след излизането на последната българска първопечатна книга и първата книга, отпечатана в свободна България след отхвърлянето на османското владичество. Следователно нейни хронологически координати са годината 1806, когато се появява «Кириакодромион сиреч Неделник» на Софроний Врачански, първата книга, отпечатана на новобългарски език, и края на годината 1877[2], когато излиза последната българска книга при условията на османското владичество" [Bogdanov 1978: 182, 217–218].

Wprowadzone przez Bogdanowa terminy nazywające dwa wyodrębnione etapy rozwoju bułgarskiej książki drukowanej nie odpowiadają powszechnej praktyce terminologicznej. Zresztą, samo wyodrębnienie tych etapów na podstawie wskazanych przez autora kryteriów chronologicznych może budzić poważne wątpliwości, bowiem odwołuje się do niejednorodnych (językowych, kulturalnych, politycznych) wydarzeń uznawanych za przełomowe. Z pewnością za nieszczęśliwy należy uznać wybór określenia *първопечатна книга*, któremu w terminologii polskiej powinien odpowiadać mający inny zakres znaczeniowy termin *pierwodruk*, a więc „pierwsze wydanie dzieła, zarówno samoistnego, jak i niesamoistnego pod względem wydawniczym", *editio princeps* [EWK 1971: 1836]. Zaproponowany przez Bogdanowa w odniesieniu do pierwszego etapu termin z pewnością nawiązuje do rzeczownika *първопечатник*, nazywającego prekursorów i inicjatorów sztuki drukarskiej w krajach słowiańskich[3], ale może być mylący, tym bardziej że w okresie przed 1801 r. ukazywało się wiele przedruków, a miano właściwych prekursorów bułgarskiego drukarstwa powinno być ewentualnie zachowane wyłącznie dla drukarzy XVI-wiecznych. Z kolei termin nazywający etap drugi (*старопечатни книги*, po 1801 r.) w międzynarodowej literaturze naukowej najczęściej używany jest na oznaczenie etapu pierwszego, co potwierdzają przytoczone wyżej cytaty z polskich i rosyjskich opracowań.

2 Pomijam w tym miejscu, jako nieistotne dla tematyki niniejszej pracy, argumenty Bogdanowa odrzucające rok 1878 jako datę końcową drugiego etapu historii książki bułgarskiej.

3 *Предтечи* – tak określa ich z kolei Petyr Atanasow, zaliczając do tej grupy m.in. hieromnicha Makarije, Jakowa Krajkowa, drukarzy rumuńskich na czele z diakonem Coresim, Melecjusza Macedońskiego, Filipa Stanisławowa i Hristofora Žefarovicia [Atanasov 1959: 11–117].

Próby częściowego przezwyciężenia zasygnalizowanych wyżej mankamentów terminologicznych propozycji I. Bogdanowa pojawiają się w nowszych publikacjach bułgarskich, choć nadal zdarzają się w literaturze fachowej przypadki ich mechanicznego stosowania i powielania, o czym będzie jeszcze mowa niżej. Definicja zaproponowana przez autorów wydanej niedawno encyklopedii książki bułgarskiej brzmi tak: „Старопечатни книги – условно название на книги, издадени в дадена страна за определен период от време след възникването на книгопечатането в нея. Хронологичният обхват на бълг. С. к. е от началото на XVI в., когато се въвежда славянско кирилско книгопечатане, до 1878. […] Български старопечатни книги се разделят на първопечатни български книги и възрожденска книжнина (в литературата терминът «български старопечатни книги» често се употребява в смисъл на възрожденска книжнина). […] Първопечатните български книги са съставна част от южнославянското книгопечатане. […] Горната хронологична граница на периода, в който те са издадени, е 1806, когато с «Неделник» на Софроний Врачански започва процес на по-ритмично книгопечатане" [BKE 2004: 412]. Dodajmy, że w tej encyklopedii nie ma osobnego hasła *първопечатна книга*.

Do grupy omówionych wyżej terminów, systematyzujących historię słowiańskiej książki drukowanej pod względem chronologicznym, należy także *paleotyp* (bułg./ros. *палеотип*), będący podstawą wyrazu *paleotypia* (*палеотипия*), nazywającego – na wzór paleografii – subdyscyplinę filologiczną badającą najstarsze druki[4]. O terminie tym wspomina (choć praktycznie go nie używa) I. Bogdanow [Bogdanov 1978: 164], z kolei konsekwentnie stosuje go M. Cibranska-Kostowa, która charakteryzując południowosłowiańską sytuację piśmienniczą w XVI w., wskazuje jego ramy chronologiczne: od początku 1501 r. (po inkunabułach) do początku 1551 r.; autorka zauważa ponadto, że obok terminu *inkunabuł* i *paleotyp* mogą być używane terminy *първопечатни* lub *ранни печатни книги*, przy czym terminy te opisują również te zabytki do roku 1600, które nie mieszczą się

4 Por. np. hasło *Paläotypographie* w jednym z cytowanych wyżej leksykonów niemieckich: „Wissenschaft von der geschichtlichen Entwicklung der Typen des frühen Buchdruckes. Die ersten Buchdrucken hatten sich als Vollender der Kunst des schönen Schreibens mit neuen technischen Mitteln verstanden; die Folge war in den ersten Jahrzehnten des Inkunabeldruckes eine getreue Nachbildung paläographischer Gegebenheiten der Hss. im neuen Medium" [LGB 1999: 508; autor hasła O. Mazal].

pod względem chronologicznym w grupie inkunabułów czy paleotypów [Tsibranska-Kostova 2007: 9]. Zaznaczmy jednak, że Cibranska-Kostowa w swych pracach nie komentuje szerzej tych kwestii i nie buduje spójnego systemu terminologicznego.

Trzeba stwierdzić, że w polskiej literaturze przedmiotu termin *paleotyp* nie jest specjalnie rozpowszechniony, co potwierdza m.in. brak tego hasła w cytowanej wyżej *Encyklopedii wiedzy o książce* (w niektórych polskich słownikach rejestrowany jest jako synonim dla terminu *inkunabuł*). Hasło *палеотип* nie występuje zresztą także we wspomnianej encyklopedii bułgarskiej, co z kolei może nieco dziwić. Pojawia się ono natomiast w encyklopedii rosyjskiej: „Палеотипы (от греч. παλαιός – древний и τύπος – отпечаток) – печатные издания 1-й половины 16 в." [Nemirovskij 2007a: 561–562]. O ile granica początkowa stosowania terminu *paleotyp* (1 stycznia 1501 r.) jest, choć arbitralna i wyłącznie formalna, zrozumiała, oddziela bowiem symbolicznie wyodrębnianą epokę inkunabułów od wieków późniejszych, o tyle granica końcowa (31 grudnia 1550 r.) wydaje się, przynajmniej w odniesieniu do historii książki słowiańskiej, całkowicie sztuczna i nieuzasadniona. Natomiast biorąc pod uwagę etymologię samego terminu, można go traktować po prostu jako synonim dla polskiego *starodruku*, który ma najszerszy chronologicznie zasięg.

Na podstawie krytycznego prześledzenia funkcjonowania terminologii z zakresu chronologii słowiańskiej książki drukowanej w literaturze naukowej, w niniejszej pracy konsekwentnie przyjmuje się stosowanie następujących rozwiązań w tym zakresie:

1. Termin *inkunabuł* używany jest w jego powszechnie akceptowanym znaczeniu na oznaczenie druków powstałych wyłącznie w XV w.
2. Terminy *starodruk* i *paleotyp* traktowane są jako synonimy i używane na oznaczenie każdej drukowanej książki powstałej w XVI, XVII i XVIII w.
3. Termin *pierwodruk* w znaczeniu zbliżonym do bułgarskiego *първопечатна книга* nie jest używany; stosuje się go tylko wtedy, gdy mowa o pierwszym wydaniu danego dzieła.
4. Tworzenie specjalnego terminu na oznaczenie ksiąg i książek drukowanych w okresie 1806–1877/1878 uznaje się za bezpodstawne; w odniesieniu do tej produkcji piśmienniczej proponuje się stosowanie funkcjonującego już w literaturze terminu *bułgarska książka/literatura odrodzeniowa* (*българска възрожденска книга/възрожденска книжнина*), obejmującego zarówno dzieła rękopiśmienne tego okresu, jak i drukowane.

5. Termin *paleotypia* używany jest na oznaczenie subdyscypliny badającej starą książkę (do końca XVIII w.) oraz wtórnie jako określenie bazy źródłowej tej subdyscypliny lub historycznego procesu powstawania tej bazy (np. *paleotypia głagolicka*, *paleotypia południowosłowiańska*, *paleotypia XVI-wieczna* itp.).

Podczas pracy z literaturą przedmiotu, w tym – obcojęzyczną (zarówno słowiańską, jak i zachodnioeuropejską czy amerykańską), trzeba zdawać sobie sprawę z pewnych dodatkowych pojawiających się w niej symplifikacji czy przyzwyczajeń terminologicznych, które mogą stanowić źródło nieporozumień. Jak zauważa J. Niemirowski: „Говоря о славянском книгопечатании, чаще всего подразумевают книгопечатание кирилловским шрифтом, начавшееся в Кракове в 90-х годах XV в. Между тем славянские народы […] пользовались и другими алфавитами. Первая чешская книга, увидевшая свет, как утверждают некоторые исследователи, еще при жизни Гутенберга – в 1468 г., напечатана готическим шрифтом. На польских землях стали печатать латиницей в 1474 г. Первая южнославянская печатная книга, опубликованная в 1483 г., воспроизведена особым славянским шрифтом – глаголицей" [Nemirovskij 2003a: 7–8]. W tradycji slawistyki polskiej ten problem terminologiczny jest najprawdopodobniej mniej zauważalny, choć dla większej precyzji i konsekwencji lepsze wydaje się stosowanie rozbudowanych i jednoznacznych określeń typu „słowiańskie drukarstwo cyrylickie".

Dodajmy jeszcze, że drukarstwo słowiańskie jako całość na najwyższym (i najoczywistszym) poziomie klasyfikacyjnym bywa systematyzowane nie tylko na podstawie używanego w nim systemu graficznego (od lat 70. XV w. – łacinka, od lat 80. – głagolica i od lat 90. – cyrylica), ale także ze względu na przynależność konfesyjną adresatów publikacji. W odniesieniu do najstarszych dziejów paleotypii słowiańskiej podział na drukarstwo prawosławne, katolickie i protestanckie jest szczególnie podkreślany, gdy mowa o druku cyrylicą (choć zdarzały się także i głagolickie druki protestanckie) – używanie tego alfabetu na potrzeby publikacji katolickich i protestanckich, uważane za wtórne, ma swoje początki w XVI w. [Pet vekova 1994: 14, 21–24, 189]. Rzecz jasna, podział na paleotypy prawosławne, katolickie czy protestanckie jest upraszczający i do pewnego stopnia umowny, zdeterminowany poziomem naszej wiedzy o przynależności konfesyjnej i intencjach wydawcy, a także o kręgu potencjalnych odbiorców danego dzieła. Niemniej jednak zdecydowana większość cyrylickich paleotypów zaliczana jest do „drukarstwa prawosławnego".

Ogólna charakterystyka bazy źródłowej i stanu jej opisu

Inkunabulistyka (oraz szerzej – paleotypia) cyrylicka w ostatnich kilkunastu latach wzbogaciła się o szereg ważnych opracowań, które warto zaprezentować bliżej. Od razu zaznaczę, że rezygnuję w tym miejscu z prezentacji wielu ważnych, acz cząstkowych katalogów i opisów pojedynczych zbiorów i kolekcji, również tych, które są interesujące ze względu na tematykę niniejszej pracy i będą w dalszych jej częściach wykorzystane, jak chociażby katalog cyrylickich druków XV–XVI w. dla Słowian Południowych i Rumunów ze zbiorów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej (РНБ) w Sankt Petersburgu [Lukjanenko 1979]. Wykaz wszystkich wykorzystanych inwentaryzujących publikacji – zarówno zbiorczych, jak i prezentujących zasoby poszczególnych ważniejszych księgozbiorów lub ułożonych według innego klucza porządkującego (np. zachowane inkunabuły lub paleotypy pochodzące z określonej typografii) – znajduje się w pierwszej części Bibliografii umieszczonej na końcu niniejszej książki.

Skupiając się przede wszystkim na opracowaniach całościowych, w pierwszej kolejności należy wskazać na trzy ściśle powiązane ze sobą, w gruncie rzeczy monumentalne w zamierzeniu i w realizacji (choć jeszcze niedokończone) inicjatywy rosyjskiego bibliografa i historyka książki Jewgienija Niemirowskiego, autora kilkuset szczegółowych opracowań i syntezujących monografii na temat dziejów drukowanych książek cyrylickich. Pierwszą z tych inicjatyw jest kilkutomowy (nieukończony jeszcze) zbiorczy katalog pt. *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift* wydawany od roku 1996 w Baden-Baden w serii „Bibliotheca Bibliographica Aureliana" i rejestrujący wszystkie znane obecnie egzemplarze najstarszych cyrylickich inkunabułów i starodruków [Nemirovskij I 1996; II 1997; III 1998; IV 2001; V 1999; VI 2003; VII 2007]. Praktycznie w całości wydana pierwsza seria katalogu (9 planowanych tomów, z których dotychczas ukazało się 7) obejmuje w zamierzeniu autora okres od końca XV w. (1491 r.) do 1. poł. XVI w. (1547 r.) i opisuje łącznie 77 wydań (przeszło 800 egzemplarzy) z 16 typografii słowiańskich [Nemirovskij 2005c: 131]. W katalogu tym znaleźć można także obszerne szkice (w języku niemieckim i rosyjskim) o działalności pierwszych cyrylickich drukarń w Europie. Na opis każdego odnotowanego tytułu składa się – poza informacjami podstawowymi i charakterystyką bibliograficzną – bardzo szczegółowy spis treści danej księgi, publikacja wszystkich dodanych do tekstu głównego przedmów, adnotacji i tekstów końcowych, charakterystyka wszystkich

zachowanych oraz zaginionych bądź znanych jedynie z literatury egzemplarzy danego zabytku, publikacja zapisów proweniencyjnych i marginaliów z tych egzemplarzy, wyczerpująca bibliografia. Ponadto każdy z tomów katalogu zamyka rozbudowany aparat zestawień synoptycznych, a także album z ilustracjami.

Pod względem chronologicznym wydawany w Niemczech katalog Niemirowskiego kontynuuje praca moskiewskiej uczonej Aleksandry Gusiewy, autorki zbiorczego dwutomowego katalogu starodruków cyrylickich z 2. poł. XVI w. [Guseva 2003], w którym szczegółowo scharakteryzowano 219 wydań (3710 egzemplarzy) cyrylickich ksiąg i ich fragmentów, pochodzących z 27 europejskich ośrodków drukarskich[5]. W tej książce nie tylko systematycznie i drobiazgowo prezentowane są informacje o zachowanych do czasów obecnych paleotypach cyrylickich, znajdujących się obecnie w 247 miastach całego świata, ale też publikowane są – w postaci fototypicznej bądź krytycznej – wszystkie dodatkowe teksty, znajdujące się na kartach i stronach rejestrowanych w katalogu zabytków: „особое внимание уделено посвящениям, предисловиям, послесловиям, стихам, молитвам печатников («трудившихся»), привилегиям и другим вспомогательным статьям – они полностью воспроизведены в *Сводном каталоге* факсимильно или в наборном виде" [Guseva 2003: 10–11]. Warto podkreślić, że w katalogu kwalifikowany jest także język każdego wydania, przy czym przeważająca większość paleotypów reprezentuje język cerkiewnosłowiański różnych redakcji. Według ustaleń autorki, 80 wydań można zakwalifikować do redakcji wschodniosłowiańskiej (w terminologii wydania – „церковнославянский" bez dodatkowych kwalifikatorów), 24 wydania – do redakcji średniobułgarskiej, 21 – do serbskiej. Osobnym zjawiskiem jest występowanie tzw. hybrydowej (mieszanej) bazy językowej: 13 wydań. Poza tym pojawiają się cyrylickie teksty drukowane tzw. prostą mową na bazie języka starobiałoruskiego lub staroukraińskiego (13), w języku rumuńskim (11), chorwackim (11), w języku kancelaryjnym Wielkiego Księstwa Litewskiego (4), a nawet łacińskim (1). Język tekstów towarzyszących także co do zasady jest cerkiewnosłowiański, z pewnymi odstępstwami (zdarzają się np. przedmowy czy posłowia pisane prostą mową, po chorwacku, po niemiecku, po rumuńsku lub po łacinie). Odnotować należy też druki dwujęzyczne, dla paleotypów południowosłowiańskich reprezentowane

5 Szczegółową charakterystykę katalogu zob. na stronie internetowej periodyku „Научная книга" (nr 21–22/2003/3–4), www.naukaran.ru/sb/2003_3-4/06.shtml (dostęp: 5.10.2014).

przez zabytki średniobułgarsko-rumuńskie (3). Jak podkreśla A. Gusiewa, „язык старопечатных книг никогда не был предметом специального лингвистического исследования" [Guseva 2003: 11–12], dlatego powyższe ustalenia należy traktować w szeregu przypadków jako wstępne.

W roku 2009 J. Niemirowski rozpoczął w Rosji publikację nieco zmodyfikowanej, skróconej i uproszczonej wersji swojego katalogu, tytułując serię *Славянские издания кирилловского* (*церковнославянского*) *шрифта 1491–2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*. W wydaniu tym, w odróżnieniu od katalogu niemieckiego, zrezygnowano ze szczegółowego opisu treści (zawartości) wydań oraz z dokładniejszej prezentacji stanu zachowanych egzemplarzy i fragmentów (choć pełny ich wykaz wraz z miejscem przechowywania i sygnaturami jest publikowany). Dotychczas ukazały się dwa tomy serii: pierwszy obejmuje 80 wydań z lat 1491–1550 [Nemirovskij 2009a], drugi (wydany w dwóch częściach) – 190 wydań z lat 1551–1600 [Nemirovskij 2011; 2012][6]. W obu tomach prostowane są także dane na temat łącznie 235 wydań, o których informacja pojawia się w literaturze naukowej, a które zdaniem autora katalogu najprawdopodobniej nigdy nie istniały bądź były błędnie identyfikowane. Publikacja poprzedzona jest wstępem traktującym o historii bibliografii cyrylickich starodruków słowiańskich, natomiast każdy tom otwiera – podobnie jak w katalogu niemieckim – szkic zarysowujący dzieje drukarstwa cyrylickiego ujętego w danym tomie okresu[7].

Warto zwrócić uwagę na dynamikę rozwoju druku cyrylickiego w pierwszych wiekach jego istnienia, scharakteryzowaną przez Niemirowskiego i Gusiewą (niektóre dane liczbowe w obu katalogach różnią się, ale nie zmienia to ogólnego obrazu). Od połowy XVI stulecia zaobserwować można ponad dwukrotny w porównaniu do okresu poprzedniego wzrost zarówno samej produkcji typograficznej (oczywiście trzeba pamiętać, że mówimy tu tylko o znanych nam i zachowanych do dnia dzisiejszego wydaniach), jak i liczby ośrodków drukarskich ją wytwarzających. Niemirowski wylicza 10 miejscowości, w których tłoczone

6 Trzeba zaznaczyć, że numeracja niektórych tych samych zabytków w katalogu niemieckim i inwentarzu rosyjskim w kilku miejscach nieznacznie się różni, co odzwierciedla ewolucję poszukiwań i ustaleń badawczych ich autora.

7 Niestety, pracę z moskiewskim katalogiem Niemirowskiego utrudniają liczne błędy korektorskie i usterki typograficzne, często rzutujące na poprawne prześledzenie faktografii, co wymaga systematycznej weryfikacji wielu zawartych w nim informacji.

były księgi cyrylickie w latach 1491–1550. Są to (w kolejności alfabetycznej): Cetinje (Czarnogóra)[8], Goražde (Bośnia i Hercegowina), Kraków, Praga, Târgovişte (Rumunia), Wenecja, Wilno, a także trzy serbskie ośrodki klasztorne: Gračanica, Mileševa, Rujno. Następne półwiecze (1551–1600) to już ponad 20 miejscowości: Aleksandrowska słoboda/Aleksandrow (Rosja), Alba Iulia (Rumunia), Belgrad, Braşov (Rumunia), Bukareszt, Wenecja, Wilno, Zabłudów, Kazań, Lwów, Moskwa, Nieśwież (Białoruś), Orăştie (Rumunia), Ostróg (Ukraina), Rzym, Sebeş (Rumunia), Sibiu (Rumunia), Szkodra (Albania), Târgovişte, Tybinga lub Bad Urach (Niemcy), Tiapino (Białoruś), a także dwa serbskie klasztory: Mileševa i Mrkšina Crkva. Do tego trzeba także dodać trzy niemieckie miasta: Wittenbergę, Hamburg oraz Frankfurt nad Menem, gdzie ukazywały się księgi drukowane czcionką łacińską bądź hebrajską, ale z wstawkami cyrylickimi. Najwięcej wydań, ponad 60 (32–34% w stosunku do całkowitej cyrylickiej produkcji wydawniczej tego okresu), ukazało się na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie liderem była wileńska typografia Domu Mamoniczów (ponad 40 wydań z lat 1574–1600). Na drugim miejscu pod względem liczby wydrukowanych tytułów plasują się rumuńskie drukarnie, w tym związane z działalnością diakona o imieniu Coresi oraz jego uczniów i towarzyszy (niespełna 40 wydań, w tym drukowanych cyrylicą w języku rumuńskim, z lat 1557–1588). Trzecie miejsce zajmuje małoruski (ukraiński) Ostróg, w którym w latach 1578–1598 wyszło ponad 20 wydań, w tym słynna Biblia Ostrogska 1580–1581 roku. Druga połowa XVI wieku to wreszcie czas pojawiania się pierwszych drukowanych podręczników języka cerkiewnosłowiańskiego – abecadeł, elementarzy i gramatyk [Guseva 2003: 9–10, 1290–1296; Nemirovskij 2011: 7, 535–536; 2012: 219; 2015]. Wszystkie te okoliczności geograficzne, a więc w konsekwencji i dialektalne, z pewnością miały istotny wpływ na kwestie językowe na terenach całego obszaru Slavia Orthodoxa.

Spoglądając na ogólną dynamikę rozwoju druku cyrylickiego w perspektywie historycznej, warto uzupełnić powyższe dane wiadomościami, które zebrał i uporządkował cytowany już w rozdziale I amerykański badacz R. Mathiesen. Na podstawie wielu rozproszonych danych zaproponował on porównawcze zestawienia liczbowe, z których wynika, że w okresie od końca XV do końca XVIII w. ukazało się łącznie 4997 wydań wydrukowanych „starą cyrylicą" („Old Cyrillic"), co w podziale na wieki wygląda następująco: XV w. – 8, XVI w. – 269, XVII w.

8 W nawiasach podaję współczesną przynależność państwową mniejszych miejscowości.

– 1084, XVIII w. – 3636 [Mathiesen 1992: 15; 2004: 9][9]. Dodajmy, że przygotowując te statystyki, Mathiesen nie mógł korzystać jeszcze z najnowszych katalogów zbiorczych, w chwili obecnej nadal zresztą nieobejmujących wieków XVII i XVIII, z których pochodzi najwięcej paleotypów.

Wydaje się zatem, że zarówno katalog niemiecki, jak i bogato ilustrowany, co warto podkreślić, inwentarz i skorowidz moskiewski J. Niemirowskiego, a także okazałe opracowanie A. Gusiewy stwarzają obecnie najbardziej kompletny obraz podstawy źródłowej do całościowych dziejów paleotypii cyrylickiej w XV–XVI wieku.

Właśnie tym dziejom poświęcona jest trzecia, również jeszcze nieukończona inicjatywa J. Niemirowskiego, czyli opracowanie – na bazie możliwie kompletnego materiału źródłowego, a także z systematycznym uwzględnieniem dotychczasowej, niezwykle obszernej przecież literatury przedmiotu – syntezy dziejów druku cyrylickiego w serii pt. *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века*. W serii tej jak dotąd ukazały się trzy pięknie ilustrowane tomy: pierwszy tom [Nemirovskij 2003a] dotyczy samych początków druku cyrylickiego w krakowskiej pracowni Szwajpolta Fiola (1491 – ok. 1493), drugi (wydany w dwóch częściach) tom [Nemirovskij 2005a; 2005b] opowiada o funkcjonowaniu pierwszej cyrylickiej drukarni Đurđa Crnojevicia na

9 Zaznaczmy, że R. Mathiesen sporządził swoje zestawienia nie w celach sprawozdawczo-porządkujących, lecz na potrzeby kompleksowego porównania, lokującego cyrylicką (i głagolicką) paleotypię słowiańską w szerszym kontekście europejskim i światowym. Dane o starodrukach cyrylickich zostały odniesione m.in.: do najstarszych wydań słowiańskich w alfabecie łacińskim i głagolickim; do pierwszych publikacji wydanych w alfabetach innych niż łaciński, głagolicki czy cyrylicki (w tym do publikacji greckich, hebrajskich, arabskich, ormiańskich, gruzińskich, koptyjskich i in.); do pierwszych ksiąg wydrukowanych alfabetem łacińskim w innych językach niż słowiańskie; do początków słowiańskiej książki drukowanej tzw. grażdanką („New Cyrillic") itp. Ponadto wskazano na dystrybucję terytorialną pierwszych typografii głagolickich i przede wszystkim cyrylickich w okresie do końca XVIII wieku, w perspektywie ponad trzech stuleci wyraźnie przesuwająca się w kierunku z południa Słowiańszczyzny na jej wschód [Mathiesen 1992]. Na podstawie tak zarysowanych dziejów ksiąg drukowanych oryginalnymi alfabetami słowiańskimi Mathiesen zaproponował niekonwencjonalne rozwiązania metodologiczne i terminologiczne, dążąc m.in. do umiejscowienia analizowanego fenomenu (a w zasadzie jego rozproszonych przejawów, nazywanych przez autora puzzlami) w ogólnym systemie i strukturze piśmiennictwa oraz cyklu liturgicznego kręgu Slavia Orthodoxa [Mathiesen 2004].

południu Słowiańszczyzny w czarnogórskiej Cetinje (1494–1496), trzeci zaś tom [Nemirovskij 2008a] poświęcony jest typografii mnicha Makarije (1508–1512), działającej na terenie dzisiejszej Rumunii (Wołoszczyzna) i uznawanej przez niektórych badaczy także za pierwszą drukarnię bułgarską. Według zapowiedzi, zamieszczonej na stronie internetowej moskiewskiego wydawnictwa „Nauka" (w numerze 19–20/2003/1–2 periodyku „Научная книга")[10], w serii mają się ukazać także tomy traktujące m.in. o praskich i wileńskich wydaniach Franciszka Skoryny, o weneckich typografiach Vukoviciów, o serbskich drukarniach przyklasztornych, a także o moskiewskich, zabłudowskich, lwowskich i ostrogskich wydaniach Iwana Fiodorowa.

Warto dodać, że tak monumentalnie zakrojone inicjatywy wydawnicze mają swe podstawy we wcześniejszych oraz nadal publikowanych licznych książkach Niemirowskiego, wśród których jest wiele monografii, informatorów, katalogów, leksykonów czy encyklopedii omawiających rozmaite postacie, fakty i wydarzenia z historii słowiańskiej książki drukowanej oraz wiedzy o książce w ogóle[11]. Realizacja tych prac nie byłaby też możliwa bez systematycznego uwzględnienia dokonań wielu poprzedników badających i opisujących stare druki słowiańskie, którzy w pracach Niemirowskiego są obficie cytowani (niektóre z tych opracowań będą jeszcze przywołane).

Spośród najnowszych publikacji badaczy bułgarskich skupiających się na paleotypii cyrylickiej trzeba wymienić katalog Nikołaja Teodosiewa pt. *Каталог на българските печатни книги 1508–1878* [Teodosiev 2007], choć źródła najstarsze, wydane do końca XVIII wieku, stanowią zaledwie małą część całego opracowania (91 tytułów z 2227 odnotowanych w Katalogu), a ich opis i autorskie

10 www.naukaran.ru/sb/2003_1/21.shtml (dostęp: 22.09.2014). Zob. też [Nemirovskij 2007b; 2008b].

11 Dane na temat publikacji Niemirowskiego znaleźć można w jego autobiografii naukowej [Nemirovskij 2005c] oraz w niektórych artykułach okolicznościowych [Samarin 2010]. Spośród najnowszych prac Niemirowskiego (poza zaprezentowanymi wyżej) wymieńmy w tym miejscu m.in. chociażby cytowaną wyżej imponującą encyklopedię o Iwanie Fiodorowie i towarzyszącej mu epoce, będącą w istocie encyklopedią słowiańskiej paleotypii [Nemirovskij 2007a], jubileuszową publikację upamiętniającą 500-lecie urodzin tego wybitnego drukarza, w której poza opisem wydań Fiodorowa zawarto wykaz 3389 pozycji bibliograficznych na jego temat z lat 1574–2010 [Nemirovskij 2010a], czy też choć popularną, to niepozbawioną jednak walorów naukowych publikację o historii książki od czasów najstarszych aż do jej współczesnych form elektronicznych [Nemirovskij 2010b].

wprowadzenie historycznojęzykowe dalekie są od oczekiwanej w tego typu publikacjach skrupulatności. Autor, idąc tropem wspomnianego wyżej I. Bogdanowa, wprowadza rozgraniczenie pomiędzy tzw. pierwodrukami (*първопечатни книги*, 1508–1801) i starodrukami (*старопечатни книги*, 1802–1878), wyodrębniając również w osobny dział periodyki (*периодични издания*, 1842–1878). Głównym kryterium takiego właśnie podziału chronologicznego jest – według deklaracji autora (i w tym zakresie różni się on od Bogdanowa) – język opisywanych zabytków: „Използванията в старите български печатни издания език служи за доста ясен разделител между първопечатните и старопечатните книги. Първопечатните книги са написани по правило на среднобългарски (книжовен!) език, който се употребява в три варианта: 1. Среднобългарски език в двете му редакции – източна и западна. 2. Среднобългарски, примесен с хърватски, руски и/или църковно-славянски. 3. Среднобългарски, примесен с новобългарски и други славянски езици […]. При старопечатните книги доминира новобългарският език. Изключение правят някои богослужебни книги, написани на църковно-славянски, както и изолираните опити на някои автори да пишат на някакъв осъвременен вариант на старо- или среднобългарски, примесен с новобългарски" [Teodosiev 2007: 7, 18]. Nie ulega wątpliwości, że kwestia językowa pozostaje w ścisłym związku z rozwojem paleotypów w krajach należących do kręgu Slavia Orhodoxa, niemniej jednak na podstawie powyższego cytatu widać, że autor Katalogu nie dąży do precyzji pojęciowej, terminologicznej i kategoryzacyjnej oraz nie uwzględnia wielu istotnych aspektów rozwoju języka (takich, jak chociażby pozostałości archaizującej reformy patriarchy Eutymiusza lub szeroko pojęty – w sensie chronologicznym i systemowym – wpływ serbski), wobec czego stosowany przez niego – za wzorem poprzedników – podział źródeł należałoby uznać za arbitralny i mechaniczny, a dla obrazu dziejów drukarstwa bułgarskiego – sztuczny.

Źródłami wcześniejszymi, szczególnie XVI-wiecznymi, zajmuje się z kolei bodaj najbardziej kompetentna obecnie bułgarska znawczyni problematyki starodruków cyrylickich, niejednokrotnie cytowana wyżej M. Cibranska-Kostowa. Jest ona autorką m.in. dwóch ważnych książek: 1) zbioru studiów o paleotypii cyrylickiej XV–XVIII w. [Tsibranska-Kostova 2007], w którym oprócz szkiców nt. inkunabułów czarnogórskich i późniejszych weneckich wydań Jakowa Krajkowa znajduje się monograficzne opracowanie, poruszające zagadnienia relacji pomiędzy starodrukami cyrylickimi a językiem cerkiewnosłowiańskim (patrz rozdział pierwszy) oraz 2) monografii na temat jednego z ważniejszych zabytków J. Kraj-

kowa – zbioru modlitw na różne potrzeby (1571–1572) [Tsibranska-Kostova 2013; zob. też Petrov 2014]. Jej prace, mimo że nie są katalogami ani opisami korpusu źródłowego, mogą stanowić ważne odniesienie nie tylko od strony materiałowo-analitycznej, lecz przede wszystkim z punktu widzenia metodologii badań.

Warto w tym miejscu wspomnieć także o cytowanej wyżej najnowszej wieloautorskiej syntezującej encyklopedii pt. *Българска книга* [BKE 2004]. Publikacja ta, jakkolwiek nie porusza w sposób pełny i wyczerpujący zagadnień historycznych (większa uwaga skupiona jest w niej na kwestiach technicznych, personaliach oraz współczesnych zjawiskach bibliologicznych), może stanowić istotny punkt odniesienia w wielu kwestiach, stanowiąc swego rodzaju kompendium współczesnego stanu badań na książką bułgarską.

Paleotypia cyrylicka była także przedmiotem dociekań wielu badaczy jugosłowiańskich, głównie serbskich, czarnogórskich i macedońskich. Warto przede wszystkim wymienić belgradzkiego historyka sztuki Dejana Medakovicia, autora książki pt. *Графика српских штампаних књига XV–XVII века* [Medaković 1958], po dziś będącej obowiązkową lekturą dla wszystkich zajmujących się starodrukami Słowian Południowych[12]. W publikacji tej opracowany został szczegółowy katalog 39 znanych inkunabułów i paleotypów (nazywanych przez autora serbskimi) wydawanych w Czarnogórze, Serbii, Wenecji na przestrzeni lat 1494–1638, zawierający w pierwszej kolejności szczegółową charakterystykę występujących ilustracji, ornamentów, inicjałów, kroju czcionki i innych aspektów grafii tych zabytków. Medaković na podstawie analizy treści (głównie przedmów i posłowi) oraz warstwy graficznej tekstów źródłowych zrekonstruował i scharakteryzował także wiele szczegółów faktograficznych, determinujących wzajemne powiązania pomiędzy konkretnymi południowosłowiańskimi starodrukami i ośrodkami typograficznymi, a także wskazał na punkty zbieżne pomiędzy ówczesnym drukarstwem serbskim a rumuńskim, ruskim i greckim, zarysowując w ten sposób ścieżki wzajemnych wpływów w całościowej historii paleotypii cyrylickiej i bałkańskiej.

Wśród innych serbskich badaczy, mających spory wkład w rozwój badań nad filologicznymi aspektami cyrylickich starodruków dla Serbów, Rumunów i Bułgarów należy wymienić takie osoby, jak: Lazar Čurčić, Katarina Mano-Zisi, Mitar

12 Jako przykład podobnych badań (z perspektywy historii sztuki) nad paleotypami cyrylickimi ze wschodu Słowiańszczyzny można wskazać najnowszą pracę rosyjskiego uczonego Jurija Gerczuka pt. *Искусство печатной книги в России XVI–XXI веков*, w szczególności rozdziały *Искусство первопечатников* i *Печатная книга в допетровской Руси* [Gerčuk 2014: 21–58].

Pešikan, Aleksandar Mladenović, Jasmina Grković-Major, Nadežda R. Sindik, Miroslav Lazić i wielu innych. Do ważniejszych szczegółowych prac tych uczonych będę się odwoływał w trzecim rozdziale niniejszej książki.

Warto wspomnieć także o monografii macedońskiego slawisty Michajło Georgijewskiego pt. *Македонската печатарска дејност* (*1515–1913*) [Georgijevski 1972], w której zawarty jest skrótowy przegląd ważniejszych etapów w historii działalności południowosłowiańskich typografii cyrylickich. Trzeba jednak zaznaczyć, że publikacja ta, choć stanowi swoistą syntezę, ma przede wszystkim wymiar popularyzatorski i nie zawiera systematycznej analizy i interpretacji źródeł, a duże zastrzeżenia może budzić arbitralne zaliczanie przez autora praktycznie wszystkich artefaktów interesującej nas paleotypii (poczynając od niektórych wydań Božidara Vukovicia a kończąc na działalności Hristofora Žefarovicia) wyłącznie do dziedzictwa kultury macedońskiej, deklarowane jako jeden z głównych celów książki: „При изнесувањето на печатарското дело се трудев да дадам јасна претстава за сето она што соседните народи го прогласуваат за свое, а фактички е македонско" [Georgijevski 1972: 6].

W Polsce druk cyrylicki był również niejednokrotnie przedmiotem zainteresowania naukowców, co nie powinno dziwić, jeśli weźmie się pod uwagę miejsca wydawania pierwszych inkunabułów oraz znacznej części paleotypów i starodruków tłoczonych tą czcionką. Mimo że zasoby polskich księgozbiorów nie są pod tym względem najbogatsze, szczególnie jeśli chodzi o druki najstarsze, to zainteresowanie polskich slawistów i bibliologów problematyką tak krakowskich inkunabułów Szwajpolta Fiola, jak i późniejszych paleotypów i starodruków cyrylickich powstałych w innych miejscowościach I Rzeczpospolitej jest warte odnotowania. Spośród ogólnych prac o charakterze dokumentacyjnym i encyklopedycznym (zawierających wiele cennych szczegółowych informacji z zakresu interesującej nas tematyki) wymienić należy wielotomową serię encyklopedyczno-słownikową pt. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, publikowaną od 1959 roku z inicjatywy i pod redakcją Alodii Kaweckiej-Gryczowej i jej następców[13], nawiązującą do XIX-wiecznych publikacji Jerzego Samuela Bandtkiego i Joachima Lelewela.

13 Plany autorów i redaktorów serii zakładały sukcesywne prezentowanie dziejów drukarstwa polskiego według kryterium geograficznego, a ze względu na wydłużający się czas przygotowywania poszczególnych tomów/zeszytów kolejność wydawania była następująca: t. 5 (1959): *Wielkie Księstwo Litewskie*; t. 6 (1960): *Małopolska – ziemie ruskie*; t. 4 (1962): *Pomorze*; t. 3, cz. 1 (1977): *Wielkopolska*; t. 1, cz. 1 (1983):

W latach 90. i 2000. ukazało się w Polsce ponadto kilka katalogów i opisów paleotypów cyrylickich, rejestrujących zasoby poszczególnych księgozbiorów: *Katalog starodruków cyrylickich Muzeum Zamku w Łańcucie* [Katalog 1994], *Katalog druków supraskich* [Katalog 1996], *Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej* [Katalog 2004] czy też – z najnowszych prac – *Cyrylickie starodruki cerkiewne XVII–XVIII w. ze zbiorów instytucji kościelnych i parafii prawosławnych województwa małopolskiego* [Katalog 2010] czy *Katalog druków cyrylicznych* (sic!) *XVI–XVIII wieków w zbiorach biblioteki klasztoru oo. Bazylianów w Warszawie* [Katalog 2013]. Ważną z punktu widzenia dokumentacyjnego i źródłoznawczego pracą jest także monografia Zoi Jaroszewicz-Pieresławcew pt. *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku* [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003], w której dokonano szczegółowego przeglądu i zestawienia produkcji typograficznej kilkunastu ośrodków wydawniczych oraz scharakteryzowano pod względem tematyki i szaty graficznej 336 egzemplarzy druków (174 wydania) z polskich i zagranicznych zbiorów. Warto odnotować też zbiorową publikację pt. *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej* [Mironowicz, Pawluczuk, Chomik 2004]. Wydaje się, że wszystkie wymienione inicjatywy wskazują na potrzebę sporządzenia katalogu zbiorczego drukowanych „poloników cyrylickich", podobnego do opracowanego i wydanego niedawno katalogu rękopisów cerkiewnosłowiańskich w Polsce [Naumow 2004].

Na koniec tych ogólnych uwag na temat piśmiennictwa naukowego warto powiedzieć kilka słów o dostępności prezentowanych w następnym rozdziale źródeł i ich wydaniach. Poza nielicznymi wyjątkami, do których należą teksty szczególnie ważne dla wszystkich prawosławnych Słowian (np. Biblia Ostrogska, 1580–1581) bądź dla rozwoju kultury narodowej poszczególnych narodów (np. Franciszek Skoryna, Iwan Fiodorow) i mających wydania krytyczne oraz tłumaczenia towarzyszących im dodatkowych tekstów (przedmowy, posłowia itp.) na współczesne języki, znaczna część inkunabułów i paleotypów posiada wyłącznie wydania fototypiczne, wykonane na podstawie jednego (najczęściej najpełniejszego) egzemplarza lub kilku zachowanych egzemplarzy (na zasadzie uzupełniającej kompilacji). Dokładne dane bibliograficzne tych wydań podawane są na końcu niniejszej pracy w *Wykazie wydań tekstów źródłowych*. Niestety jednak, nie wszystkie interesujące

Małopolska: wiek XV–XVI; t. 1, cz. 2, vol. 1–2 (2000): *Małopolska: wiek XVII–XVIII*; t. 3, cz. 2 (2001): *Mazowsze z Podlasiem* [Drukarze 1959; 1960; 1962; 1977; 1983; 2000; 2001]. Tom 2, poświęcony drukarstwu na Śląsku, dotychczas się nie ukazał.

nas teksty zostały w ten sposób udostępnione szerokiemu gronu naukowców. Należy w związku z tą okolicznością odnotować kilka ważnych inicjatyw, których celem jest szerokie udostępnienie dorobku paleotypii słowiańskiej i umożliwienie kontaktu z tekstami źródłowymi poza pracą bezpośrednią w księgozbiorach. Po pierwsze – niektóre biblioteki i instytucje realizują w ostatnich latach szeroko zakrojone programy digitalizacji i umieszczania w tzw. otwartym dostępie fotografii lub skanów przechowywanych w nich zabytków rękopiśmiennych i drukowanych. W tym kontekście nie można pominąć projektu Rosyjskiej Biblioteki Państwowej w Moskwie (РГБ), jednej z najbogatszych w starodruki cyrylickie bibliotek na świecie (około 30 000 egzemplarzy [Nemirovskij 2009b: 5]), która na swoich stronach internetowych rozpoczęła nieograniczone udostępnianie przechowywanych w tej książnicy zasobów[14]. Tego rodzaju projekty realizowane są obecnie oczywiście także w innych bibliotekach różnych krajów. Po drugie – przykładem podobnych działań jest publikowanie fotokopii zabytków na nośnikach elektronicznych – CD lub DVD. Na tym polu również szczególne zasługi ma wspomniana biblioteka moskiewska, z której inicjatywy została wydana ważna elektroniczna kolekcja: opracowana pod egidą UNESCO płyta DVD pt. *Славянские издания кирилловского шрифта XV–XVI веков* pod redakcją Iriny Morozowej (konsultant naukowy – J. Niemirowski), zawierająca pełne teksty 55 inkunabułów i paleotypów cyrylickich z lat 1491–1550 [Morozova][15].

Teksty anagraficzne w paleotypach

Badania nad cyrylicką paleotypią słowiańską – zarówno skupiające się na warstwie językowej starodruków, jak i na ich miejscu w historii średniowiecznej komunikacji piśmienniczej wśród Słowian oraz na dziejach poszczególnych typografii, ksiąg i gatunków – dysponują ważną i szczególną materią źródłową, której

14 Dostęp do pełnych zeskanowanych tekstów zabytków drukarstwa słowiańskiego możliwy jest ze stron tzw. Biblioteki Elektronicznej RGB poprzez wyszukiwarkę w rubryce „Старопечатные книги": http://elibrary.rsl.ru (dostęp: 4.10.2014).

15 Podobne inicjatywy – także w odniesieniu do zabytków rękopiśmiennych – mają miejsce również w Polsce, czego przykładem może być wydana w Instytucie Języka Polskiego płyta DVD pt. *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego* pod redakcją Wacława Twardzika, na której znalazły się nie tylko zdjęcia najważniejszych ciągłych zabytków języka polskiego, ale także ich wydanie krytyczne (transkrypcja i transliteracja) wraz z aparatem naukowym [Biblioteka 2006].

znaczenie i specyfika podkreślane są praktycznie we wszystkich opracowaniach. Mowa tu o dodatkowych zapisach, tzw. metatekstach, stanowiących w stosunku do głównego tekstu danego zabytku odrębną pod względem gatunkowym i językowym płaszczyznę analizy i porównania (dedykacje, przedmowy, posłowia, modlitwy drukarzy, kolofony i in.). O wadze i znaczeniu tych mikroutworów, będących także istotną częścią piśmiennictwa rękopiśmiennego średniowiecznych Słowian, przypomniała niedawno poznańska paleoslawistyka Izabela Lis-Wielgosz, analizująca modele ich funkcjonowania w literaturze staroserbskiej [Lis-Wielgosz 2013: 153–211]. Metateksty te tworzą odrębną z punktu widzenia genologicznego grupę źródeł historycznoliterackich i historycznojęzykowych i są oznaczane w literaturze przedmiotu za pomocą różnych terminów, nie zawsze całkowicie precyzyjnych i jednoznacznych: *zapisy*, *napisy*, *dopiski*, *inskrypcje*, *marginalia*, *kolofony* i in. Ustalenie konstytutywnych cech gatunkowych i ewentualna wewnętrzna typologia tych relatywnie niewielkich tekstów jest oczywiście zadaniem dla historyka literatury i piśmiennictwo naukowe w tym względzie jest obszerne. Jest to jednak istotne także z punktu widzenia dziejów języka, ponieważ sporządzenie genologii źródeł, nawet uproszczonej, jest konieczne, albowiem typ gatunku determinuje do pewnego stopnia kształt językowy danego tekstu, zwiększając lub ograniczając jego podatność na zmiany będące wynikiem ewolucji języka lub – odwrotnie – petryfikacji tradycji.

W znacznej części opracowań, dotyczących historycznego rozwoju języka bułgarskiego, poddawane analizie teksty źródłowe w postaci kodeksów[16] klasyfikuje się zarówno na podstawie chronologicznej (odpowiednio zabytki z wieku XII, XIII itd. [Mirčev 1978: 15–29]), jak i z punktu widzenia ich treści, przynależności gatunkowej oraz charakterystyki językowo-stylistycznej [Haralampiev 2001: 15]. Na podstawie tego ostatniego (kompleksowego) kryterium wyodrębnia się dwie główne grupy tekstów – kanoniczne i tzw. niekanoniczne. Pierwszą grupę charakteryzuje bezpośredni związek z liturgiczną tradycją Kościoła prawosławnego oraz stosunkowo niezmienna zawartość i układ elementów treści (przykładem mogą być liczne gatunki liturgiczno-biblijne – ewangeliarze, psałterze,

16 Osobnym zagadnieniem jest tzw. epigrafika, a więc teksty źródłowe utrwalone na materiałach innych niż pergamin czy papier. Epigramy nazywane bywają także inskrypcjami, choć jest to pojęcie szersze [EWK 1971: 672, 1010]. Badacze, np. B. Rajkow, zwracają uwagę na potrzebę porównawczego zbadania obserwowanej bliskości typologicznej epigramów upamiętniających (np. wyrytych na kamieniu) i napisów znajdujących się w kodeksach [Hristova, Karadžova, Uzunova 2003: 8].

modlitewniki itd.). Druga grupa jest bardzo zróżnicowana, zaliczane są do niej zarówno teksty o tematyce religijnej, lecz niezwiązane bezpośrednio z praktyką cerkiewną (słowa pouczające, apokryfy, kazania, niektóre żywoty świętych), jak i zabytki zawierające teksty świeckie (kroniki, listy, dokumenty urzędowe). Ogólna językowa charakterystyka tej grupy zabytków w sposób istotny odróżnia ją od tekstów grupy pierwszej, albowiem brak ścisłego związku z cerkiewnym kanonem dawał pisarzom, kopistom i drukarzom stosunkowo większą swobodę, a do języka niekanonicznych zabytków piśmiennictwa łatwiej przedostawały się nowe formy, konstrukcje składniowe i leksyka, charakterystyczna dla żywej mowy [Haralampiev 2001: 15]. Ogół średniowiecznych bułgarskich tekstów źródłowych można więc podzielić na: 1) teksty religijne o charakterze kanonicznym, 2) teksty religijne o charakterze niekanonicznym, 3) teksty świeckie [por. Petrov 2007b: 508–509]. Ta wstępna typologia nie obejmuje jednak zasadniczo innych form gatunkowych występujących obok głównego tekstu.

W bułgarskiej literaturze paleoslawistycznej na oznaczenie wszystkich interesujących nas mikroutworów funkcjonują dwa podstawowe wymienne terminy: *приписки* i *бележки* (‘dopiski’, ‘notatki’). Definiowane są one jako uzupełnienia tekstowe znajdujące się poza tekstem podstawowym danego rękopisu czy starodruku [SLER 2003: 405–406, autor hasła: D. Petkanowa; zob. też Stančev 1995: 106]. Ich wewnętrzne zróżnicowanie zostało opisane przez badacza średniowiecznego piśmiennictwa i paleotypii bułgarskiej Božidara Rajkowa we wstępie do dwutomowego wydania tych tekstów wyekscerpowanych z bułgarskich rękopisów X–XVIII w. [Hristova, Karadžova, Uzunova 2003: 3–22; 2004; por. też BKE 2004: 365–366][17].

W pierwszej kolejności wyodrębnia się klasę dopisków prymarnych (*първични*), pochodzących od autora/skryptora (a więc odpowiednio także wydawcy/drukarza) danej księgi oraz klasę dopisków sekundarnych (*вторични*) wprowadzonych przez osoby trzecie. Ta druga grupa dopisków, stanowiąca źródło cennej informacji o losach księgi, jej zmieniających się właścicielach, czytelnikach czy nabywcach, określana jest najczęściej w literaturze naukowej jako *zapisy proweniencyjne* (ros. *владельческие записи*).

Dopiski prymarne Rajkow dzieli na dwie kolejne podklasy: dopiski podstawowe (*основни*) i towarzyszące (*съпровождащи*). Do pierwszej należą teksty mające charakter bardziej oficjalny i unormowany (często występują w nich

17 Publikacja nie obejmuje materiału pochodzącego z paleotypów.

stałe formuły), np. upamiętniające miejsce i czas powstania księgi, imię kopisty (drukarza), dane o ówczesnych władcach bądź hierarchach itp. Ta podklasa dopisków realizowana jest w przedmowach, posłowiach, kolofonach. Drugą grupę reprezentują teksty, w których mogą być utrwalone okoliczności towarzyszące pracy nad księgą (najczęściej tzw. *marginalia* ze względu na miejsce ich lokowania w księdze) lub komentarze do jej poszczególnych fragmentów (np. *scholia* lub *glosy*).

Każda z wyodrębnionych klas i podklas, a więc: 1) dopiski prymarne podstawowe, 2) dopiski prymarne towarzyszące, 3) dopiski sekundarne, stanowić może osobny obiekt badań w ramach zewnętrznej historii języka oraz gramatyki historycznej. Warto podkreślić, iż z punktu widzenia metodologicznego niezbędne jest dążenie do precyzji terminologicznej, albowiem często stosowane wymiennie określenia *inskrypcje*, *kolofony*, *marginalia*, *zapisy* i in. to różne z punktu widzenia typologicznego, gatunkowego i językowego artefakty. Oczywiście, opracowanie takiej systematyzacji i pełnego aparatu terminologicznego nie należy do zadań niniejszej pracy, a uwaga w niej skupiona jest przede wszystkim na grupie pierwszej dopisków w kontekście historii południowosłowiańskiej paleotypii. Warto w związku z tym zwrócić uwagę na jeszcze jedną propozycję terminologiczną, którą przedstawiła M. Cibranska-Kostowa.

W swej najnowszej książce poświęconej działalności typograficznej Jakowa Krajkowa na oznaczenie dopisków prymarnych podstawowych (w terminologii Rajkowa) bułgarska badaczka wprowadziła termin *anagraf* (bułg. *анаграф*). Za anagrafy uznaje ona dodatkowe mikroteksty, znajdujące się poza główną zawartością danego paleotypu i realizujące się najczęściej w takich inwariantach gatunkowych, jak przedmowy i posłowia. Trzeba zaznaczyć, że teksty anagraficzne mogą być analizowane zarówno jako formy aktywności literackiej, jak i źródła historyczne: one nie tylko zawierają tzw. dane wyjściowe (czas i miejsce wydania) konkretnego starodruku, lecz także często odsłaniają przed badaczem geograficzne i biograficzne detale życia ich twórców, ukazują założenia realizowanego przez paleotyp programu wydawniczego i strategii komunikacyjnej. Struktura tych zwięzłych tekstów jest bardzo heterogeniczna i zawiera rozmaite z punktu widzenia pochodzenia gatunkowego elementy: „Печатните предисловия и послесловия обединяват особеностите на различни жанрове, тъй като съдържат: автобиографичен момент, екзегеза, наратив, публицистичен елемент, наследени трафаретни формули от средновековната книжнина. Това са синкретични текстове, съответстващи на естетиката на средновековната

синкретична картина на света, но и пресечна точка на средновековните традиции и новите ренесансови явления" [Tsibranska-Kostova 2013: 15].

Termin *anagraf* nie należy do szeroko używanych w literaturze slawistycznej. Nie notują go także specjalistyczne słowiańskie leksykony i encyklopedie bibliologiczne. Na podstawie obserwacji etymologicznych, przeprowadzonych i zweryfikowanych w słownikach języka greckiego przez dr Annę Maciejewską, filologa klasycznego z Uniwersytetu Łódzkiego, można stwierdzić, iż nawiązuje on do czasownika ἀναγράφω, wśród którego znaczeń znajduje się także 'tytułować', 'rejestrować' lub 'dopisać *ex post*', natomiast pokrewny rzeczownik o znaczeniu 'tytuł' lub 'rejestr' brzmi ἀναγραφή. Etymologiczno-słowotwórczy rozbiór samego greckiego wyrazu prowadzi do konstatacji, iż ἀνά jako przedrostek ma podstawowe znaczenie 'u góry' lub 'do góry', ale też 'dodatkowo' albo 'na nowo'. Potwierdzają to ponadto derywaty greckie utworzone za pomocą tego samego formantu od innych czasowników. W języku nowogreckim wyraz ἀνάγραφο(ν) oznacza 'rejestr'[18]. Uwagi te pozwalają nam uznać zaproponowany przez Cibranską-Kostową termin *anagraf* za wyjątkowo wygodny i pojemny znaczeniowo, podkreślający także dokonywanie przez średniowiecznego autora swoistej rekapitulacji w stosunku do zawartości całej księgi, natomiast na tle innych funkcjonujących w literaturze naukowej określeń najbliżej odpowiadający formie, treści i pozycji w paleotypie nazywanych za jego pomocą tekstów (przede wszystkim przedmów, posłowi oraz kolofonów rozumianych tu jako metryczka wydawniczo-drukarska). Termin ten będzie więc konsekwentnie stosowany w dalszych częściach rozprawy.

Na koniec tych rozważań warto powiedzieć parę słów o wydaniach tekstów anagraficznych pochodzących z południowosłowiańskich paleotypów. Zasadniczo edycje tych utworów (w postaci zdjęć lub przepisanego tekstu) towarzyszą większości katalogów i opisów starodruków słowiańskich, uzupełniając dane o konkretnym zabytku lub jego egzemplarzu. Mogą także stanowić część antologii dopisków (niekoniecznie tylko anagrafów) pochodzących ze źródeł rękopiśmiennych i drukowanych. Przykładem takiej publikacji, szczególnie ważnej właśnie ze względu na historię paleotypii południowosłowiańskiej, jest sześciotomowa

18 Por. także termin *Anagraphê*, funkcjonujący w bibliologii niemieckiej: „Im Griech. (ἀναγραφή) Eintragung in ein Verzeichnis oder Register oder das Verzeichnis selbst; Ausdruck insbes. der Rechts- und Urkundensprache. A. kann auch ein Verzeichnis von Büchern oder Autoren […] bezeichnen" [LGB 1987: 84; autor hasła: B. Bader].

edycja serbskiego filologa Lubomira Stojanovicia z pierwszej ćwierci XX w., której reprint ukazał się w latach 80. tegoż stulecia [Stojanović 1902a; 1903; 1905; 1923; 1925; 1926]. Jako swoiste uzupełnienie publikacji Stojanovicia można potraktować serię autorstwa Petra Momirovicia [Momirović 1993; 1995; 1996; 2000; 2001; 2004]. Trzeba też zaznaczyć, że nierzadko, szczególnie w ostatnich dziesięcioleciach, powstają przekłady anagrafów na języki nowożytne, towarzyszące edycjom i opracowaniom naukowym [np. Pet vekova 1994: 219–231; Sindik 1996][19].

Klasyfikacja i periodyzacja paleotypów bułgarskich

W nielicznych opracowaniach omawiających historię bułgarskiej książki drukowanej od czasów inkunabułów do końca XVIII w. wyodrębnia się kilka równoległych kierunków jej rozwoju, z których każdy z jednej strony tworzy swoją własną tradycję (i może być opisywany i analizowany osobno), z drugiej zaś – wchodzi w rozmaite relacje z pozostałymi składnikami tych złożonych dziejów i z tego punktu widzenia powinien skłaniać do interpretacji kontekstowej. Wydzielane są następujące grupy paleotypów bułgarskich [BKE 2004: 412–413; Bogdanov 1978[20]: 183]:

1) wydania rumuńsko-bułgarskie XVI–XVII w.,
2) wydania weneckie XVI w.,
3) wydania bułgarsko-katolickie XVII i XVIII w.,
4) wydania słowiano-bułgarskie XVIII w.

Do wydań grupy pierwszej zaliczane są starodruki cyrylickie (tylko w języku średniobułgarskim/cerkiewnosłowiańskim lub zawierające także paralelne teksty w języku rumuńskim) ukazujące się na terenach Wołoszczyzny, Transylwanii i Mołdawii od 1508 do 1697 roku. Na podstawie opracowań i najnowszych

19 Zob. też poświęconą problematyce zawartych we wschodniosłowiańskich paleotypach anagrafów zbiorową monografię radzieckich uczonych pt. *Тематика и стилистика предисловий и послесловий* wydaną w serii *Русская старопечатная литература (XVI – первая четверть XVIII в.)* [RSL 1981].

20 W książce I. Bogdanowa podane są bezwzględne dane liczbowe ilustrujące każdą z wydzielanych grup źródeł, ale ze względu na fakt, że od momentu ukazania się tej monografii uległy one znacznej dezaktualizacji, nie będą w tym miejscu przytaczane. Zresztą dane te, nawet aktualne, ilustrowałyby przede wszystkim stan zachowanej dzisiaj bazy źródłowej, a nie rzeczywistą dynamikę i skalę procesów historycznych.

katalogów możemy sporządzić następującą (z pewnością niepełną) listę miejscowości, w których działały typografie produkujące paleotypy tej grupy (w porządku chronologicznym): Târgovişte, Sibiu, Braşov, Sebeş, Alba Iulia, Bukareszt, Orăştie – XVI w., Câmpulung, klasztory Govora, Dealu, Suceava, Snagov – XVII w. Wśród najważniejszych i znanych z imienia drukarzy są następujące postacie: hieromnich Makarije (uważany przez niektórych badaczy za pierwszego drukarza bułgarskiego [Atanasov 1959: 11–42]), diakon Coresi, diak Lorinţ, Melecjusz Macedoński, Stefan Ochrydzki, mnich Moisej i in. Jako ostatnie wydanie reprezentujące tę grupę wskazywana jest *Gramatyka* z 1697 r. wydana w klasztorze Snagov przez hieromnicha Antyma Iberyjczyka, mimo że nie była to jego ostatnia książka wydana w języku ncs. Jak czytamy w *Encyklopedii Prawosławnej* (autor hasła: Л.Е. Семенова): „книгопечатание и типографское дело стали главными в жизни Антима Ивиряну. Все 64 книги, изданные в Валахии в 1691–1716 гг., связаны с его именем. В этот период из типографий Бухареста, Снагова, Рымнику-Вылчи, Тырговиште под руководством А. И. вышли в свет издания религиозной литературы на румын., греч., церковнослав., серб. языках, а также светские произведения, среди которых была и русская «Грамматика» Мелетия (Смотрицкого) (1697)" [PE II 2000: 488–489]. Samo ustanie paleotypii rumuńsko-bułgarskiej jest wiązane z jednej strony z emancypacją języka rumuńskiego (jak pisze A. Oczko, „XVII wiek – okres humanizmu rumuńskiego kończy właściwie epokę koegzystencji języka cerkiewno-słowiańskiego i rumuńskiego w księstwach rumuńskich" [zob. Oczko 2014: 53]), z drugiej zaś – z coraz intensywniejszym w tym czasie rozprzestrzenianiem się starodruków wydanych na wschodzie Słowiańszczyzny w języku ncs. po reformie patriarchy Nikona [Bogdanov 1978: 176].

Wydania grupy drugiej związane są w pierwszej kolejności z działalnością drukarni założonej w Wenecji w 1519 r. przez Czarnogórca Božidara Vukovicia, która na przestrzeni kilkudziesięciu lat (do 1572 r.) zmieniała swoich właścicieli i miała kilku kontynuatorów, a ostatnia i zarazem jedyna XVII-wieczna wenecka książka dla prawosławnych Słowian (*Psałterz z dodatkiem* 1638) stanowi przedruk jednego z wcześniejszych wydań tej grupy. Chronologicznie lista wydawców i drukarzy weneckich wygląda następująco: Božidar Vuković, jego syn Vicenzo Vuković, Stefan Marinović, Jakow z miejscowości Kamena Reka, Jerolim Zagurović, Jakow Krajkow (również przez część badaczy uznawany za pierwszego drukarza bułgarskiego – [BKE 2004: 257]), Giovanni Antonio Rampazetto, Bartolomeo, Marco i Bartol Ginammi [por. Nemirovskij 1993]. Badacze podkreślają, że w gru-

pie weneckich paleotypów cyrylickich po raz pierwszy ogłoszony drukiem został (i kilkakrotnie przedrukowany) oryginalny utwór słowiański: *Żywot świętej Petki* [Tsibranska-Kostova 2013: 57].

Trzecią grupę stanowią wydania związane z rozpowszechnieniem katolicyzmu na ziemiach bułgarskich w XVII–XVIII w., wydrukowane pod egidą Kongregacji Rozkrzewiania Wiary (Congregatio de Propaganda Fide) założonej w Rzymie w 1622 r. Ośrodki drukarskie produkujące paleotypy tej grupy (w języku łacińskim, tzw. iliryjskim i cerkiewnosłowiańskim, czcionką zarówno cyrylicką, jak i łacińską) działały w Rzymie i Austrii, w miejscowościach Trnava (obecnie Słowacja) i Timişoara (obecnie Rumunia). Wśród publikowanych autorów znajdują się m.in. takie postaci, jak bułgarscy katoliccy biskupi i księża Petyr Bogdan Bakszew, Filip Stanisławow, Krystio Pejkicz [zob. Walczak-Mikołajczakowa 2004: 22–24], a paleotypem tej grupy o szczególnym znaczeniu jest słynny *Abagar* Filipa Stanisławowa, niewielki zbiór modlitw (wraz z apokryfem o królu Abgarze), wydany w postaci amuletu w Rzymie w 1651 r. i uznawany za pierwszą wydrukowaną książkę, w której pojawiają się elementy języka nowobułgarskiego, korespondujące z językiem ówczesnych damaskinów [SLER 2003: 15]. Zabytek ten posiada wydanie fototypiczne [Rajkov 1979].

Ostatnia, czwarta grupa paleotypów definiowana jest jako obejmująca wydania z lat 1741–1801, połączone ideą iliryzmu i przekonaniem o wspólnocie kulturowej i językowej Słowian Południowych w obliczu niewoli [BKE 2004: 413]. Do tej grupy zaliczane są takie dzieła jak słynna *Stematografija* (Wiedeń 1741) i dwie inne publikacje Hristofora Žefarovicia, elementarz Marko Teodorovicia (Wiedeń 1792), oparty na podobnym wydaniu serbskiego encyklopedysty, pisarza i uczonego Zaharija Orfelina (Wenecja 1767) [zob. Oczkowa 1983: 117–118; LJL 2012: 314], a także *История славяноболгарског народа* Atanasa Neskowicza (Budim 1801). Język utworów tej grupy opisywany jest jako „причудлива смесица от новобългарски, църковно-славянски, […] руски и сръбски", co miałoby odzwierciedlać dążenie ich autorów do wspólnotowości słowiańskiej [Bogdanov 1978: 194].

Wydaje się, że przedstawiona wyżej wyjściowa klasyfikacja bazy źródłowej do historii paleotypii bułgarskiej, choć uwzględnia wiele jej istotnych elementów, powinna być uznana za nieadekwatną i jako całość nie może stanowić punktu wyjścia do dalszych szczegółowych dociekań. Za główny jej mankament uznaję anachroniczne i wynikające z przesłanek narodowych podejście do opisywanych źródeł, wyrażające się w arbitralnym włączeniu doń lub tak samo arbitralnym pominięciu niektórych istotnych tradycji typograficznych współtworzących historię

słowiańskiej książki na Bałkanach, której składową i integralną częścią są dzieje cyrylickiej paleotypii bułgarskiej (lub raczej: paleotypii cyrylickiej dla Bułgarów). Wśród dyskusyjnych kwestii wystarczy wymienić chociażby, z jednej strony, włączenie do klasyfikacji cyrylickiego drukarstwa weneckiego, z drugiej zaś – wyłączenie z niej tradycji kultywowanej w XVI w. w kilku klasztorach serbskich, niejednokrotnie nawiązującej do drukarstwa weneckiego i wołoskiego. Pojawiająca się w wielu miejscach książki I. Bogdanowa argumentacja, skupiająca się na uzasadnianiu bułgarskości zabytków całkowicie nie przekonuje: „Трудно може да бъде обяснено защо сътрудниците на Божидар Вуковик начело с йеромонах Пахомий вземат за първооснова на венецианските кирилски издания през XVI век среднобългарски първообрази, а не първообрази на утвърдения вече в сръбските земи «славено-српски језик». Българският характер на този комплекс от първопечатни книги е вън от съмнение […] Желанието на Божидар Вуковик да създаде книги както за сърби (тоест всички южни славяни, говорещи сърбо-хърватски език), така и за българи […] не изменя положението. И тъкмо понеже е обладан от желание да издаде книги, разбираеми от всички […], предпочита среднобългарския език в западнобългарската му редакция" [Bogdanov 1978: 186]. Zauważmy jednocześnie, że w innych miejscach sam autor wytyka serbskim lub macedońskim badaczom (wspomniany wyżej M. Georgijewski) podobne podejście: „Този стремеж да бъде представено печатното дело всред южните славяни и в румънските земи през XV–XVI век изключително като сръбско дело, напоследък среща опозиция от македонска страна. На една крайност е противопоставена друга" [Bogdanov 1978: 206, zob. też 164–165, 186]. Nawet podzielając tę opinię Bogdanowa, należy stwierdzić, że on sam nie ustrzegł się wspomnianej przez niego skrajności.

Ponadto, jedną z wyodrębnionych klas tak pojmowanej bułgarskiej paleotypii stanowi twórczość katolicka, do której zaliczono tylko jeden starodruk w języku cerkiewnosłowiańskim. Do takiego rozwiązania również należy podchodzić z rezerwą. Po pierwsze – jednoznaczne rozpatrywanie tej tradycji jako integralnej (a więc typologicznie porównywalnej z innymi) części dziejów bułgarskiego piśmiennictwa, a więc i dziejów bułgarskiego języka literackiego, jest sprawą dyskusyjną [por. Walczak-Mikołajczakowa 2004: 40–41; Solak 2009: 57], po drugie zaś – nawet jeśli na zasadzie dedukcyjnej przyjmiemy taką perspektywę, co jest oczywiście możliwe, to chociażby charakterystyka ilościowa oraz przeznaczenie drukowanych tekstów źródłowych tej klasy lokuje ją poza głównym nurtem historii paleotypii bułgarskiej.

Wydaje się więc, że zaprezentowana wyżej konstrukcja systematyzacyjna dziejów bułgarskiej paleotypii tworzy obraz sztuczny, nieprzejrzysty i niepełny. Koncepcje I. Bogdanowa można byłoby w zasadzie potraktować bardziej jako ciekawostkę niż spójną koncepcję metodologiczną, gdyby nie fakt, że do nich odwołują się najnowsze naukowe kompendia wiedzy o bułgarskiej książce [BKE 2004: 412–413] i (w mniejszym stopniu) literaturze starobułgarskiej [SLER 2003: 495–496]. Również wspomniany już B. Rajkow, wydawca *Abagara* F. Stanisławowa i archeograf zajmujący się starodrukami cyrylickimi w Bułgarii [zob. np. Rajkov 1967], nawiązuje w krótkim wstępie historycznym do swojego wydania do podobnego, „narodowego" w swej istocie ujęcia, aczkolwiek zaznacza konieczność rozpatrywania historii paleotypii bułgarskiej w szerszym kontekście: „първите кирилски печатни книги се явяват до голяма степен плод на културно сътрудничество между сърби, румъни и българи" [Rajkov 1979: 21].

Oczywiście dopiero analizy źródłoznawcze i materiałowe będą mogły w pełni potwierdzić lub podważyć przedstawioną przeze mnie krytykę przedstawionej wyżej koncepcji, ale już w tym momencie zaprezentować można inną propozycję systematyzacji bazy źródłowej, nawiązującą do omówionych w pierwszym rozdziale rozważań o roli i historii języka cs./ncs. w powiązaniu z dziejami cyrylickiej paleotypii kręgu Slavia Orthodoxa. Na bazie tej propozycji systematyzacyjnej w rozdziale trzecim zostanie dokonany przegląd starodruków południowosłowiańskich od końca XV do początku XVII w.

Podstawowym zabiegiem tej propozycji jest prezentacja nie ciągła chronologiczna, lecz oparta (z pewnymi wyjątkami), podobnie jak u I. Bogdanowa, na wydzieleniu swoistych „ścieżek" tradycji (ciągłości), obejmującej ważniejsze elementy typografii, treści, języka, zdobnictwa i innych składników oraz aspektów funkcjonowania analizowanych zabytków. Przypisanie danego paleotypu do określonej ścieżki odbywa się na podstawie kilku przesłanek: jego miejsca i czasu wydania (względnie jego powiązania z danym drukarzem/wydawcą), wstępnej charakterystyki językowej zawartej w opracowaniach katalogowych (w niektórych nielicznych przypadkach odwoływano się do istniejących monografii językowych poszczególnych zabytków), uwzględnienia treści i formy towarzyszących paleotypom anagrafów. Wydzielono w ten sposób kilka tradycji głównych, podstawowych oraz wskazano tradycje poboczne, kontekstowe, których rola i skala oddziaływania może być uznana za sekundarną generalnie lub za sekundarną w opisywanym okresie (wieki późniejsze doprowadziły do przegrupowania w tym względzie). Do tradycji podstawowych, jako bazowy punkt wyjścia

i odniesienia dla dalszych prezentacji, umownie zaliczono także inkunabulistykę głagolicką i cyrylicką, mimo że nie jest ona bezpośrednio związana z dziejami języka bułgarskiego. W ten sposób dążono do ulokowania dziejów paleotypii dla Bułgarów w szerszym kontekście korespondującym z kontekstami powstawania i funkcjonowania języka ncs., a także do wskazania nierzadkich momentów „przecięcia się", nawarstwiania i współoddziaływania poszczególnych tradycji (tak podstawowych, jak i pobocznych).

Trzeba jednak zaznaczyć, iż zawarta w rozdziale trzecim prezentacja nie jest oczywiście w żadnym wypadku syntezą historii XVI-wiecznej paleotypii południowosłowiańskiej, lecz próbą uporządkowania rozproszonych wiadomości, obserwacji i faktów, ułożenia ich w faktograficzną i metodologiczną całość, pozwalającą odsłonić obszary ciągle dyskusyjne lub ciągle nieznane. Głównym celem jest określenie, wskazanie (zinwentaryzowanie) i ramowe scharakteryzowanie drukowanej bazy źródłowej sprzed czasu pierwszych gramatyk, ustalenie początkowych etapów i punktów zwrotnych, które znalazły się u podstaw późniejszego fenomenu, ogólnie i potocznie nazywanego powstaniem i wpływem języka ncs. Temu właśnie poświęcony jest rozdział trzeci.

ROZDZIAŁ III

Południowosłowiańska paleotypia cyrylicka w XVI w.: podstawowe tradycje i konteksty źródłowe

Inkunabulistyka głagolicka (1483–1496)

Pomijając osobne zagadnienia początków druku na ziemiach słowiańskich w języku łacińskim oraz początków druku w językach słowiańskich czcionką łacińską, należy w pierwszej kolejności zwrócić uwagę na fakt, że narodziny drukowanych ksiąg słowiańskich na południu Słowiańszczyzny, powstałych – co warto podkreślić – w niecałe 30 lat po wydaniu słynnej *Biblii* J. Gutenberga (1455)[1], wiążą się z jednej strony z najstarszym rodzimym alfabetem słowiańskim, głagolicą, a z drugiej – przynajmniej w sferze hipotez – z ważnym ówczesnym (choć niesłowiańskim) centrum kulturalnym w Europie, a mianowicie z Wenecją. Jak pisze Aleksander Naumow, rozwój wielojęzycznego, wieloalfabetowego i wielowyznaniowego drukarstwa jest wizytówką weneckiej otwartości kulturowej. Od założenia w roku 1469 przez Johannesa von Speyera (zwanego tu Giovannim da Spira) pierwszej tłoczni do końca wieku wyszło w 153 drukarniach około pięciu tysięcy tytułów. W XVI wieku działało w mieście ponad siedmiuset typografów, wydając w 150 drukarniach przynajmniej piętnaście tysięcy tytułów, a może znacznie więcej. Obecność druków słowiańskich jest ważnym elementem kulturowej mapy Republiki. Działalność wydawnicza Słowian (i dla Słowian) odzwierciedla istniejące wśród nich wewnętrzne podziały religijne i kulturowe, jednocześnie ukazując różnice

1 Bibliografia na temat początków książki drukowanej w Europie jest na tyle obszerna, że ograniczę się w tym miejscu do odesłania tylko do kilku wybranych – nowszych i syntezujących – dzieł, ważnych także ze względu na rozwój druku w krajach słowiańskich [Nemirovskij 2000a; 2001; 2003b; 2010b; Febrve, Martin 2014].

między Słowianami a Wenecjanami i odsłaniając tendencje i mechanizmy ich zacierania" [Naumow 2011: 4]. Wydaje się też, że zbędna na pierwszy rzut oka prezentacja i próba skondensowanego usystematyzowania najważniejszych aktualnych ustaleń na temat inkunabulistyki głagolickiej potrzebna jest w niniejszej pracy nie tylko ze względu na porządek chronologiczny, lecz także z powodu jej możliwych związków z inkunabulistyką cyrylicką na Bałkanach, o której będzie mowa niżej. O tych potencjalnych kontaktach wspominał niedawno m.in. J. Niemirowski w obszernym rozdziale o początkach druku głagolickiego, umieszczonego w dwutomowej monografii poświęconej skądinąd początkom drukarstwa cyrylickiego wśród Słowian Południowych [Nemirovskij 2005a: 379–380].

Rosyjski badacz Andriej Kruming, autor wydanej bardzo małym nakładem (200 egzemplarzy – mniej niż nakład niektórych inkunabułów czy starodruków!) publikacji pt. *Сводный каталог старопечатных изданий глаголического шрифта 1483 – 1812 гг.*, jako nr 1 swojego katalogu wskazuje wydany w anonimowej typografii głagolickiej Mszał datowany na 22 lutego 1483 roku i opatruje tę pozycję niepewną (ze znakiem zapytania) lokalizacją „Wenecja?: anonimowa typografia głagolicka" [tu i dalej – Kruming 1998: 21–23]. Mowa to o słynnym zabytku (1) *Misal po zakonu rimskoga dvora* – pierwszej znanej drukowanej najstarszym alfabetem słowiańskim księdze. Charakterystykę zachowanych egzemplarzy tego zabytku, jego zawartości oraz etapów badań nad nim znaleźć można we wspomnianej pracy Niemirowskiego [Nemirovskij 2005a: 380–402]. Na treść inkunabułu, liczącego 220 kart, składają się następujące części: kalendarz, propium de tempore, ordo missae, missae votivae, propium sanctorum, commune sanctorum, tzw. sekwencje i teksty rytualne oraz kolofon (karta 219v), gdzie podany jest rok i data wydania, ale brak informacji o miejscu powstania książki. Do czasów obecnych inkunabuł ten zachował się w kilkunastu niepełnych egzemplarzach, z których najbardziej kompletny (218 zachowanych kart z 220) przechowywany jest w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Sankt Petersburgu (РНБ), w ramach kolekcji zakupionej w 1874 roku od chorwackiego badacza Ivana Berčicia (sygn. Берч. 1) [por. też Nazor 1984: 10; Vialova 2000]. Pozostałe egzemplarze i fragmenty przechowywane są w Chorwacji, Watykanie, Austrii i USA (jedyny głagolicki inkunabuł w Nowym Świecie). Wydanie fototypiczne Mszału ukazało się w Zagrzebiu w roku 1971 (zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*), a jeden z zachowanych egzemplarzy zagrzebskich (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (NSK),

sygn. R I-4-62b) dostępny jest obecnie w wersji elektronicznej on-line na stronach internetowych tej biblioteki[2].

Kruming, powołując się na badania chorwackiej slawistki Marii Pantelić [Pantelić 1967], wyraża opinię, iż redaktor książki mógł pochodzić z Istrii [Kruming 1998: 21]. Dodajmy, że hipotezę M. Pantelić podziela inna znana chorwacka paleoslawistka i badaczka głagolickich starodruków Anica Nazor [Nazor 1984: 8–9]. Niestety, nie jest jednocześnie jasne, dlaczego dwa akapity wcześniej autor moskiewskiego katalogu umieszcza, choć z zastrzeżeniem, sugestię o Wenecji jako miejscu druku, tym bardziej, że hipotez na ten temat jest znacznie więcej. Aleksandar Stipčević, chorwacki historyk książki, w swej trzytomowej pracy pt. *Socijalna povijest knjige u Hrvata* [Stipčević 2005: 14], tak podsumował wątpliwości i dyskusje na temat miejsca wydania Mszału: „Među stručnjacima već dva stoljeća traju prijepori o važnom pitanju gdje je tiskan *Misal*. S tim je pitanjem, naime, povezano i dosada neriješeno, a vrlo važno drugo pitanje – gdje je proradila najstarija glagoljska tiskara. U raspravama, katkada i vrlo žučljivima, koje su se vodile, i još se vode, bilo je vrlo smjelih pretpostavki, ali i naivnih, nategnutih i neznanstvenih, unatoč tome što su ih iznijela i podržavala velika imena znanstvene zajednice. Najprije je slovenski Jernej Bartolomej Kopitar 1808. god. nabacio ideju da je *Misal* mogao biti tiskan u Rimu, zatim je poljski filolog Mihajlo Bobrowski 1821. god. pretpostavio da je knjiga tiskana u Veneciji, a onda slijedi niz isto tako poznatih stručnjaka koji su bez ograde tvrdili da je knjiga tiskana u Veneciji (Vatroslav Jagić 1863, Matija Murko 1908, David Bogdanović 1914, Vjekoslav Štefanić 1933, Mihovil Kombol 1945. itd.). Neki su od njih tvrdili da je knjiga tiskana «bez dvojbe u Veneciji», premda su kao vrsni stručnjaci morali znati da se takve kategorične tvrdnje smiju izreći samo na temelju pouzdanih arhivskih dokaza ili bar čvrstih indicija. A takvih dokaza i indicija dosada nema ni u Italiji ni u Hrvatskoj. Sama činjenica da u mletačkom Državnom arhivu nije otkriven ni najmanji trag o tiskanju *Misala* u tom gradu dovoljna je da tjera na krajnji oprez kada se govori o Veneciji kao gradu u kojemu bi ta knjiga trebala biti tiskana. Ni u drugim talijanskim arhivima dosada nije otkriven nijedan dokument koji bi upućivao na mjesto gdje se nalazila tiskara, pa je stoga čudno što su neki stručnjaci olako nagađanja pretvarali u dokazane tvrdnje. Sve dotle dok se u vatikanskim i mletačkim arhivima, ili nekom drugom arhivu, u kojimo inače nalazimo podatke o mnogo manje

2 http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=866 lub http://stari.nsk.hr/Bastina/knjige/Misal/misal.html (dostęp: 25.09.2014).

važnim tiskarskim pothvatima, ne nađe neka isprava koja se odnosi na naš Misal trebamo ostaviti otvorenim pitanje o mjestu tiskanja i ne stvarati nove probleme neprovjerenim nagađanjima". Dodajmy, że mimo przytoczonej wyżej konstatacji sam Stipčević sugeruje, że Mszał mógł być wydrukowany w Chorwacji [Stipčević 2005: 15][3].

Wątpliwości i dyskusje co do lokalizacji oraz datacji odnoszą się także do kolejnego inkunabułu głagolickiego: brewiarza (2) *Brevijar po zakonu rimskoga dvora* z ok. 1491 roku (kolofon się nie zachował). Wydanie fototypiczne tego zabytku, opracowane na podstawie najpełniejszego z dwóch zachowanych fragmentów – przechowywanego w weneckiej Biblioteca Nazionale Marciana egzemplarza (BNM, sygn. 1235) – ukazało się w roku 1991 (zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*). Brewiarz ten występuje w katalogu Kruminga pod numerem 2 i również opatrzony jest tam lokalizacją „Wenecja" ze znakiem zapytania [Kruming 1998: 23]. Na tę niepewność wskazuje także A. Naumow, powołując się na badaczy włoskich i chorwackich [Naumow 2011: 5]. Jako inne możliwe miejsce powstania zabytku wymieniany jest chorwacki Kosinj [Nazor 1984: 10; Nemirovskij 2005a: 404; Stipčević 2005: 15–16] lub Istria [Tandarić 1984: 130].

Kolejny (trzeci) głagolicki inkunabuł ma zachowany kolofon z datą i miejscem wydania, a więc jest to pierwszy zabytek z tej grupy, którego miejsce i data wydania są dokładnie znane. Mowa tu o wydanym w drukarni Andrei Torresaniego w Wenecji 13 marca 1493 roku brewiarzu (3) *Brevijar po zakonu rimskoga dvora* Blaža Baromicia, zachowanego w pięciu egzemplarzach i pierwotnie błędnie identyfikowanego w XIX wieku jako inkunabuł cyrylicki [Nazor 1997]. Imię pochodzącego z wyspy Krk chorwackiego typografa Baromicia związane jest także z powstaniem drukarni w Senju (1494–1496 i 1507–1508), skąd w pierwszej fazie jej działalności wyszły dwa ostatnie znane obecnie inkunabuły głagolickie. Właśnie

[3] O „spornym miejscu wydania" Mszału wspomina Joanna Rapacka [Rapacka 1997: 59]. Z kolei A. Naumow w cytowanym wyżej obszernym artykule, poświęconym słowiańskiemu drukarstwu w Wenecji [Naumow 2011] nie ustosunkowuje się do problemu, nie dając nawet wzmianki na temat tego inkunabułu, natomiast J. Niemirowski w jednej ze swoich najnowszych prac stwierdza jedynie: „Первая глаголическая печатная книга – «Миссал по закону римского двора» – вышла в свет 22 февраля 1483 года, по мнению одних ученых, в Венеции, а по мнению других – в далматинской деревне Косинь" [Nemirovskij 2009a: 47], mimo że gdzie indziej [Nemirovskij 2005a: 402] dość kategorycznie i jednoznacznie opowiada się za Wenecją.

tam 7 sierpnia 1494 roku ukazał się drugi drukowany głagolicą Mszał – (4) *Misal po zakonu rimskoga dvora*. Reprint tego zachowanego w 4 niepełnych egzemplarzach zabytku ukazał się w Senju w 1994 roku (zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*). Z kolei 25 kwietnia 1496 roku ta sama drukarnia opublikowała *Spowiedź powszechną*: (5) *Spovid općena, Confessionale generale* – jedyny zachowany autorski utwór wśród inkunabułów głagolickich, tłumaczenie z łaciny dzieła włoskiego kaznodziei Michele Carcano, wydanego w Wenecji w roku 1484. Ten zachowany w jedynym egzemplarzu zabytek, przechowywany w klasztorze franciszkańskim w Zagrzebiu (Knjižnica franjevaca trećoredaca na Ksaveru), doczekał się aż trzech wydań: fototypicznego, w transkrypcji cyrylickiej oraz w transkrypcji łacińskiej (zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*) [Kruming 1998: 24–28; Nemirovskij 2005a: 407–424; Nazor 1984: 11; Stipčević 2005: 16–18].

Jeśli chodzi o zakres chronologiczny i geograficzny wszystkich zachowanych i znanych obecnie starych druków głagolickich, to według katalogu Kruminga (choć sam autor wskazuje na jego niedoskonałości i braki, a więc i na perspektywy przyszłych możliwych odkryć lub korekcji danych[4]) łącznie jest ich 71[5], w tym 4 tytuły znane ze świadectw pośrednich (mowa tu oczywiście o liczbie tytułów/wydań, a nie egzemplarzy, których jest znacznie więcej – 619). Kruming opublikował także autoreferat własnego katalogu z uzupełnieniami [Kruming 2000], gdzie podsumował, iż na całość materiału składa się: 6 inkunabułów XV w. (w tym 1 niepewny – tzw. *Spowiedź* (*Confessionale*) *Mateja Bošniaka z Zadaru* z 16 lipca 1492 r., która miała być wydana w Wenecji), 13 paleotypów z 1. poł. XVI w., 16 (w tym 2 niepewne) starodruków z 2. poł. XVI w., 8 pozycji z XVII w., 27 (w tym 1 niepewny) z XVIII w. i 1 z pocz. XIX w. – w tym 14 tytułów wydanych w Wenecji (w tej liczbie znajdują się inkunabuły z niepewną lokalizacją), 29 w Rzymie, 13 w Tybindze, 7 w Senju, 6 w Rijece i 2 w Norymberdze[6]. Do tego

4 Np. w wydanym niemalże w tym samym czasie katalogu głagolickich i cyrylickich starodruków znajdujących się w czeskich księgozbiorach [Sokolová 1997] znalazło się niemało egzemplarzy głagolickich paleotypów XVI–XVIII w., nieuwzględnionych przez Kruminga [por. Nemirovskij 2000c: 235–236].

5 Wcześniejsze systematyzujące ten obszar tekstów źródłowych publikacje, które wskazuje Kruming, to m.in.: [Kukuljević 1860] rejestrujący 43 wydania głagolickie, [Šafárik 1864–1865] rejestrujący 42 wydania oraz [Kruming 1977], w którym odnotowano 57 wydań.

6 W kontekście tych danych warto przytoczyć stwierdzenie A. Kruminga na temat granicy chronologicznej pomiędzy „starą" a „nową" drukowaną książką głagolicką:

autor katalogu wymienił także 12 wydań „projektowanych" na przestrzeni XVI–XIX w., które mimo zamierzeń autorów czy wydawców najprawdopodobniej nigdy nie ujrzały światła dziennego oraz aż 79 pozycji (więcej niż w samym katalogu) błędnie identyfikowanych w literaturze naukowej (głównie pod względem datacji bądź lokalizacji) lub w ogóle nieistniejących [Kruming 1998: 5–6, 110–130; 2000: 191–193]. Późniejsze uzupełnienia do katalogu Kruminga informują o 4 dodatkowych starodrukach głagolickich z XVI–XVIII w. [Kruming 2000: 193–202].

Ukazanie się drugiego na świecie inkunabułu głagolickiego (*Breviar po zakonu rimskoga dvora*), o którym wspomniano wyżej, miało miejsce najprawdopodobniej w tym samym roku, co wydanie pierwszego datowanego inkunabułu cyrylickiego – 1491, choć w tym przypadku nie ma już raczej wątpliwości co do miejsca. Właśnie przeglądowi kluczowych etapów rozwoju druku cyrylickiego poświęcone będą następne punkty niniejszego rozdziału.

Krakowskie inkunabuły cyrylickie (1491–1493)

Według obecnego stanu wiedzy można z dużym prawdopodobieństwem przypuszczać, że narodziny drukarstwa cyrylickiego były umotywowane przede wszystkim celami komercyjnymi. Osoba krakowskiego drukarza Szwajpolta Fiola (a także jego mecenasów Jana Turzona i Jana Tesznara) zapisała się

„С середины 19 века (точнее, с 1853 года) глаголические издания выходят в городах, где прежде никогда не было глаголического книгопечатания (Прага, Загреб и др.). Как правило, эти новейшие издания представляют собой филологические публикации древних рукописных текстов (издания И. Берчича, И. Кукульевича, В. Ягича и др.). Позднее в Риме, а также в Главотоке (Далмация) изредка выходят богослужебные издания с нарочито архаизированным славянским (хорватской редакции) языком; издания эти практического применения почти не имели и сколько-нибудь значительного распространения не получили. […] Окончание выпуска тех книг, которые можно назвать старопечатными, совпадает с большим перерывом в римском глаголическом книгопечатании [przerwa od 1791 do 1881 roku – IP] и совершенным прекращением венецианского [1812]" [Kruming 1998: 4]. Dodajmy, że o nieco skromniejszych danych pisze J. Niemirowski: „История определила для глаголического шрифта строго ограниченное поле действия: его употребляли славяне, населявшие восточное побережье Адриатического моря. Известно всего лишь около 60 книг и листовок, напечатанных глаголицей в XV–XVIII вв." [Nemirovskij 2009a: 47].

w historii w sposób wyjątkowy, mimo że, jak podkreśla A. Naumow, w jego działalności nie ma żadnego materiału, na podstawie którego można byłoby powiedzieć „coś wiarygodnego na temat miejsca cyrylickiego druku w systemie myśli teologicznej" prawosławnych Słowian [Rusek, Witkowski, Naumow 1993: 81]. Sama postać i rekonstruowane na podstawie zachowanych dokumentów detale biografii Fiola oraz dzieje jego drukarni były przedmiotem wielu prac i doczekały się kilku monografii, dlatego też problematyka ta nie będzie tutaj prezentowana szczegółowo. Wymieńmy jedynie współczesne publikacje, w których można znaleźć krytyczne podsumowanie dotychczasowych ustaleń oraz omówienie spraw dyskusyjnych. Monografistami Fiola i jego oficyny są przede wszystkim niejednokrotnie już przywoływany J. Niemirowski oraz badacz amerykański Szczepan Karol Zimmer. Pierwszy z nich jest autorem wydanego w 1971 roku pierwszego syntetycznego ujęcia tematu [Nemirovskij 1971], którego znacznie poszerzona, uzupełniona i zmodyfikowana wersja ukazała się ponad trzydzieści lat później jako pierwszy tom (pt. *Возникновение славянского книгопечатания*) wspomnianej już serii *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века* [Nemirovskij 2003a][7]. Drugi autor opublikował swoją monografię w roku 1983, w której w wielu miejscach zresztą krytykował wcześniejsze ustalenia i interpretacje Niemirowskiego [Zimmer 1983]. Faktograficzne artykuły omawiające działalność krakowskiej oficyny cyrylickiej i osób z nią związanych znaleźć można także w jednym z tomów serii *Drukarze dawnej Polski…* [Drukarze 1983: 25–39]. Trzeba dodać, że na początku lat 90. XX wieku, z okazji jubileuszu 500-lecia początku druku cyrylickiego, ukazały się w Polsce (w Krakowie i Gdańsku) dwie publikacje zbiorowe z wieloma artykułami poświęconymi rozmaitym aspektom dzieła i spuścizny Fiola: *Rękopis a druk. Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej* [Rusek, Witkowski, Naumow 1993] oraz *Pięćsetna rocznica najstarszego druku cyrylskiego z krakowskiej oficyny Szwajpolta Fiola (1491)* [Moszyński 1994].

7 Na bazie tej publikacji Niemirowski opracował także późniejszy szkic pt. *Швайпольт Фиоль и начало кирилловского книгопечатания*, umieszony we wprowadzeniu do moskiewskiej wersji swojego Inwentarza/Katalogu [Nemirovskij 2009a: 47–57] i nawiązujący do obszernych fragmentów poprzedzającego katalog niemiecki wprowadzenia pt. *Der Beginn des kyrillischen Buchdrucks* [Nemirovskij 1996: 7–47, zwłaszcza 12–29]. Zaznaczmy ponadto, że jeszcze w latach 70. XX w. Niemirowski wydał zestawienie i opis wszystkich znanych wówczas egzemplarzy ksiąg krakowskiej oficyny [Nemirovskij 1979].

Z punktu widzenia problematyki językowej ważniejsze od szczegółów biograficznych i faktograficznych są oczywiście same wydane w tłoczni Fiola zabytki. Znane są cztery tytuły[8]:

(N: 1) Oktoich, 1491, 172 k., 8 egz. i fragm., przechowywany obecnie wyłącznie w Moskwie i Sankt Petersburgu,

(N: 2) Czasosłow (Horologium), 1491, 382 k., 27 egz. i fragm.,

(N: 3) Triodion postny, *1493, 314 k., 32 egz. i fragm.,

(N: 4) Triodion kwietny, *1493, 366 k., 29 egz. i fragm.

Należy podkreślić, że chronologia ukazywania się tych tytułów jest dyskusyjna. Powodem jest brak zachowanych kolofonów w obu triodach. Część badaczy opowiada się za pierwszeństwem chronologicznym tych właśnie ksiąg [Zimmer 1983; Wronkowska-Dimitrowa 2010: 21–22].

Niestety, żaden z krakowskich inkunabułów cyrylickich nie został jak dotąd wydany, nie dysponujemy więc ani wydaniami fototypicznymi, ani tym bardziej krytycznymi. Dostęp do źródeł – poza pracą bezpośrednią w księgozbiorach – możliwy jest jednak dzięki moskiewskiemu wydaniu na nośniku elektronicznym oraz publikacjom internetowym omówionym w poprzednim rozdziale.

Badania nad językiem inkunabułów Fiola skupiają się przede wszystkim na ustaleniu proweniencji ich podstawy rękopiśmiennej oraz wykazaniu, które cechy systemowe (zdradzające podłoże południowosłowiańskie bądź wschodniosłowiańskie) i w jakim zakresie znajdują odbicie na różnych płaszczyznach języka tych pierwszych drukowanych ksiąg cyrylickich. Wyczerpujące rozstrzygnięcie tego problemu jest ważne nie tylko ze względów tekstologicznych, lecz ma także znaczenie dla określenia późniejszej roli, jaką odegrały przyniesione ze wschodu księgi drukowane w rozwoju języków południowosłowiańskich. O podłożu południowosłowiańskim jako jednym z elementów stratyfikacyjnych uczestniczących w kształtowaniu się języka ncs. pisała m.in. Cibranska-Kostowa

8 Tu i dalej numery porządkowe (w nawiasie), tytuły i informację o liczbie zachowanych egzemplarzy omawianych inkunabułów i paleotypów (bez zaginionych, zniszczonych podczas II wojny światowej lub znanych tylko z literatury) podaję za katalogami Niemirowskiego. W odniesieniu do niektórych wydań jego nowszy katalog rosyjski (N) rejestruje więcej egzemplarzy niż wcześniejszy katalog niemiecki. Dla paleotypów wydanych w 2. poł. XVI w. podstawowe dane zostały sprawdzone ponadto w katalogu Gusiewy, z którego także podaję numery porządkowe opisywanych zabytków (G). Znakiem „*” oznaczam dane rekonstruowane lub niepewne.

[Tsibranska-Kostova 2007: 75–76], której poglądy zostały przeze mnie szerzej przedstawione w rozdziale pierwszym.

W związku z tym zagadnieniem cenne są obserwacje krakowskiej slawistyki Wandy Stępniak-Minczewej, która na przestrzeni kilkunastu lat opublikowała szereg artykułów, składających się w swoisty cykl i poruszających problemy proweniencji językowej hipotetycznych prototypów Fiola, głównie (choć nie tylko) na przykładzie jego *Czasosłowa* [Stępniak-Minczewa 1990; 1994; 2000a; 2000b; 2001; 2007]. Trzeba zaznaczyć, że żadna z tych prac nie została odnotowana w obszernych wykazach bibliograficznych literatury naukowej, zestawionych dla każdego inkunabułu i zamieszczonych w moskiewskim katalogu Niemirowskiego [Nemirovskij 2009a: 191–214].

Całościowej analizy innego z krakowskich inkunabułów, *Triodionu kwietnego*, dokonała bydgoska badaczka Mirosława Wronkowska-Dimitrowa, autorka poprzedzonego cyklem kilkunastu autorskich artykułów szczegółowego studium filologiczno-językowego tego zabytku [Wronkowska-Dimitrowa 2010; zob. też zamieszczoną tam bibliografię], opracowanego na podstawie analizy dwóch jego wariantów typograficznych, przechowywanych w polskich księgozbiorach (Biblioteka Narodowa w Warszawie: sygn. Inc. F. 1350, mikrofilm 69903 oraz Muzeum Narodowe w Krakowie: sygn. Inc. 24792/XV.12)[9]. Wronkowska, obok drobiazgowego opisu kompozycji księgi, rozpatruje ważniejsze cechy językowe zabytku na czterech płaszczyznach: 1) paleograficzno-typograficznej (m.in. kształt liter, znaki akcentu i przydechu, skróty), 2) ortograficznej i fonetyczno-fonologicznej (m.in. wyniki procesów prasłowiańskich, kontynuanty niektórych elementów wokalicznego i konsonantycznego podsystemów języka ps. i scs.), 3) fleksyjno-składniowej (m.in. deklinacja rzeczowników, przymiotników i zaimków, koniugacja, system czasów praeterytalnych, niektóre imiesłowy) i 4) leksykalnej (ukazanej na tle wcześniejszej tradycji rękopiśmiennej poszczególnych gatunków składających się na Triodion).

Wnioski obu polskich badaczek jednoznacznie wiążą inkunabuły krakowskie Fiola z południowosłowiańskim podłożem językowym.

9 Jak informuje inwentarz Niemirowskiego, w Polsce znajduje się jeszcze kilka egzemplarzy i fragmentów tego inkunabułu: w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie (sygn. 3590), w Bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (sygn. XV.206), w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (sygn. 194561), w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego (sygn. XV.F.547 i XV.F.1218) [por. Nemirovskij 2009a: 214].

Cetyńskie inkunabuły cyrylickie (1494–1495)

Pierwsze i jedyne inkunabuły cyrylickie na południu Słowiańszczyzny ukazywały się na terenie dzisiejszej Czarnogóry – w typografii wojewody Djurdja (Đurđa) Crnojevicia, która powstała najprawdopodobniej z inspiracji jego ojca. W porównaniu z inkunabułami krakowskimi publikacje czarnogórskiej oficyny są o wiele lepiej zbadane i opracowane, choć w literaturze naukowej spotykane są mniej lub bardziej rozbieżne opinie na temat działalności tej pierwszej typografii cyrylickiej na Bałkanach. Dotyczą one tak miejsca funkcjonowania drukarni, jak i liczby wydanych przez nią tytułów czy wreszcie tożsamości i późniejszych losów znanego nam z zachowanych kolofonów drukarza – mnicha o imieniu Makarije. Za swoiste podsumowanie tych i wielu innych dyskusji i ustaleń uznać można drugą monografię J. Niemirowskiego pt. *Начало книгопечатания у южных славян* ze wspomnianej wyżej serii publikacji o początkach słowiańskiego druku cyrylickiego [Nemirovskij 2005a; 2005b], poprzedzoną kilkoma wcześniejszymi opracowaniami tegoż autora[10] i będącą rozszerzoną i uzupełnioną wersją jego książki z roku 1996, wydanej wówczas w języku serbskim [Nemirovskij 1996]. Z prac o charakterze syntetycznym wymienić należy także wydany w Serbii jubileuszowy tom pt. *Пет векова српског штампарства 1494–1994*, którego zasadniczą częścią jest – poza artykułami przeglądowymi, wydaniem tekstów anagraficznych oraz albumem paleotypicznym[11] – encyklopedyczny słownik pt. *Лексикон*

10 Podobnie jak w przypadku krakowskiej oficyny Fiola, na bazie swoich wcześniejszych publikacji Niemirowski opracował szkic pt. *Начало кирилловского книгопечатания у южных славян*, umieszczony we wprowadzeniu do moskiewskiej wersji jego Katalogu/Inwentarza [Nemirovskij 2009a: 57–70] i nawiązujący do obszernych fragmentów poprzedzającego katalog niemiecki wprowadzenia pt. *Der Beginn des kyrillischen Buchdrucks* [Nemirovskij I 1996: 7–47, zwłaszcza 30–42]. Wśród wcześniejszych ważnych prac tego autora na dany temat warto wymienić także opracowanie poświęconej wydaniom Djurdja Crnojevicia z lat 1494–1496 pierwszej części I tomu serii pt. *Црногорска библиографија 1494–1994*, wydawanej przez Narodową Bibliotekę Czarnogóry (Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević") w Cetinje [Nemirovskij 1989]. Dodajmy, że Niemirowski jest autorem także drugiej części I tomu ww. serii, poświęconej kolejnym dziejom druków cyrylickich, tłoczonych, jak to określają autorzy serii, dla Czarnogórców (choć nie tylko) w Wenecji w latach 1519–1638 [Nemirovskij 1993]. Publikacja jest dostępna w wersji elektronicznej na stronach Narodowej Biblioteki Czarnogóry: www.nbcg-digitalnabibliografija.me/bibliografija_cetinje (dostęp: 4.10.2014).

11 Odpowiednik tzw. albumów paleograficznych.

српскогсловенског штампарства autorstwa Mitara Pešikana, zawierający kilkadziesiąt haseł i znacznie wykraczający swoim zasięgiem tematycznym poza kwestie samych inkunabułów czarnogórskich [Pet vekova 1994], a także kilka publikacji ówczesnego dyrektora Biblioteki Narodowej w Czarnogórze Duszana Martinovicia [np. Martinović 1994a; 1994b] oraz szereg innych prac zbiorowych [zob. szczegółową ich prezentację w: Nemirovskij 2005a: 143–163].

W odniesieniu do lokalizacji drukarni Crnojevicia w nauce toczyła się dyskusja, spowodowana niekompletnością danych źródłowych, albowiem tylko w jednym inkunabule z wydanych w tej oficynie (N: 7) dokładnie jest wskazane miejsce wydania: **на Цѣтиню** (k. 348v). Spekulacje na temat pozostałych ksiąg wskazywały najpierw jako miejsce ich druku Wenecję, a następnie czarnogórską twierdzę Obod. Ta ostatnia propozycja wywołała wśród uczonych, zwłaszcza XIX-wiecznych, gorącą dyskusję, skoncentrowaną wokół tzw. sprawy obodzkiej (serb. *ободско питање*). Jej przebieg szczegółowo przedstawił i skomentował Niemirowski, który, podobnie jak zdecydowana większość obecnych badaczy, kategorycznie odrzuca domysły o innej, aniżeli Cetinje, lokalizacji drukarni: „В настоящее время нет никаких оснований утверждать, что типография Джураджа Црноевича работала не в Цетинье, а где-либо в другом месте – будь-то в Ободе или в Венеции" [Nemirovskij 2005a: 438–445; zob. też Pešikan 1994: 152–153].

Liczba wydanych w czarnogórskiej oficynie tytułów jest także sprawą dyskusyjną. Niemirowski wylicza i opisuje tylko cztery pewne jego zdaniem księgi, występujące w jego katalogach pod numerami (5)–(8):

(N: 5) Oktoich (tony I–IV), 4 stycznia 1494, 270 k., 82 egz. i fragm.,

(N: 6) Oktoich (tony V–VIII), *1494, *272 k., tylko 3 niepełne egz. i fragm.,

(N: 7) Psałterz z dodatkiem, 22 września 1495, 348 k., 31 egz. i fragm.,

(N: 8) Modlitewnik (Trebnik), *1495, *312 k., 4 niepełne egz. i fragm.

Warto podkreślić, że w odróżnieniu od inkunabułów krakowskich każdy z wyżej wymienionych zabytków doczekał się wydania fototypicznego (zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*), a pełne skany tych ksiąg znaleźć można tak na wspomnianej wydanej w Moskwie płycie DVD [Morozova], jak i na stronach internetowych Rosyjskiej Biblioteki Państwowej w Moskwie (z wyjątkiem zabytku nr 6: Oktoich tony V–VIII, którego egzemplarzy w RGB brak; na płycie DVD umieszczono skan wydania fototypicznego z 1973 roku). Również Narodowa

Biblioteka Serbii zaczęła udostępniać na swoich stronach pełne teksty inkunabułów cetyńskich[12].

W wydaniach cetyńskich po raz pierwszy pojawiają się rozbudowane teksty anagraficzne (zachowane tylko w pierwszym (N: 5) i trzecim (N: 7) inkunabule z tej grupy). Są to najstarsze dla historii paleotypii cyrylickiej utwory tego typu (jeśli nie liczyć krótkich kolofonów krakowskich), na które składają się: przedmowa i posłowie (wraz z kolofonem) do Oktoichu oraz posłowie (także wraz z kolofonem) do Psałterza z dodatkiem. W pierwszym z tych anagrafów po raz pierwszy pojawia się imię właściciela typografii (powtórzone następnie w obu posłowiach): **Понеже в Троици покланꙗемїи Бгь блгоизволи испльнити свою црквь разлиуными книгами видѣвь азь вь Ха Бга блговѣрныи и Бмь храними гнь Гюргь Цьрноевыкь црквы праздны стыхь книгь грѣхь ради нашихь рахищенїемь и раздранїемь Агаранскыхь чедь възрѣвновахъ поспѣшенїемь Стго Дха и любовїю кь бжтвным цркваи и написахь сїю дшеспсную книгꙋ ѡсмоглсныкь** (k. 2v), z kolei w obu posłowiach wymieniony jest drukarz Makarije: **вь дни блгоустиваго и хѡлюбиваго и Бгѡмь хранимааго гна ми Гюрга Црьноевикꙗ и повѣленїемь его азь смерѣннїи и сщенныи мнихь Макарїе ѡт Урьнїе Горы сьписахь сїе книги при вьсеѡсщеннѡмь митрополите Зетскѡмь кїрь Вавїле** (Psałterz z dodatkiem, k. 348v).

Język inkunabułów czarnogórskich nie był jak dotąd przedmiotem kompleksowego opisu monograficznego, osobne studium poświęcono jedynie Psałterzowi [Grković-Mejdžor 1993]. Oparty na nim (i innych mniejszych opracowaniach) wstępny szkic omawiający leksykę, ortografię, niektóre cechy morfologiczne, podział wyrazów (ta innowacyjna cecha odróżnia inkunabuły cetyńskie od krakowskich), system skrótów oraz akcentuację pierwszego z cetyńskich zabytków (Oktoich, tony I–IV) znaleźć można także we wspomnianej dwutomowej monografii Niemirowskiego. Za cechy wyróżniające wydania Crnojevicia, właściwe także dla całej szeroko pojętej serbskiej tradycji paleotypicznej (oraz ówczesnej rękopiśmiennej), uznać można brak grafemów dla nosówek (na tle inkunabułów krakowskich, w których występuje jedynie **ѧ** oraz paleotypów rumuńsko-bułgarskich, w których pojawiają się znaki dla obydwu nosówek [Nemirovskij 2008a: 181]), występowanie jedynie znaku jeru miękkiego, a także mieszanie się norm raszkiej i resawskiej redakcji piśmienniczej.

12 http://scc.digital.bkp.nb.rs/collection/cetinjska-stamparija (dostęp: 4.03.2015).

O ile w odniesieniu do wymienionych wyżej czterech tytułów nie ma raczej większych wątpliwości wśród badaczy piśmiennictwa i drukarstwa starosłowiańskiego, o tyle inne wymieniane w literaturze naukowej wydania wywołują dyskusje. Niemirowski ustosunkowuje się do tej problematyki w rozdziale pt. *Несохранившиеся и легендарные издания* [Nemirovskij 2005b: 485–504], wymieniając następujące tytuły: Sbornik (1495), Oktoich (1492) i tzw. Tetraevangelium Cetyńskie (różnie datowaną przez badaczy).

Paleotypia rumuńsko-bułgarska: I etap (1508–1512)

Epoka paleotypii przeznaczonej dla Bułgarów (a także oczywiście dla innych grup etnicznych wyznających na Bałkanach prawosławie) rozpoczyna się w pierwszej dekadzie XVI w. i wiąże się z trzema paleotypami wydanymi w latach 1508–1512 najprawdopodobniej w miejscowości Târgovişte na Wołoszczyźnie (rumuńska kraina historyczna Ţara Românească, a dokładnie jej wschodnia część Muntenia). Znane są trzy paleotypy tej drukarni:

(N: 9) Służebnik, 10 listopada 1508, 128 k., 10 egz. i fragm.,

(N: 10) Oktoich, 26 sierpnia 1510, 200 k., jedynie 2 egz.,

(N: 11) Tetraevangelium, 26 lipca 1512, 293 k., 23 egz. i fragm.

Mimo że o pierwszej wołoskiej typografii cyrylickiej pisze wielu badaczy historii książki bułgarskiej i bułgarskiego języka [np. Atanasov 1959: 11–42; Bogdanov 1978: 168–170, 184; Velčeva, Ivanova 2010], pierwsza i jedyna jak dotąd monografia jej poświęcona pt. *Начало книгопечатания в Валахии* ukazała się w Rosji jako trzeci tom serii poświęconej początkom cyrylickiego drukarstwa na świecie [Nemirovskij 2008a][13]. Podobnie jak w przypadku poprzednich dwóch tomów serii poświęconych cyrylickim inkunabułom, Niemirowski w swej bogato ilustrowanej książce szczegółowo omawia historię znalezienia każdego z paleotypów tej typografii, skrupulatnie opisuje rozwój badań tak nad samymi zabytkami, jak i nad związanymi z nimi spornymi kwestiami lokalizacji typografii czy osoby drukarza. Poświęca też uwagę historycznym, politycznym, technicznym i kulturowym uwarunkowaniom powstania drukarni, omawia poprzedzającą to wydarzenie tradycję rękopiśmienną, a następnie w detalach opisuje pod względem formy (właściwości

13 Obszerne szkice na ten sam temat można także znaleźć w obu katalogach tego samego autora: [Nemirovskij II 1997a: 7–49, 55–96] i *Первая валашская типография* [Nemirovskij 2009a: 70–87].

pergaminu, papieru i czcionek, organizacji poligraficznej, ornamentyki) i treści (tekst główny i anagrafy) każdy z paleotypów wraz ze wszystkimi znanymi dziś zachowanymi jego egzemplarzami oraz pozostawionymi na nich zapisami proweniencyjnymi, które jednocześnie wydaje. Omawia też obszernie, co jest niezwykle istotne dla naszych badań, stronę językową zabytków, choć tę część swoich rozważań Niemirowski traktuje jedynie jako wstępne obserwacje lub zebrane na podstawie istniejącej literatury cząstkowe konstatacje (sam zresztą autor niejednokrotnie podkreśla, że nie jest lingwistą: [Nemirovskij 2008a: 185, 524, 586]). Trzeba zauważyć, iż formy wyekscerpowane z wołoskich paleotypów Niemirowski odnosi do gramatyki języka ncs. autorstwa A. Gamanowicza [Gamanovič 1964], a nie gramatyk opisujących okres wcześniejszy. Prezentuje też wiadomości na temat dalszych losów drukarni po wydaniu ostatniego paleotypu.

Oczywiście paleotypy drukarni w Târgovişte (a także późniejsze rumuńsko-bułgarskie starodruki) były przedmiotem zainteresowania kilku uczonych rumuńskich, spośród których w pierwszej kolejności trzeba wymienić bibliografa Ioana C. Bianu, który wraz z Nervą Hodoşem przygotował monumentalną serię pt. *Bibliografia românească veche* (*1508–1830*) [BRV 1903; 1910; 1912–1934][14], kompletowaną i dalej uzupełnianą już po śmierci autorów [BRV 1944; 1968; 1973; 2000; 2004, 2010], gdzie znalazły się artykuły poświęcone m.in. słowiańskiej książce cyrylickiej na ziemiach rumuńskich. Szczególne zasługi ma też Petre P. Panaitescu, wydawca najstarszego paleotypu wołosko-bułgarskiego z 1508 r. (zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*)[15]. Wydany został także ostatni paleotyp z Târgovişte, będący pierwszym drukowanym tekstem Ewangelii w języku cerkiewnosłowiańskim (edycja ukazała się w niemieckiej serii „Biblia Slavica" – zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*). Oba starodruki, podobnie jak inkunabuły cyrylickie, są także dostępne w postaci elektronicznej (zob. rozdział drugi), wyjątkiem jest tylko niezwykle rzadki Oktoich z 1510 r.[16]

14 Publikacja ta dostępna jest także w wersji zeskanowanej on-line na stronach internetowych rumuńskiej Narodowej Bibliografii Retrospektywnej (Bibliografia Naţională Retrospectivă): www.biblacad.ro/bnr/brv.php (dostęp: 19.04.2015).

15 Pozostałe prace rumuńskich badaczy zostały omówione w monografii Niemirowskiego [Nemirovskij 2008a: 21–38]. Z nowszych publikacji zob. np. cykl monografii archimandryty Veniamina Micle [Micle 2008a; 2008b; 2010a; 2010b; 2011; 2012a; 2012b].

16 Zarówno niektóre najstarsze, jak i późniejsze rumuńsko-bułgarskie paleotypy publikowane są m.in. także na stronach internetowych prowadzonej przez Bibliotekę Akademii Rumuńskiej (Biblioteca Academiei Române) Bukaresztańskiej Biblioteki

W dyskusjach o działalności pierwszej rumuńsko-bułgarskiej tłoczni na pierwszy plan wyłaniają się dwa pytania. Pierwsze dotyczy osoby drukarza. Posłowia z kolofonami dodane do wszystkich trzech wydań informują o mnichu imieniem Makarije, a więc o tym samym imieniu, co w przypadku drukarza z Cetinje: **троудижесѧ ѡ семь смѣренїи миих и ст҃ѡенникь Макарїе** (Służebnik 1508, k. 128); **азъ х҃ѹ рабь ст҃ѡенноинокь Макарїе трѹдихсѧ ѡ семь и съвръшихѡм҃ сїе книги** (Oktoich 1510, k. 200v); **азъ х҃оу рабь ст҃ѡенноинокь Макарїе трѹдихсѧ ѡ семь и съвръшихом҃ сїе книги** (Ewangelia 1512, k. 290v). Te same teksty zawierają także informację o trzech wołoskich władcach, następcach hospodara Radu IV Wielkiego, za których czasów ukazywały się poszczególne księgi i którymi są odpowiednio: Mihnea I Zły (**Їѡ Михнѣ**), Vlad V Młody (**Їѡ Влад҃**) oraz Neagoe V Basarab (**Їѡ Басараба**). Dwa ostatnie anagrafy zostały napisane właśnie w imieniu tych władców.

Zbieżność imion cetyńskiego i rumuńskiego drukarza stała się powodem powstania różnych hipotez identyfikujących tę osobę z czarnogórskim Makarije lub odrzucających ich tożsamość, a spory na ten temat nie zostały ostatecznie rozstrzygnięte do dziś (pisze o nich m.in. Niemirowski [Nemirovskij 2008a: 115–125; 2009a: 71–77]). Opierając się na analizie różnic techniki poligraficznej paleotypów z obu ośrodków, badacze bułgarscy uznają drukarza wołoskiego za inną, niż czarnogórski typograf, osobę: „Всички […] художествени и технически различия дават основания да се вижда в свещеноинок Макарий в Мунтения не черногорският печатар, а друго, ново лице, тясно свързано с българския език и българските художествени традиции" [Atanasov 1959: 42]. Serbscy naukowcy raczej skłaniają się ku utożsamianiu dwóch mnichów [Pešikan 1994: 139; Čurčić 2008: 335], podobnie czyni A. Naumow [Rusek, Witkowski, Naumow 1993: 82]. Dowodami na potwierdzenie takiego stanowiska mogą być m.in. spore zbieżności tekstologiczne w zachowanych anagrafach (np. kalkowanie czarnogórskiej przedmowy w wołoskich posłowiach). Sam Niemirowski z kolei uważa, że argumenty przemawiające za obu stanowiskami równoważą się i obecnie wyjaśnienie „kwestii mnicha Makarije" jest niemożliwe [Nemirovskij 2009a: 77]. Wydaje się, że konsekwentna porównawcza analiza lingwistyczna starodruków z obu ośrodków (uzupełniająca sformułowane już w literaturze wnioski bibliologiczne i tekstologiczne) mogłaby przybliżyć nas do jednoznacznej odpowiedzi na to pytanie.

Cyfrowej (Biblioteca Digitală a Bucureştilor): www.digibuc.ro, kolekcja „Opera tipografică românească (1508–1830)" (dostęp: 19.04.2015).

Drugą sporną kwestią jest lokalizacja typografii. Same wydania nie zawierają na ten temat żadnej informacji, a dominująca (choć niepodzielana przez wszystkich uczonych) teza o miejscowości Târgovište (odzwierciedlona nawet w rozpowszechnionej nomenklaturze zabytków: bułg. *Търговищко Четириевангелие* 1512) pojawiła się w literaturze naukowej w 2. poł. XIX w. Oprócz tej propozycji zgłaszano szereg innych, przede wszystkim wiążących działalność drukarni z większymi klasztorami rumuńskimi: Câmpulung, Dealu, Govora, Snagov i in. [por. Nemirovskij 2008a: 126–128]. Hipotezy te jednak nie znalazły wielu zwolenników.

Nie ulega wątpliwości, że paleotypem pierwszej wołoskiej typografii o największym znaczeniu jest Tetraevangelium z 1512 r. Po pierwsze – jest to pierwszy drukowany tekst biblijny w kręgu Slavia Orthodoxa (hipoteza o wydaniu takiej księgi jeszcze w Cetinje nie ma potwierdzeń w zachowanych źródłach). Po drugie – paleotyp ten wywarł wielki wpływ na dalszy rozwój drukarstwa południowosłowiańskiego, zarówno na terenach rumuńskich, jak i serbskich: „В течение многих десятилетий Четвероевангелие 1512 г. старательно копировали на южнославянских землях как рукописным, так и типографским способом. Валашское издание является оригиналом для Четвероевангелий, напечатанных в 1537 г. в монастыре Руйно, в 1552 г. – в Белграде и в 1562 г. в монастыре Мркшина Церква. Использовалось оно и для Евангелий, печатавшихся на территории Валахии. Надо сказать, что последующие типографы копировали не только текст, но и орнаментальные украшения издания 1512 года" [Nemirovskij 2009a: 84].

Wyniki językowo-tekstologicznych badań nad tym paleotypem opublikowane są m.in. w kilku studiach Diany Iwanowej [Ivanova 2002: 58–107; Velčeva, Ivanova 2010: 52–73, 78–87]. W tych pracach autorka stosuje metodę projekcji chronologicznej cech językowych badanego paleotypu na poprzedzające jego pojawienie się południowo- i wschodniosłowiańskie ewangeliczne zabytki rękopiśmienne (w tym słynną tzw. Biblię Gennadija z 1499 r. – pierwszy dla całego obszaru Slavia Orthodoxa zbiór całości tekstów biblijnych), a także na późniejsze, tak południowe, jak i wschodnie, drukowane kodeksy ewangeliczne i biblijne (w tym najważniejsze: Biblię Ostrogską 1580/1581 r. i powstałą na jej bazie Biblię Moskiewską 1663 r. oraz Biblię Elżbietańską 1751 r.). Wnioski z tych porównań dotyczą historii rozwoju samego słowiańskiego tekstu biblijnego oraz roli składnika południowosłowiańskiego w kształtowaniu się języka ncs.: „Анализът на текста и езиковите средства показва, че по-късните църковнославянски преводи не са изолирани нито от старата ръкописна традиция, нито от предходните печатни

книги […]. Очевидна е рецепцията на българската печатна книга от XVI век върху по-сетнешните църковнославянски преводи, отпечатвани в края на XVI и през XVII–XVIII век в Русия и Украйна. Променени фонетично и редактирани, те отново се връщат и разпространяват широко в България" [Ivanova 2002: 96].

Po wydaniu ostatniego paleotypu w 1512 r. cyrylicka działalność typograficzna na ziemiach rumuńskich ustaje na ponad 30 lat. Drugi etap rozwoju tej tradycji przypada na połowę XVI w. i wiąże się z pracą kontynuatora tradycji drukarstwa serbskiego Dimitrije Ljubavicia osiadłego w Târgovişte oraz Filipa Pictora Mołdawianina z miejscowości Sibiu. Okres ten jest ilustracją sygnalizowanego wcześniej przecinania się słowiańskich tradycji paleotypicznych na Bałkanach w XVI w., rzutującego także na rozwój języka.

Z kolei etap trzeci, zamykający historię rumuńsko-bułgarskiego drukarstwa interesującego nas okresu, trwa od 1557 do 1588 r. Najaktywniejszą postacią z nim związaną jest rumuński diakon Coresi. Zanim jednak rozpoczęła się jego działalność, na południu Słowiańszczyzny wykształciła się długa i obfita w dokonania paleotypiczna tradycja wenecka oraz tradycja serbska, które zostaną zaprezentowane w dalszej części tego rozdziału.

Paleotypia cyrylicka w Wenecji (1519–1638)

Najdłużej działającą i najbardziej produktywną drukarnią tłoczącą księgi cyrylickie dla Słowian Południowych była typografia założona w 1519 r. w Wenecji przez Božidara Vukovicia z Podgoricy (inne spotykane formy imienia w opracowaniach i źródłach to m.in.: Божидар Вуковић од Ђурића Подгоричанин, Божидар Вуковић Зеѣанин[17], Dionisius a Vetula, Dionisio dalla/della Vecchia), która po śmierci założyciela przeszła w ręce jego syna Vicenza, a następnie, z kilkuletnimi przerwami, aż do 1638 r. jej tradycję kontynuowali kolejno Stefan Marinović, Jakow z miejscowości Kamena Reka, Jerolim Zagurović, Jakow Krajkow, Giovanni Antonio Rampazetto, Marco i Bartol Ginammi. Mimo tak doniosłego znaczenia i długiej historii wenecka typografia (czy wręcz dom wydawniczy)

17 Podobnie jak w przypadku szeregu innych typografii (np. cetyńskiej), I. Bogdanow uważa taką formę zapisywania imienia drukarza za nieuzasadnioną serbizację i postuluje posługiwanie się formą Божидар Вуковик [Bogdanov 1978: 207]. N. Teodosiew stosuje również taki zapis [Teodosiev 2007].

nie doczekała się jak dotąd pełnego opracowania monograficznego. Praktycznie to samo zresztą powiedzieć można o działalności jej poszczególnych właścicieli i wydawców. Wyjątkiem są tylko niektóre aspekty dzieła Vukovicia i następców (np. grafika i ornamentyka paleotypów weneckich, zbadana przez D. Medakovicia [Medaković 1958]. Całościowe (ale też skrótowe) spojrzenie na historię tej najpłodniejszej typografii XVI-wiecznej dają, poza leksykonami i encyklopediami, przeglądowe artykuły A. Naumowa [Naumow 2011], Moniki Fin [Fin 2012] czy też szkice J. Niemirowskiego [Nemirovskij IV 2001: 7–73, 103–165; VI 2003: 7–149; 2009a: 97–112, 136–150, 171–175; 2011: 9–10, 12, 19–26, 28–32]. Warto też wspomnieć o osobnej publikacji katalogowej rosyjskiego badacza, w której opisano wszystkie paleotypy reprezentujące tradycję wenecką [Nemirovskij 1993].

Tylko nieliczne paleotypy weneckie mają wydania fototypiczne, co zostanie w odpowiednich miejscach odnotowane niżej. Ponadto skany niektórych z tych zabytków włączono do moskiewskiego wydawnictwa na płycie CD [Morozova], a część z nich jest dostępna on-line m.in. na stronach Rosyjskiej Biblioteki Państwowej w Moskwie, Digitalnej Biblioteki Maticy Serbskiej w Nowym Sadzie[18], Digitalnej Narodowej Biblioteki Serbii[19] oraz Biblioteki Narodowej im. św. św. Cyryla i Metodego w Sofii[20].

Božidar Vuković (1519–1521, 1536–1540)

W działalności drukarni i jej założyciela oraz pierwszego właściciela wyodrębnia się dwa okresy lub cykle: 1519–1521 (w tym czasie współpracował z mnichem o imieniu Pachomije z Czarnogóry) i 1536–1539 (kiedy towarzyszyli mu mnisi Moisije z miasteczka Budimlja oraz Genadije i Teodosije z klasztoru Mileševa). W czasie tych dwóch cykli wydano łącznie kilka okazałych ksiąg (dane liczbowe wahają się od 7 do 10, w zależności od sposobu traktowania paleotypów wydawanych w częściach oraz przyjmowanej dla niektórych zabytków różnej datacji), zachowanych w największej (jeśli nie liczyć Biblii Ostrogskiej 1581) na tle wszystkich cyrylickich paleotypów liczbie egzemplarzy [Nemirovskij 2009a: 97–112, 136–150; Naumow 2011: 10; Pet vekova 1994: 76–77, 85–92].

18 http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/index/collection:4 (dostęp: 8.03.2015).

19 http://scc.digital.bkp.nb.rs/collection/narodna-biblioteka (dostęp: 7.05.2015).

20 www.nationallibrary.bg/cgi-bin/e-cms/vis/vis.pl?s=001&p=0038&n=&vis= (dostęp: 8.03.2015).

Z pierwszego okresu działalności drukarni (1519–1521) pochodzą następujące paleotypy:

(N: 24) Psałterz, 7 kwietnia 1519, 160 k., 6 egz.,

(N: 26) Służebnik, 7 lipca 1519, 240 k., 96 egz. i fragm.,

(N: 37) Modlitewnik (sbornik: tzw. modlitewnik dla podróżujących, 6 marca 1520, 176 k., jedyny egzemplarz tego wydania z Biblioteki Narodowej Serbii spłonął podczas bombardowania Belgradu 6 kwietnia 1941 r. [Nemirovskij 1993: 29; IV 2001: 305],

(N: 38) Psałterz z dodatkiem, 12 października 1520, 352 k., 51 egz. i fragm.,

(N: 40)[21] Modlitewnik (sbornik), *1521, 272 k., 9 egz. [rozszerzona wersja Modlitewnika z 6 marca 1520 r. (N: 37)].

Ostatnia pozycja (a także jej wcześniejszy wariant oznaczony w katalogach Niemirowskiego numerem 37) w wielu opracowaniach datowana jest na rok 1527, co jest przedmiotem powracającej od czasu do czasu dyskusji archeografów (być może wynika to z błędnego utożsamienia tego paleotypu cyrylickiego z wydaniem głagolickim, które ukazało się w roku 1527 w Wenecji w typografii Andrea Torresano de Asula [Kruming 1998: 35–36 (nr 11); Nemirovskij 2009a: 108]). Sam Modlitewnik zaś reprezentuje osobliwy makrogatunek XVI-wiecznej paleotypii, a mianowicie małoformatową tzw. (małą) księgę (książkę) dla podróżnych [por. Naumow 2011: 18–19], który uznać można za swoisty wyznacznik tradycji cyrylickiej paleotypii w Wenecji (serb. *зборник за путнике* – por. [Novaković 1877]). Jak pisze Niemirowski, „молитвенники-сборники Божидара Вуковича, если говорить об их содержании, в древнеславянской книжности явление уникальное. Рукописных книг такого состава наука на знает. Сборник, вышедший в свет в Венеции 6 марта 1520 года, заложил определенную традицию, которая поддерживалась на протяжении всего XVI столетия. Сам Божидар эту книгу выпускал по крайней мере трижды – в 1520 г., около 1521 г. и в 1536 г., расширяя от издания к изданию ее состав и увеличивая объем. Сын Божидара, Виченцо, издал аналогичные сборники в 1547 и 1560 гг. Яков из Каменной Реки, печатая типографскими материалами Вуковичей, выпустил похожий, но далеко не аналогичный сборник в 1566 году. То же можно сказать о сборнике «Различные потребии», напечатанном в Венеции в 1572 году Яковом Крайковым из

21 W katalogu niemieckim J. Niemirowskiego ten paleotyp znajduje się pod numerem 39.

Софии. Кроме как в Венеции, аналогичные сборники нигде и никогда не издавались”[22] [Nemirovskij 2009a: 109].

Mówiąc o wydanych w Wenecji cyrylickich książkach dla podróżnych, warto przypomnieć, iż są one wskazywane jako wydania, w których po raz pierwszy wydrukowano oryginalne utwory pisarzy bułgarskich. Przede wszystkim mowa tu o krótkim wariancie *Żywotu Św. Paraskewy Petki* patriarchy Eutymiusza, a także, choć w tym przypadku sprawa jest znacznie bardziej dyskusyjna, *Modlitwie do Bogurodzicy* przypisywanej Czernorizcowi Piotrowi. Kwestie te po raz kolejny zostały poruszone niedawno przez przywoływaną w pierwszym rozdziale lingwistkę z Błagoewgradu Lilię Iliewą [Ilieva 2011: 153–156; 2012: 29–30] oraz M. Cibranską-Kostową [Tsibranska-Kostova 2007: 33–59], która przedstawiła także ogólną historię i główne cechy gatunkowe drukowanych w Wenecji cyrylickich książek dla podróżujących, podkreślając, że ostatni paleotyp tej grupy (w postaci przedruku) ukazał się w Wenecji w roku 1597 [Tsibranska-Kostova 2013: 38–40].

Cechą wyróżniającą paleotypy typografii Vukovicia, nie tylko w pierwszym etapie działalności, są rozbudowane anagrafy (przedmowy i posłowia) zawierające cenne wskazówki o okolicznościach życia i pracy wydawcy, a także o kontekstach (historycznych, religijnych i osobistych) lokujących te wydania w przestrzeni komunikacyjnej ówczesnych Słowian prawosławnych na Bałkanach. W *Aneksie* znaleźć można pełne tłumaczenia wszystkich zachowanych tekstów anagraficznych na język polski, w tym miejscu natomiast warto zacytować kluczowe zdanie z posłowia do Modlitewnika (sbornika), powtórzone w obu jego wydaniach (krótkim i rozszerzonym): **И дошьдшоу ми вь градѣ Венетїани видѣхь сьставлꙗющиїхъ бж҃ствьнаа писанїа на типарехь, фроуги же, и грькы и инїе ѥзыкы. Желанїемь вьждělехь и наша срьбьскаа же и бльгарскаа такожде на типарехь съставити** (1520, k. 174v; 1521, k. 270v). Ta deklaracja, a także nie do końca jasne pochodzenie narodowościowe niektórych kolejnych drukarzy pracujących w oficynie założonej przez Vukovicia (zob. niżej), były i są powodem szeregu interpretacji naukowych, stawiających sobie za cel dowiedzenie przynależności (nierzadko przynależności wyłącznej) weneckiej cyrylickiej tradycji paleotypicznej do dziedzictwa kultury piśmienniczej Serbii, Bułgarii, Czarnogóry lub Macedonii. Takie podejście, w moim

22 Warto zaznaczyć, że znana tzw. *Mała księga podróżna*, wydana w 1522 r. przez Franciszka Skorynę w Wilnie jest, zdaniem niektórych badaczy, przykładem innego typu książek dla podróżników, opartego na wzorcach wschodniosłowiańskich, choć i mającego pewne paralele z wydaniami weneckimi [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003: 27; BDE 2007: 27].

przekonaniu anachroniczne i wadliwe pod względem metodologii, rzutowało też nieraz na sposób analizowania języka weneckich paleotypów.

W drugim okresie działalności Božidara Vukovicia (1536–1540), który cechują bardzo wielkie jak na tamte czasy nakłady drukowanych ksiąg (możemy o tym wnioskować po liczbie zachowanych egzemplarzy), wydane zostały kolejne zabytki:

(N: 64) Modlitewnik (sbornik), 26 kwietnia 1536, 312 k., 7 egz. i fragm.; [rozszerzona wersja Modlitewnika z 1521 roku (N: 40), który z kolei jest rozszerzoną wersją Modlitewnika z 6 marca 1520 r. (N: 37)],

(N: 65) Oktoich (tony V–VIII), 27 lipca 1537, 162 k., 142 egz. i fragm.,

(N: 67) Mineia świąteczna (Menologion), 19 stycznia 1538, 432 k., 231 egz. i fragm.,

(N: 69)[23] Modlitewnik (Trebnik), *1538–1540, 280 k., 57 egz. i fragm.

Zasięg produkcji wydawniczej Vukovicia nie ograniczał się do słowiańskiej diaspory w Wenecji, lecz także wykraczał poza tereny południowosłowiańskie, rumuńskie i bałkańskie. Istotną rolę w tej szerokiej dystrybucji odgrywał najprawdopodobniej młodszy brat Božidara, Gaspar Vuković, który na szeroką skalę zorganizował handel książkami oficyny w takich miastach, jak Dubrownik i należące wówczas do Imperium Osmańskiego Belgrad, Widyń czy Nikopol. Wydawnictwa weneckie trafiały też na wschód Słowiańszczyzny, o czym świadczyć mogą zapożyczenia z anagrafów weneckich w posłowiach do ksiąg wydanych przez Iwana Fiodorowa bądź fragmenty ornamentyki weneckiej wykorzystywane w wileńskich paleotypach Mamoniczów [PE X 2005: 21–23, autor hasła *Вуковичи*: A. Turiłow; Nemirovskij 2007a: 301–302]. Ścisłe też były kontakty Vukovicia z monasterami serbskimi: „Што се тиче дистрибуције ових књига, Вуковић је одржавао везе са отаџбином, посебно са манастиром Милешева и са манастирима из скадарске области. Књиге штампане у његовој штампарији дистрибуиране су не само српским црквама, већ и по читавој источнославенској области, све до обала Балтичког мора” [Fin 2012: 84].

Vicenzo Vuković (1546–1547, 1554–1561)

Po śmierci Božidara wydania typografii weneckiej zaczęły być wznawiane przez jego syna Vicenza (Vicenzo dela Vechia, Vinctius a Vetula). Jak pisze Naumow, „są to na nowo składane księgi, kopiujące tekst poprzednich wydań, lecz z uwagi na to,

23 W katalogu niemieckim J. Niemirowskiego ten paleotyp znajduje się pod numerem 68.

że Vicenzo nie miał przy sobie żadnych znawców starego języka cerkiewnego i prawosławnej liturgii, nie są wolne od błędów. Przedruków z nowymi datami w latach 1546–1561 wyszło pięć, ale nie jest wykluczone, choć mało prawdopodobne, że tłoczono też niezmienione „dodruki" pierwotnych wydań" [Naumow 2011: 13; zob. też Nemirovskij 2009a: 171–175; 2011: 9–10]. Podobną opinię o języku paleotypów Vicenza (a także samego Božidara) znaleźć można u P. Atanasowa [Atanasov 1959: 53]. Datowane wydania Vicenza, obejmujące trzy reedycje wydań Božidara i dwa następne przedruki tych reedycji, są następujące:

(N: 75) Psałterz z dodatkiem, 1546, 308 k., 73 egz. i fragm. [reedycja Psałterza z 1520 r. (N: 38)],

(N: 77) Modlitewnik (sbornik), 1 czerwca 1547, 312 k., 26 egz. i fragm. [reedycja Modlitewnika z 1536 r. (N: 64)],

(N: 84; G: 4) Służebnik, 1554, 240 k., 152 egz. i fragm. [reedycja Służebnika z 1519 r. (N: 26)],

(N: 93: G: 11) Modlitewnik (sbornik), 1 czerwca 1560, 312 k., 15 egz. i fragm. [przedruk Modlitewnika z 1547 r. (N: 77)],

(N: 100: G: 21) Psałterz z dodatkiem, 1561, 284 k., 32 egz. i fragm. [przedruk Psałterza z 1546 r. (N: 75)].

W Psałterzu z 1546 r. (N: 75), na kartach 1–2v znajduje się ważny anagraf, zatytułowany **Єпистола господина Виценцо Воуковика**, w którym syn pierwszego drukarza weneckiego oddaje cześć zmarłemu ojcu i wyjaśnia powody, dla których zdecydował się kontynuować jego pracę. Ten sam tekst znalazł się także w Psałterzu z roku 1561 (N: 100). Teksty anagraficzne we wszystkich reedycjach i przedrukach pozostają zasadniczo bez zmian, z wyjątkiem kolofonów, w których aktualizowana jest datacja i podano imię nowego wydawcy.

Z imieniem Vicenza Vukovicia może być wiązany jeszcze jeden paleotyp, powtarzający jedno z wcześniejszych wydań Božidara:

(N: 102; G: 14) Oktoich (tony V–VIII), *1560–1561, 162 k., 45 egz. i fragm. [reedycja Oktoichu z 1537 r. (N: 65)].

W tym przypadku jednak dokładna atrybucja i datacja jest utrudniona ze względu na fakt, iż w kolofonie wydania nie zmieniono danych wyjściowych księgi. Wśród różnych propozycji datowania tego zabytku najczęściej mówi się o początku lat 60. XVI w. (szczególnie 1560–1561) [Pešikan 1994: 161–162]. Podobny problem z atrybucją dotyczy także dwóch anonimowych reedycji Służebnika z 1554 r. (N: 84), które jednak częściej są wiązane z imieniem jednego

z następców V. Vukovicia – Jerolima Zagurovicia z czarnogórskiego Kotoru (zob. niżej):

(N; 135; G: 51) Służebnik, *1570, 240 k., 73 egz. i fragm. [przedruk Służebnika z 1554 r. (N: 84)],

(N: 167: G: 52) Służebnik, *1570/1580, 240 k., 28 egz. i fragm. [przedruk Służebnika z 1554 r. (N: 84)].

Lata 60. zresztą to okres, w którym Vicenzo wycofuje się z dotychczasowej aktywnej działalności wydawniczej i zaczyna wynajmować materiały typograficzne innym osobom.

Stefan Marinović (1561–1563)

Pierwszym z kontynuatorów tradycji Vukoviciów jest Stefan, wydawca dwóch Triodionów:

(N: 95; G: 15) Triodion postny, 6 stycznia 1561, 256 k., 84 egz. i fragm.,

(N: 109; G: 27) Triodion kwietny, 24 grudnia 1563, 224 k., 88 egz. i fragm.

Sam drukarz nazywa siebie w anagrafach Stefanem z miasta Skadaru (dzisiejsza Szkodra w Albanii): **Стефань ѿ града Скадра** (Triodion postny 1561, k. 256–256v), **Стефань ѿ Скадара** (Triodion kwietny 1563, k. 223), a nazwisko Marinović (podawane przez niektórych badaczy w wątpliwość) może być ustalone na podstawie autorskiego zapisu proweniencyjnego (tzw. zapisu darczyńcy lub zapisu dedykacyjnego) zachowanego na jednym z egzemplarzy pierwszego paleotypu i datowanego na dzień 12 czerwca 1565 r.: **Сію доушеспасню книгу, зовем трыход, приложи храму светаго и славнаго архїерѣа и чюдотворца Христова Николае, зовωм Ивановца, на рѣце Бистрице, близь великые цркви срьбскїе Петрїархїе, иже в Пеке в Христа благовѣрнїихъ раб Стѣфан Мариновикъ ѿ богохранимаго града Скадра а при старцу кур Романѣ. И да буде сїа книга ѿ сего светаго храма неѿемлюмо** [sic!] **никым**... [Stojanović 1923: 64–65 (nr 6325); Nemirovskij 2011: 12].

Nie do końca wyjaśniona jest także kwestia miejsca druku drugiego Triodionu. Kolofon informuje o tym, iż księga wyszła **вь странахь македонскихъ вь штьчсво** [sic!] **вь граде Скендери** (k. 223v), co pozwala przypuszczać, iż drugą księgę Stefan wydał poza Wenecją. A. Naumow jednak dopatruje się w tym raczej celowej mistyfikacji: „cała historia z przenoszeniem warsztatu do Szkodry i wydrukowaniem tam jednej tylko księgi wygląda na wybieg omijający wenecką biurokrację i kościelne nadzory, a może i pretensje Vicenza; byłby to zatem pierwszy

– ale nie ostatni – w dziejach cyrylickiego drukarstwa wypadek podawania fałszywego adresu" [Naumow 2011: 16]. Dodajmy też, że posłowie tego paleotypu zostało przedrukowane w 1580 r. w rumuńskim mieście Sebeş jako anagraf towarzyszący wydanej przez diakona Coresiego Minei świątecznej (N: 160; G: 75).

Triodion postny, dostępny on-line na stronach Biblioteki Maticy Serbskiej, został w roku 2012 w Cetinje wydany fototypicznie przez Jelenę Đurović (zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*).

Jakow z miejscowości Kamena Reka, Jerolim Zagurović, Jakow Krajkow (1566–1572)

Następny etap dziejów drukarstwa cyrylickiego w Wenecji wiąże się z trzema znanymi ze źródeł imionami: kolejno Jakowa z miejscowości Kamena Reka (okolice m. Kiustendił w zachodniej Bułgarii), Jerolima Zagurovicia z czarnogórskiego Kotoru i Jakowa Krajkowa, określającego się jako „pochodzący z Sofii". W paleoslawistyce nadal toczone są dyskusje na temat identyczności dwóch z wymienionych osób o imieniu Jakow. Ostatnio głos w tej sprawie zabrała M. Cibranska-Kostowa, słusznie zwracając uwagę, iż opinie badaczy w tej materii dosyć wyraźnie się dzielą: większość uczonych spoza Bułgarii uważa, że Jakow z miejscowości Kamena Reka i Jakow Krajkow to dwie różne osoby, natomiast większość uczonych bułgarskich opowiada się za ich identycznością. Autorka w tym kontekście zwróciła także uwagę na prace niektórych uczonych (np. cytowany w poprzednim rozdziale M. Georgijewski), w których uzasadniane są opinie o macedońskim pochodzeniu Jakowa z miejscowości Kamena Reka [Tsibranska-Kostova 2013: 32–33].

Ilustracją poglądów bułgarskich naukowców, które zresztą podziela także sama Cibranska-Kostowa, może posłużyć hasło pt. *Яков Крайков* z najnowszej bułgarskiej encyklopedii bibliologicznej (autor hasła: Petyr Pariżkow): „Крайков, Яков (XVI в.) – първият български издател, редактор, печатар, шрифтолеяр, художник-оформител, илюстратор и гравьор. Роден в с. Каменна река, Кюстендилско. Учи като преписвач в Осоговския манастир и в София, където усвоява традициите на книжовната школа. Придобива умения на редактор, коректор и словослагател в манастира «Грачаница». Работи във Венеция като печатар и издател. След като овладява добре занаята, през 1566 купува славянска печатница на Виченцо, син на Б. Вукович […] Изданията на К. се отличават с високо типографско майсторство и оригинално художестве-

но оформление, с изящество и хармония на излезлите от него кирилски шрифтове" [BKE 2004: 257]. W odniesieniu do rekonstruowanych w taki sposób danych o życiu Jakowa bardzo kategoryczną opinię wypowiada J. Niemirowski: „Все эти высказывания являются плодом фантазии, документальных оснований для них нет" [Nemirovskij 2011: 24].

Postać pochodzącego z katolickiej rodziny kotorskiego szlachcica Jerolima Zagurovicia, współwystępującego w anagrafach dwóch paleotypów wraz Jakowem Krajkowem, nie jest przedmiotem kontrowersji. Jemu też są przypisywane przez niektórych badaczy anonimowe reedycje i przedruki Oktoichu (N: 102) i Służebnika (N: 135; N: 167: zob. wyżej) [Pešikan 1994: 195–196; Nemirovskij 2011: 25], choć inni wolą wiązać te wydania z Jakowem Krajkowem [Atanasov 1980: 99–102; 145–150].

W omawianym w tym miejscu okresie od 1566 do 1572 r. w Wenecji ukazały się cztery paleotypy cyrylickie, sygnowane kolejno przez:

- Jakowa z miejscowości Kamena Reka:
  (N: 120; G: 37) Czasosłowiec (wiatyk), 30 sierpnia 1566, 268 k., 19 egz. i fragm.,
- Jerolima Zagurovicia i Jakowa Krajkowa:
  (N: 130; G: 46) Psałterz z dodatkiem, 1569–1570, 276 k., 55 egz. i fragm.,
  (N: 133; G: 50) Modlitewnik (trebnik), 1570; 282 k., 55 egz. i fragm.,
- Jakowa Krajkowa:
  (N: 138; G: 54) Modlitewnik (sbornik na różne okoliczności), 1572, 128 k., 4 egz. i fragm.[24]

Wszystkie wymienione paleotypy były analizowane i opisywane przez dwoje monografistów działalności Jakowa Krajkowa: P. Atanasowa, który w 1980 r. opublikował poświęconą głównie aspektom typograficzno-poligraficznym i ornamentyce książkę pt. *Яков Крайков. Книжовник. Издател. График. XVI в.*

[24] Odnośnie do podawanej w katalogach Niemirowskiego i Gusiewy liczby zachowanych egzemplarzy tego zabytku krytycznie wypowiada się Cibranska-Kostowa, korygując i uzupełniając te dane na podstawie bezpośredniej pracy z paleotypami i nowszych publikacji naukowych [Tsibranska-Kostova 2013: 42–43]. Trzeba jednak zauważyć, że sama bułgarska badaczka jeden ze znanych z literatury egzemplarzy (nr 411 z Archiwum Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk) uważa, w ślad za innymi specjalistami, za zniszczony podczas II wojny światowej, podczas gdy istnieje jego opis (pod nr 35), dokonany w połowie lat 80. XX w. [Mano-Zisi 1984/1985: 309–310; zob. też Petrov 2014: 314].

[Atanasov 1980] oraz M. Cibranską-Kostową, która z kolei skupiła swoją uwagę przede wszystkim na zawartości i języku dwóch wydań: Modlitewnika (trebnika) z 1570 r. [Tsibranska-Kostova 1992] i Modlitewnika (sbornika) z 1572 r. [Tsibranska-Kostova 2013]. Ostatni zabytek (najrzadszy, jeśli chodzi o liczbę zachowanych egzemplarzy) został ponadto wydany fototypicznie w 2014 r. (zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*)[25].

Stefan Paštrović, hieromnich Sawa, Giovanni Antonio Rampazetto (1597)

Z końca XVI w. pochodzą jeszcze dwa zabytki reprezentujące wenecką paleotypię cyrylicką. Są to:

(N: 244; G: 151) Modlitewnik (tzw. mały sbornik), 19 maja 1597, 152 k., 4 egz. i fragm.,

(N: 245; G: 152) Elementarz/abecadło, 25 maja 1597, 4 k., 2 egz. i fragm.

Pierwsza z tych ksiąg, odkryta w połowie XIX w. dzięki Vukowi Stefanowi Karadžiciowi, zdradza te same cechy poligraficzne, którymi odznaczała się typografia Vukoviciów, choć znacznie ustępuje jej produkcji pod względem jakości i jest określana jedynie jako refleks wcześniejszej tradycji [Pešikan 1994: 126; Nemirovskij 2011: 28–29]. Anagraf (posłowie i kolofon) zawiera informację o trzech postaciach, dzięki którym to wydanie się ukazało: ihumenie Stefanie, mnichu Sawie i Giovannim Antonio Rampazetto (**Сь б҃лсвенїемь г҃на їгоумена Стефана еромонаха. Троудй се ѡ семь азь грѣшни и мьншїи вь иноцѣ еромонахь Сава ѿ монастира Деуани** […]. In Venetia Appresso Gio. Antonio Rampazetto, k. 150v–151).

Drugim wydaniem Sawy (i zapewne także Rampazetto) stał się pierwszy południowosłowiański elementarz/abecadło. Jest to jedyny paleotyp z południa prawosławnej Słowiańszczyzny z okresu do końca XVI w., który można zaliczyć do zabytków o treści metalingwistycznej [por. też Nemirovskij 2015: 122–126]. Ten niezwykle rzadki (obecnie tylko 2 zachowane egz.)[26] starodruk posiada

25 Skany innych paleotypów tej grupy znaleźć można on-line na stronach bułgarskich, serbskich i rosyjskich bibliotek.

26 Katalog Niemirowskiego odnotowuje jeszcze jedno, mniejsze pod względem objętości (2 k.), wydanie Elementarza/abecadła mnicha Sawy: z 19 maja 1597 (N: 243). Jedyny egzemplarz tego wydania został zniszczony podczas bombardowania Belgradu w 1941 r. [Nemirovskij 2012: 124]. Guseva umieszcza ten paleotyp (datu-

wydanie fototypiczne (zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*). Na jego treść składa się:

1) spis cyrylickich liter (k. 1), w którym umieszczono 38 grafemów, przy czym na oznaczenie samogłosek zredukowanych użyty jest tylko jer miękki: **ь**,

2) tablice do nauki czytania poprzez sylabizowanie (k. 1–2), w których każda z 24 użytych w tym ćwiczeniu spółgłosek jest zapisana po sześć razy, w połączeniu z jedną z sześciu użytych samogłosek: **а, е, и, о, ȣ, ь**,

3) spis liter z ich nazwami (k. 2–2v),

4) cztery modlitwy (k. 2v–4),

5) spis liter z ich wartością cyfrową (k. 4),

6) kolofon (k. 4v), w którym m.in. czytamy: **Сь бл҃вєнїємь їгоумєна Стєфана єромонаха. Троудисє ѡ сємь мьнши вь иноцѣ҃ Сава.** […] **оу Биєцїѣ҃.**

Jak podkreśla L. Iliewa, „изключително важна страна на букварчето на монаха Сава е, че то е на практика единственият източник, който ни дава известна информация за това, как се били четени писмените текстове на православните южни славяни през XV и XVI век. Както се вижда от примерите, специфична звукова стойност са имали само шест букви, с които са се отбелязвали вокали […]. Високият книжен стил на епохата се е свързвал с изговора на 6 вокала, с ерова гласна, на мястото на етимологични ерове" [Ilieva 2011: 164–165; 2012: 36]. Nie ulega wątpliwości, że pożyteczne byłoby przeprowadzenie analizy porównawczej tego krótkiego paleotypu z podobnymi gatunkowo wydaniami wschodniosłowiańskimi, w pierwszej kolejności – z elementarzami wydanymi przez Iwana Fiodorowa czy Wawrzyńca (Tustanowskiego) Zizanija, a także z podobnymi paleotypami dla Słowian nieprawosławnych wydanymi (głównie w miastach niemieckich) m.in. przez Słoweńca Primoža Trubara [Sazonova 2003: 1242–1244; Kryzia 2008: 45–49].

Bartolomeo, Marco i Bartol Ginammi (1638)

Za ostatni przejaw tradycji typograficznej zapoczątkowanej przez Vukoviciów uważana jest pochodząca już z XVII w. reedycja opublikowanego w 1569–1570 r. przez Jerolima Zagurovicia Psałterza z dodatkiem (N: 130). Ze względów chronologicznych paleotyp ten nie figuruje ani w katalogach zbiorczych Niemirowskiego,

jąc na 20 maja 1597 r.) w spisie wydań znanych tylko ze źródeł pośrednich [Guseva 2003: 1204].

ani w katalogu Gusiewy, jest natomiast odnotowany – oprócz katalogów poszczególnych książnic – jako ostatnia pozycja (pod nr 28) w drugiej części pierwszego tomu Bibliografii Czarnogórskiej (*Црногорска библиографија*), opracowanej przez Niemirowskiego [Nemirovskij 1993: 195–196]:

Psałterz z dodatkiem, 1638, 276 k., 34 egz. i fragm.

W przedmowie do paleotypu, nawiązującej do przedmowy z wydania Zagurovicia, znajduje się następująca informacja: господинь Марко Гинами книгарь ѹ Млетьциие ѹ Марцари виде ст҃ие цркви ѡскоудне бж҃ствнїе книгы и҃же недостатьѹна бывше прежде ѡт родителѣїи его воевода Гюрга Црьноевыка и господина Божидара и того ради прыдѣ вь Вѣнетыски градь и ѡбрѣтѣ стары кѹпари ѡт родитель его Барьтоломеа и сьстави ихь в едина ꙗко да ѡбьновется старихь письмена и да испльнется ст҃їе цркви разьличнимїи книгамїи и того ради моли вьсех вась поменоуите господина Марка вь мл҃твахь и Бартоло Гинама, Марковь синь ѡт места зовомь Венециа ѹ Марьцарии и ѡт господина Марка поставлїнь бехь на сїе дело (k. 1–1v). Wspomniani w tym anagrafie Marco Ginammi, jego ojciec Bartolomeo i syn Bartol tworzyli dynastię wydawców weneckich o nazwisku Alberti-Ginammi, drukujących tak alfabetem łacińskim, jak i cyrylicą oraz wydających dzieła pisarzy z Dalmacji, Dubrownika i Bośni [Medaković 1958: 39–40; Pešikan 1994: 113–114; Fin 2012: 85]. Włoski słownik biograficzny (*Dizionario Biografico degli Italiani*, autor hasła: L. Spera) wskazuje, że łączna produkcja typograficzna rodu Ginammi na przestrzeni kilku dziesięcioleci XVII w. wynosi ponad 170 tytułów, w tym co najmniej 24 księgi w języku słowiańskim: „La pubblicazione di testi in slavo era attività piuttosto diffusa a Venezia, e ormai da decenni praticata dalla tipografia Ginammi. Non si sa molto della natura di tali opere, in parte sicuramente religiose: tra il 1638 e il 1657 i Ginammi produssero almeno 24 edizioni, tra cui un pregiato Psaltir (1638) in rosso e nero, che riproduce lo psalterio dello stampatore slavo Jerolim Zagurovic, la cui officina era stata rilevata dai Ginammi alla fine del Cinquecento. Non è però noto se si tratti di stampe con caratteri cirillici o paleoslavi" [Spera 2011: 179][27]. Monograficzny opis działalności domu wydawniczego Ginammi został opublikowany przez włoską badaczkę Marię C. Napoli pt. *L'impresa del libro nell'Italia del Seicento. La bottega di Marco Ginammi* [Napoli 1990].

27 Słownik dostępny jest także w wersji elektronicznej on-line na stronie: www.treccani.it/biografie (dostęp: 1.05.2015).

Paleotypia serbska (1519–1566)

Typografie rodu Ljubaviciów (1519–1523)

Niemal równolegle z rozpoczęciem działalności weneckiej drukarni B. Vukovicia (a według niektórych badaczy nawet wcześniej) zaczęły ukazywać się publikacje tzw. drukarni w Goražde (serb. Гораждaнска штампарија). Jej założycielem był mnich o imieniu Božidar znany też jako Božidar Ljubavić Goraždanin (serb. Божидар Љубавић Гораждaнин), zmarły przed ukazaniem się pierwszej księgi tej typografii (Służebnik 1519), na co wskazuje zamieszczone na dole karty 32v wydrukowane wspomnienie: **поменїи г҃и раба своего Божидара**. Drukarnia rozpoczęła swoją działalność najprawdopodobniej w Wenecji, ale później została przeniesiona na tereny słowiańskie.

Ze względu na zbieżność imion, powiązania z Wenecją oraz rodzaj działalności postać Božidara Ljubavicia była w przeszłości niejednokrotnie mylona przez badaczy z osobą Božidara Vukovicia: „[Обе] типографии возникли в Венеции. Но если первая из них оставалась в Италии и работала более 100 лет, переходя от одного владельца к другому, то вторая была переведена в Горадже – город на территории нынешней Республики Боснии и Герцеговины. Основатели и владельцы обеих типографий носили одно и то же имя – Божидар. Издательский репертуар обеих типографий был во многом схож. Каждая из них выпустила примерно в одно и то же время Псалтырь и Служебник. Поэтому старые книгоописатели путали обоих Божидаров и их издания. Говорили об одной типографии, а не о двух. Так иногда поступают несведующие авторы и в наши дни” [Nemirovskij IV 2001: 103].

Poza starcem Božidarem z działalnością drukarni w Goražde związane są imiona dwóch braci (być może synów Božidara, urodzonych zanim ten został mnichem): Đurđa (Đura) i Teodora Ljubaviciów, z których pierwszy również zmarł przed ukazaniem się pierwszej wydanej w tej drukarni księgi, o czym dowiadujemy się z kolejnego wydrukowanego na kartach pierwszego paleotypu tej oficyny wspomnienia: **поменїи г҃и раба своего Гюра** (Służebnik 1519, k. 33), a także z obszernego posłowia, napisanego w przeważającej części właśnie w imieniu Đura. Końcową część tego słynnego anagrafu (wraz z kolofonem), zatytułowanego **Млнїїе Гоура Лоубавика ка часнїй прѣзвїтерѹ** (k. 97), stanowi z kolei wypowiedź Teodora, który informuje: **и приде вьнѣзапоу сьмрть вь лѣто ҂ѕ҃ кз҃** [1519] **мсца мр҃ в҃ дьнь** [2 marca] **емю же боуди вѣчнаа память** (k. 102). Tak więc za główną osobę związaną z typografią uważany jest Teodor Ljubavić.

Dyskusyjna pozostaje kwestia miejsca wydania pierwszej księgi, niektórzy badacze nie wykluczają, iż mogła ona zostać wydrukowana (przynajmniej w części) w Wenecji, gdzie bracia przygotowywali czcionki dla swojego warsztatu i gdzie zmarł Đurađ [Pešikan 1994: 92–93, 137; Nemirovskij 2009a: 114]. Spośród trzech wydanych w goraždańskiej typografii paleotypów lokalizacja (m. Goražde nad Driną, obecnie południowo-wschodnia część Federacji Bośni i Hercegowiny, tuż przy granicy z Republiką Serbską) podana jest tylko w kolofonie dwóch ostatnich, a w pełni dokładna informacja na ten temat pojawia się wyłącznie w wydaniu trzecim: **троуди же се ѡ сѣмь смѣренїи минихь и с҃щенникь ѳеодоръ при храмоу с҃того великоумника Х҃ва Геѡ҃ на рѣце Дрине** (Psałterz 1521, 352v); **Поуеше се сїе с҃тыѥ книгы г҃лѥмыѥ м҃литвникь при храмоу с҃таго великоумника Х҃ва Геѡрргїа** [sic!] **вь мѣсте Горажде на рѣце Дринѣ** (Modlitewnik 1523, 296v). Całość dorobku wydawniczego tej drukarni jest następująca:

(N: 25) Służebnik, 1 lipca 1519, 104 k., 27 egz. i fragm.,

(N: 39)[28] Psałterz z dodatkiem, 25 października 1521, 352 k., 10 egz.,

(N: 62) Modlitewnik, 21 października 1523, 296 k., 7 egz. i fragm.

Jeszcze do niedawna działalność drukarni w Goražde była stosunkowo słabo zbadana, a swoistym przełomem stał się zrealizowany przez Uniwersytet w Sarajewie Wschodnim wraz z Narodową Biblioteką Serbii interdyscyplinarny projekt pt. *Гораждaнска штампaриjа 1519–1523/The Goražde Printing House 1519–1523* (pod kierownictwem Dragana Baracia i Miroslava Panticia), którego pokłosiem są wydania fototypiczne wszystkich trzech goraždańskich paleotypów (zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*) oraz tom studiów [Barać 2008a][29]. W tomie tym znalazły się trzy artykuły omawiające płaszczyznę fonetyczną i graficzną paleotypów tej oficyny [Grbić 2008; Škorić 2008; Mano-Zisi 2008], natomiast całościowe zbadanie i opis ich języka, szczególnie w relacji do innych XVI-wiecznych cyrylickich starodruków (należących także do innych tradycji paleotypicznych), ciągle jeszcze jest sprawą przyszłości.

Warto podkreślić, iż działalność drukarska rodu Ljubaviciów jest przykładem przecięcia się trzech paleotypicznych tradycji: rozpoczęta najpewniej w ścisłym

28 W katalogu niemieckim J. Niemirowskiego ten paleotyp znajduje się pod numerem 40.

29 Wszystkie publikacje projektu, w tym wydania źródeł, dostępne są także w wersji on-line na stronach Narodowej Biblioteki Serbii: http://scc.digital.bkp.nb.rs/collection/gorazdanska-stamparija (dostęp: 5.03.2015).

powiązaniu z Wenecją, była kontynuowana na terenach rumuńskich (wołoskich) przez wnuka Božidara, Dimitrija (Dimitra) Logotetę, który w roku 1545 założył w Târgovište typografię, gdzie ukazały się dwie kolejne księgi. Wielce prawdopodobne, że z Dimitrijem Ljubaviciem współpracował serbski mnich Moisije, który wcześniej towarzyszył Božidarowi Vukoviciowi w Wenecji w drugim etapie jego działalności. Na taką interpretację pozwala analiza treści kolofonów i zapisów anagraficznych z niektórych ksiąg obu drukarń [Nemirovskij 2009a: 166–167]. Tak więc dorobek drukarski rodu Ljubaviciów z jednej strony wpisuje się w historię XVI-wiecznej cyrylickiej paleotypii dla wszystkich Słowian Południowych (Wenecja – Goražde – Târgovište), z drugiej zaś staje się ogniwem łączącym najstarszy wołoski drukarski ośrodek (1508–1512) z późniejszymi drukarniami na terenach rumuńskich. W tej historii realizowana jest transmisja i wielostopniowa ewolucja wspólnych dla posługujących się cyrylicą Słowian Południowych wzorców typograficznych, poligraficznych, tekstologicznych, a także – w konsekwencji – językowych: „Судећи по распрострањености горажданских књига, покретљивости саме штампарије и њеном утицају на ћириличко штампарство, отвара се један нови поглед, који показује садржајну и посве нову културну релацију у 16. веку на потезу Венеција – Горажде – Трговиште" [Barać 2008a: 60].

Serbskie drukarnie klasztorne (1537–1566)

Ważne miejsce w historii XVI-wiecznej cyrylickiej paleotypii na południu Słowiańszczyzny zajmują cztery serbskie drukarnie klasztorne, mimo że ich produkcja typograficzna nie była obfita. Mowa tu o następujących ośrodkach: Rujno, Gračanica, Mileševa i Mrkšina Crkva. Działalność tych typografii została omówiona w jednej z monografii J. Niemirowskiego [Nemirovskij 1995a], a także w szkicach wprowadzających do jego obu katalogów [Nemirovskij VII 2007: 7–156; 2009a: 150–165; 2011: 10–13]. Istnieje też szereg szczegółowych opracowań autorstwa serbskich badaczy (lub wydanych w języku serbskim), np. [Štamparstvo 1987; Šalipurović 1972; Mano-Zisi 1994; Nemirovskij 1997a].

Rujno (1537)

Pierwsza z serbskich typografii klasztornych powstała w latach 1536–1537 i opublikowała tylko jedną księgę (wydanie fototypiczne z roku 1987 – zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*):

(N: 66) Tetraevangelium, 1537, 302 k., 5 egz. i fragm.[30]

Lokalizacja wydania ustalana jest na podstawie danych z kolofonu (k. 302v): **Вь ѡбители гл҃ю рꙋнаїнцѣи пѡд пѡдкриїлие плане гл҃ютсе пониквїи на рѣци гл҃ютсе бѣлскаа на селꙋ гл҃ютсе врꙋтцїи прѣ храмꙋ ст҃го и славнаго великомꙋ҃ника и победѡносца Х҃ва геѡргїа**, choć nastręcza pewnych problemów. Klasztor ze świątynią pod wezwaniem św. Jerzego z miejscowości Rujno nie jest wspominany w żadnych znanych dokumentach czy zachowanych rękopisach – być może był on niewielki i istniał stosunkowo krótko. Podobnie skąpe, by nie powiedzieć żadne, są dane o wydawcy księgi, mnichu o imieniu Teodosije, również wspomnianym w kolofonie. To samo imię wiąże się z wydanym w tym samym roku w Wenecji Oktoichem Božidara Vukovicia (N: 65), ale utożsamianie obu mnichów wydaje się mało uprawnione. J. Niemirowski podkreśla, że po pierwsze – odległość klasztoru od Wenecji była niemała, a po drugie (i ten argument jest o wiele ważniejszy) – wydanie weneckie jest przykładem kunsztu drukarskiego, podczas gdy Ewangelia Rujańska musiała być efektem pracy typografa dopiero uczącego się sztuki poligraficznej [Nemirovskij 1995a: 7]. Podobną opinię formułuje serbski uczony Mitar Pešikan: „Од свих наших старих штампарија ова је најмање владала тадашњим достигнућима штампарске технике" [Pet vekova 1994: 177].

Szczegółowa analiza zachowanych egzemplarzy skupiająca się na właściwościach typograficznych księgi, kroju i wielkości czcionek, a także na szacie graficznej i nielicznych elementach ornamentyki uprawniają historyków książki słowiańskiej do twierdzenia, iż Teodosije z klasztoru w Rujno musiał wykorzystywać w swej pracy wołoską Ewangelię, wydaną w 1512 r. w Târgoviște (N: 11): „Вне всякого сомнения, в руках у Феодосия было валашское Четвероевангелие 1512 г., откуда он скопировал некоторые свои заставки. Состав обоих изданий одинаков. Вступительной молитвы перед чтением Евангелия или же известия о так называемом четвертичном числе Евангелий, которые есть, например, в московских безвыходных Четвероевангелиях, ни в валашском, ни в руянском изданиях нет. Между тем орфография в обоих изданиях различна. В валашском издании мы встречаем болгарское правописание с характерными для него юсами, в руянском – сербское без юсов" [Nemirovskij VII 2007: 109–110]. Dodaj-

30 Jedyny pełny egzemplarz przechowywany w Muzeum Narodowym w Pradze (sygn. 64 A 14), na jego podstawie opracowano wydanie fototypiczne.

my, iż Ewangelia Rujańska z 1537 r. jest drugim z trzech znanych paleotypów cyrylickich z 1. poł. XVI w. zawierających teksty czterech Ewangelii (chyba że wydanie Filipa Mołdawianina z 1546 r., o którym jeszcze będzie mowa, uzna się wyłącznie za reedycję wydania wołoskiego z 1512 r.). W 2. poł. stulecia takich wydań było już kilkanaście.

Gračanica (1539)

Drugi serbski klasztorny ośrodek drukarski znajdował się w działającym od początku XIV w. monasterze Gračanica (na terenie Kosowa i Metochii). Klasztor i znajdująca się w nim biblioteka zostały w latach 80. XIV w. zniszczone przez Turków, ale już w następnych dwóch stuleciach działające w nim scriptorium odrodziło się, by osiągnąć swój rozkwit w XVI wieku. Okres ten związany jest z postacią metropolity Nikanora, uznawanego za inicjatora powstania drukarni w tym klasztorze. W typografii monasteru Gračanica ukazała się tylko jedna księga:

(N: 68)[31] Oktoich (tony V–VIII) , 1539, 224 k., 12 egz. i fragm.

W krótkiej przedmowie do księgi, napisanej w imieniu metropolity Nikanora i nawiązującej do przedmowy do Oktoichu cetyńskiego z 1494 r. (N: 5), pojawia się imię drukarza: Dimitrije. We wcześniejszych inkunabułach i paleotypach cyrylickich to imię nie występuje, a wzmianka w omawianej księdze jest na tyle lakoniczna, że nie wiemy nawet, czy ów Dimitrije był osobą duchowną czy świecką. Serbski badacz Radoslav Grujić utożsamiał Dimitrija z Gračanicy z wnukiem Božidara Ljubavicia (z jego inicjatywy powstała drukarnia w Goražde), Dimitrijem Logotetą, którego imię związane jest z dwoma wydanymi w latach 1545–1547 w Târgovište paleotypami (N: 72 i N: 76) [Grujić 1936]. W opinię tę mocno jednak wątpi J. Niemirowski, argumentując swoje zastrzeżenia całkowicie różnym kształtem czcionek obu drukarń oraz brakiem dostatecznych dowodów w tekstach anagraficznych porównywanych paleotypów [Nemirovskij 1995a: 43; VII 2007: 113]. Ten sam badacz, na podstawie analizy zapisów proweniencyjnych z zachowanych (bądź znanych z literatury) egzemplarzy oraz miejsca ich dzisiejszego przechowywania, określa następujący zasięg rozpowszechnienia gračanickiego Oktoichu: Góra Athos, południowa i północna Serbia, Wojwodina, Bułgaria [Nemirovskij VII 2007: 119].

31 W katalogu niemieckim J. Niemirowskiego ten paleotyp znajduje się pod numerem 69.

Mileševa (1544–1546, 1557)

Trzeci klasztorny ośrodek drukarski na terenie Serbii to Mileševa, znajdujące się niedaleko miasta Prijepolje (południowo-zachodnia Serbia). Skryptorium tego monasteru odegrało znaczącą rolę w historii piśmiennictwa serbskiego i – szerzej – południowosłowiańskiego, a postacie z nim związane wzmiankowane są w anagrafach kilku wcześniejszych paleotypów cyrylickich. W klasztorze Mileševa mieszkał starzec Božidar, z inicjatywy którego została zapoczątkowana działalność drukarska rodziny Ljubaviciów (Wenecja – Goražde – Târgovište): jego imię pojawia się w posłowiu do pierwszej wydanej przez Ljubaviciów księgi, Służebnika z 1519 r. (N: 25). Związki z klasztorem Mileševa mieli także współpracownicy Božidara Vukovicia w Wenecji (możemy to stwierdzić przynajmniej w odniesieniu do mnicha o imieniu Genadije), szczególnie jeśli chodzi o drugi etap działalności drukarni Vukovicia: **Повелѣнїемь гс҃на божидара воеводѣ троудихмосе ѡ сїихъ҃ писанїи смѣренны вь иноцехь с҃щенныци ѳеѡдосїе и гєнадїе параїеклисїархь монастыра ст҃го савы срьвскаго иже єс҃ вь милѣшевъı ѿуьством же ѿ мѣста приєполıа** (Oktoich 1537, k. 160v).

Korelacja ta występowała również w odwrotnym kierunku: powstanie drukarni w klasztorze Mileševa z inicjatywy ihumena Daniila było uwarunkowane jego kontaktami z Wenecją, skąd przywiezione zostały czcionki oraz wzory ornamentów i ozdób [Nemirovskij VII 2007: 128]. Dowiadujemy się o tym z posłowia do pierwszej wydanej w monasterze księgi (posłowie to zresztą jest niemal identyczne z posłowiem do drugiej księgi wydanej w Milešewie). Pierwsza księga to:

(N: 70) Psałterz z dodatkiem (tzw. pierwszy), 30 października 1544, 350 k., 24 egz. i fragm.

Oto fragment z posłowia: **азь смѣренїи игоумень милешевскїи Даниїль їеромонахъ и сь ѥ҃ми ѡ Г҃и братїами въжелѣхѡ҃ троудолюбьзне єже сьставити форми вь монастири ст҃го вьзн҃енїа Гн҃а и послахѡ҃ ѡ Г҃и братїїо нашоу Никанора їєромонаха и Савоу їєромонаха вь страни Їталскїе и сь игоуменѡ҃ ваньскымь Мардарїємь їєромонахѡ҃ въ мирословствоуюшїи градь Венетїїо и вьса недсотьчнаа ѿтоу҃ принесоше и съставихѡ҃ сїе типаре єлико вьзмогохомь постигноути и сьписахомь д҃шепользныє книгы сїе ѱалтири** (k. 349).

W dalszej części anagrafu pojawia się informacja, że w prace nad powstaniem pierwszego milešewskiego paleotypu zaangażowani byli mnisi Mardarije i Teodor, przy czym ten ostatni utożsamiany bywa przez niektórych badaczy z Teodorem Ljubaviciem z typografii goražďańskiej [Stojanović 1905: 436; Nemirovskij 1995a: 71; VII 2007: 131]. Warto też dodać, że w posłowiu do księgi pojawia się,

na wzór wydań weneckich Vukovicia (w tym Psałterza z dodatkiem z 1520 roku, N: 38), nowy termin oznaczający litery typograficzne: **типаре**. Temu i kilku innym terminom związanym z procesem wydawniczym na południu Słowiańszczyzny w XVI wieku poświęciła niedawno dużo uwagi M. Cibranska-Kostowa, której analizy dowiodły, iż „словесните модели от първите издания на Вукович-баща се повтарят практически в почти всички последвали венециански издания на кирилица, както и в повлияните от тях издания на локалните манастирски ателиета на Балканите, при това в устойчивата формула: **съставити типаре, типари** или **изънести, принести типари** […]. Очевидно е, че лексемата **типарь** следва да се изведе от гръцкото съществително τύπος ‘удар, натиск; знак, отпечатък, клеймо; изображение, скулптура, лик, образ’ […]. Изборът на славянските печатари е повлиян от венецианската гръцка палеотипия, в която те намират много от своите текстови и гравюрни образци” [Tsibranska-Kostova 2013: 19–20].

Psałterz z dodatkiem z 1544 roku w znacznym stopniu kopiuje wydanie B. Vukovicia z roku 1520, szczególnie w zakresie formatu księgi, jej ortografii i akcentuacji, sposobów skracania czy nadpisywania wyrazów [Pet vekova 1994: 142], choć pomiędzy obu wydaniami można mimo wszystko dostrzec pewne rozbieżności, m.in. w układzie treści i dodawaniu tekstów anagraficznych (posłowi), również niemal identycznych, choć różniących się w odpowiednich miejscach, jeśli chodzi o oczywiste szczegóły faktograficzne [Nemirovskij VII 2007: 145].

Jeżeli przyjmie się tezę o tożsamości Teodora z Goražde i Teodora z klasztoru Mileševa i weźmie pod uwagę potencjalny wiek tego drukarza, jasne staje się, dlaczego w pracach nad kolejnym paleotypem milešewskim brały udział już inne osoby – Milan i Damian: **дїакь дамїань и милань ѿ црьнїе ꙁагоры ѡд места нарицаемаго ѡбна, еже ес҃ блызь великїе рѣкы глѣмїе саввѣ** (k. 360). Dane tego paleotypu są następujące:

(N: 74)[32] Modlitewnik (trebnik), 20 września 1546, 364 k., 21 egz. i fragm.

Jest to czwarty chronologicznie paleotyp cyrylicki, zawierający tekst trebnika, wcześniejsze wydania ukazały się w Cetinje (*1495, N: 8), w Goražde (1523, N: 62) oraz w Wenecji (*1540, N: 69). Wydania te różnią się kolejnością poszczególnych modlitw, a za najbliższy paleotypowi milešewskiemu uznaje się obecnie Trebnik goražđański (1523).

32 W katalogu niemieckim J. Niemirowskiego ten paleotyp znajduje się pod numerem 73.

Milešewski tzw. pierwszy Psałterz z dodatkiem (1544) oraz Modlitewnik (1546) stanowią rezultat działalności tzw. pierwszej typografii w tym monasterze, po której nastąpiła jedenastoletnia przerwa (w czasie tej przerwy z kolei odradza się działalność wydawnicza Vukoviciów w Wenecji, za sprawą Vicenza, syna Božidara). W literaturze naukowej spotkać można ponadto wzmianki i informacje o innych wydaniach pierwszej drukarni z klasztoru Mileševa (np. dwa wydania Oktoichu), które jednak – z braku dowodów źródłowych lub w drodze prostowania ewidentnych błędów – powinny być zaliczone do legendarnych [Nemirovskij 1995a: 72–73; VII 2007: 132].

Mimo że klasztorem nadal kierował ten sam ihumen Daniil, kolejny etap działalności określany jest w literaturze mianem tzw. drugiej typografii Mileševa ze względu na całkowitą zmianę warsztatu drukarskiego (czcionka, inicjały, tym razem skopiowane zapewne z Psałterza cetyńskiego z roku 1495). Spod prasy tej drukarni wyszła tylko jedna księga:

(N: 88; G: 7) Psałterz z dodatkiem (tzw. drugi), 4 listopada 1557, 294 k., 16 egz. i fragm.

Warto zauważyć, że nie jest to zwykła reedycja milešewskiego Psałterza z roku 1544, a w zasadzie całkowicie nowe wydanie. Nad księgą pracowali najprawdopodobniej inni ludzie niż nad wcześniejszymi wydaniami tzw. pierwszej typografii, choć w posłowiu nie są podane ich imiona. Jednocześnie trzeba dodać, że w zabytku tym wzmiankowane jest imię jeszcze wówczas arcybiskupa Makarije Sokolovicia, który w roku 1557 został pierwszym patriarchą w Peci, a także Sulejmana Wspaniałego, sułtana Imperium Osmańskiego w latach 1520–1566 [Pet vekova 1994: 143, 170, 228; Nemirovskij 1995a: 109–110; 2011: 10–12].

Belgrad, Mrkšina Crkva (1552, 1562–1566)

Zanim zostanie przedstawiona działalność ostatniej serbskiej typografii klasztornej i związanego z nią drukarza o imieniu Mardarije, należy wspomnieć o jednym zagadkowym wydaniu, które ukazało się w nieznanej, najprawdopodobniej południowosłowiańskiej (najpewniej serbskiej) drukarni i zachowało się tylko fragmentarycznie w dwóch egzemplarzach, przechowywanych obecnie w Belgradzie i Nowym Sadzie:

(N: 78) Psałterz, *1550, ponad 80 k., 2 egz. i fragm.

Czcionki użyte do wydrukowania tego psałterza nie są spotykane w żadnym innym ze znanych paleotypów cyrylickich, aczkolwiek można doszukiwać się

pewnych paraleli typograficznych pomiędzy nim a weneckimi wydaniami Vukoviciów [Pet vekova 1994: 175–177].

W drugiej połowie XVI wieku działały, poza tzw. drugą milešewską, jeszcze dwie typografie serbskie, obie związane z drukarzem Mardarije. Pierwsza z nich znana jest w literaturze jako tzw. typografia belgradzka, która wydała tylko jedną księgę:

(N: 82; G: 2) Tetraevangelium, 4 sierpnia 1552, 212 k., 60 egz. i fragm.

Ten okazały zabytek zachował się w pokaźnej liczbie egzemplarzy, w roku 2000 był wydany fototypicznie (zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*). Z posłowia do księgi dowiadujemy się, że drukarnia została założona przez księcia Radišę Dmitrovicia (przez niektórych badaczy uważany za syna Dimitrija Logotety, a więc prawnuka Božidara Goraždanina [por. Medaković 1958: 54–55]), który jednak nie doczekał efektu swojej pracy. Po jego śmierci inicjatywę przejął pochodzący z Dubrownika Trojan Gundilić, który z kolei zaangażował mnicha Mardarija z monasteru Mrkšina Crkva: **Азъ Хв раб Радиша Дмїтрѡвикъ** […] **съставихъ слова на типарехъ и вьнезаапв прїиде грьдїи часъ сьмрьты и вьзеть дхъ мои и по сьмрьти моеи ѡставихъ сїе форми въ домв моемь. По сих же азъ Трогань Гоундоуликъ ѿ великаго града Дѹбровника по прѣставлєнїи кнеза Радише понуждень быхъ въ еже принести сїе форми и възехъ и принесохъ въ домь мои форми сїе** […] **Повелѣнїемь господина Трогана Гоундѹлика трѹдихсе ѡ семь писанїи азъ грѣшныи мнѡго ѡкаанѣиши и мьнши въ иноцѣхъ їермѡнахъ Мардарїе ѿ монастыра глѥмаго Мрькшина црква иже ѥ блызъ Урьнїе Гори** (k. 211v–212).

Podobnie jak to się zdarzało podczas pracy nad wieloma wyżej przedstawionymi paleotypami, również twórcy Ewangelii Belgradzkiej wzorowali się na dziełach poprzedników. Na podstawie wstępnej analizy cech graficznych i ornamentyki, a także niektórych właściwości języka zabytku (głównie graficznych i fonetycznych) postuluje się, iż Mardarije musiał wykorzystywać Tetraevangelium wołosko-bułgarskie wydane w Târgovişte w 1512 r. (N: 11). Warto przy okazji zaznaczyć, iż wśród innych potencjalnych podstaw Ewangelii Belgradzkiej wskazuje się na tzw. Ewangelię Cetyńską, której istnienie jest przez część badaczy kwestionowane. Przytoczmy w tym kontekście opinię serbskiego naukowca M. Pešikana, odnoszącą się przede wszystkim do warstwy językowej: „Да ли је текст Четв. беогр. транскрибован са бугарског-словенског текста Макаријевог издања 1512. године на српскословенски или је можда и једном и другом јеванђељу […] као предложак послужило Четв. црн.? За Четв. беогр. питање

је доступно провери, јер је само теоријски могуће да транскрипција с једне редакције на другу у то време буде потпуно коректна, да се нигде не омакне неко одступање условљено бугарскословенским предлошком – ма како адаптатор био рутиниран и поуздан у транскрипцији" [Pešikan 1994: 213].

Ewangelia Belgradzka została przedrukowana dziesięć lat później w klasztorze o nazwie Mrkšina Crkva, najprawdopodobniej przez tego samego drukarza Mardarije. W typografii tej, zamykającej dzieje drukarstwa cyrylickiego w XVI w. na terenach serbskich, ukazały się łącznie dwie księgi:

(N: 104; G: 24) Tetraevangelium, 24 czerwca 1562, 212 k., 39 egz.,

(N: 121; G: 38) Triodion kwietny, 1 września 1566, 218 k., 56 egz. i fragm.

Nazwa Mrkšina Crkva nie pojawia się w żadnym innym źródle – ani w księgach, ani w dokumentach, ani w archiwach zarówno słowiańskich, jak i tureckich – poza trzema wymienionymi wyżej paleotypami, co jest zjawiskiem bardzo rzadkim dla piśmiennictwa średniowiecznych Słowian. W związku z tym w literaturze naukowej formułowano bardzo wiele hipotez co do lokalizacji rzeczonego klasztoru, których zwięzłe omówienie, bazujące na wielu szczegółowych publikacjach, znaleźć można m.in. w monografii J. Niemirowskiego [Nemirovskij 1995a: 122–126]. Niektórzy badacze, opierając się na użytej w posłowiach nazwie (**блъзъ Ѵрьнїе Гори**), lokowali klasztor na terenie Czarnogóry, choć przypuszczenie to nie miało wielu zwolenników. Inni, bazując na przekazach ludowych, umieszczają monaster na północ od miasta Užice (obecnie okręg zlatiborski), przy granicy z Bośnią i Hercegowiną. Kolejna hipoteza wskazuje na wieś Pambukovica w pobliżu miasta Valjevo (zachodnia Serbia), a jej podstawą są świadectwa o charakterze publicystycznym. Były też próby powiązania miejsca znajdowania się klasztoru z brzmieniem imion osób, przypominającym jego nazwę (np. książę Mrkša, władający w 2. poł. XV w. kilkoma wsiami w zachodniej Serbii).

Na tle dyskusyjnej kwestii lokalizacji klasztoru dane na temat samego drukarza Mardarije prezentują się bardziej szczegółowo. Z wiadomości zawartych w posłowiu do Ewangelii (1562) dowiadujemy się, że pochodził on znad rzeki Drina oddzielającej Serbię od Bośni: **аѕ же ѿчьствомь ѿ реке рекомїе Дрина** (k. 211v), a w czasie drukowania Triodionu kwietnego (1566) był już osobą w podeszłym wieku: **Понѥже сьмыслй врѣме старости моее ꙗко врѣме сьмрьтное приближаесе и житїе наше немного врѣменно** […] **Троудижесе здѣ грѣшнїи рабь Божїи попо Живко и рабь Божїи дїакь Радоуль** (k. 217v–218). Imiona pomocników, z którymi przygotowywał swoją ostatnią księgę (pop Živko i diak Radul), dodatkowo świad-

czyć mogą, zdaniem Niemirowskiego, o wołosko-bułgarskich powiązaniach czy inspiracjach Mardarija [Nemirovskij 1995a: 127].

Trzeba zauważyć, że każda z serbskich drukarń klasztornych (a także typografia w Belgradzie) funkcjonowała stosunkowo krótko, istotnie różniąc się tym np. od długoletniej drukarni Vukoviciów w Wenecji. Po wydaniu ostatniej księgi w klasztorze Mrkšina Crkva w 1566 roku drukowanie na ziemiach serbskich odrodziło się dopiero po wyzwoleniu spod jarzma tureckiego, a datą kolejnej księgi wydrukowanej w Belgradzie jest 1832 rok. Do tego czasu zapotrzebowanie i popyt na podstawowe księgi liturgiczne (Ewangelia, Psałterz, Oktoich, Triodion, Trebnik), wydawane w XVI wieku m.in. w zaprezentowanych wyżej drukarniach, musiały być zaspokajane z innych źródeł. W tym kontekście, szczególnie w odniesieniu do XVII i XVIII w., z jednej strony wymieniane są typografie rosyjskie i ukraińskie, a z drugiej – drukarnie działające w Wenecji, Wiedniu czy Budzie [Nemirovskij 1995b: 173–175]. Warto jednak zauważyć, że również na terenach bałkańskich, a szczególnie wołosko-rumuńskich, drukarstwo cyrylickie nadal aktywnie się rozwijało i funkcjonowało: „Во второй половине XVI столетия значительно снизилась активность типографий, работавших в Венеции и в сербских монастырях. Но одновременно возросла производительность книгопечатных мастерских, действовавших на территории нынешней Румынии" [Nemirovskij 2011: 7–8]. Niżej omówione zostaną kolejne etapy paleotypii na ziemiach rumuńskich.

Paleotypia rumuńsko-bułgarska: II etap (1545–1554)

Dimitrije Ljubavić (1545–1547)

Po ustaniu działalności pierwszej drukarni cyrylickiej na ziemiach wołoskich (której wydania z lat 1508–1512 zostały już omówione) i po dłuższej przerwie, paleotypia rumuńsko-bułgarska ponownie zaczęła się rozwijać dopiero w połowie XVI w., a pierwsze zachowane z tego drugiego etapu starodruki związane są z imieniem Dimitrija (Dimitra) Logotety, który w roku 1545 założył w Târgoviște typografię, gdzie ukazały się dwie księgi:

(N: 72)[33] Modlitewnik (Trebnik), 10 stycznia 1545, 297 k., 9 egz. i fragm.,

(N: 76) Apostoł, 18 marca 1547, 268 k., 16 egz. i fragm.

[33] W katalogu niemieckim J. Niemirowskiego ten paleotyp znajduje się pod numerem 71.

Wymienioną przez drukarza Moisije w anagrafie do Trebnika osobę Dimitrije Ljubavicia: **Азъ грѣшныи и мьнши въ сщ҃енноинокѡхъ Моѵси троудих се ѡ семь писанїю съ мадрами Димитра Любавикꙗ** […] **Въ настѡлныи градъ Трьгѡвище** (k. 297) większość badaczy uznaje za przedstawiciela wspomnianego wyżej rodu założycieli drukarni w Goražde. Mógł on być synem Đura lub Teodora i wnukiem Božidara Ljubavicia; wskazywano też na jego możliwe, choć niepewne, związki z klasztorem Gračanica. Niewykluczone też, że pracujący dla Dimitra mnich Moisije był wcześniej związany z wenecką drukarnią Božidara Vukovicia w drugim etapie jej działalności [Nemirovskij 2009a: 166]. Wszystkie te okoliczności czynią z drukarni Dimitrija przykład przecięcia się i połączenia kilku tradycji paleotypicznych na Bałkanach.

Kolejny zabytek wydany przez drugą drukarnię cyrylicką w Târgovište to Apostoł – pierwsza wydrukowana na Bałkanach księga tego typu (wcześniej cyrylicki Apostoł był wydany w Wilnie przez Franciszka Skorynę w 1525 r. – por. niżej). Najnowsza analiza archeograficzna tego zabytku, w której omawiane są dwa jego warianty typograficzne: wołoski i mołdawski, wyszła spod pióra serbskiego archeografa Miroslava Lazicia [Lazić 2014].

Filip Pictor Moldoveanu (Mołdawianin) (1544–1554)

Równolegle z drukarnią Ljubavicia-wnuka na terenach rumuńskich, w transylwańskiej miejscowości Sybin (Sibiu, Hermannstadt) działała typografia Filipa Pictora Moldoveanu (Mołdawianina), w której ok. 1544 r. wydano niezachowany do czasów współczesnych najprawdopodobniej luterański katechizm, drukowany cyrylicą w języku rumuńskim (N: 71)[34] oraz słowiańską Ewangelię, będącą praktycznie dosłownym przedrukiem Ewangelii wydanej w 1512 r. przez mnicha Makarego w wołoskim Târgovište (por. wyżej, N: 11):

(N: 73)[35] Tetraevangelium, 22 czerwca 1546, 300 k., 3 egz. i fragm.

W tym samym mieście kilka lat później został wydany jeszcze jeden paleotyp:

(N: 81; G: 1) Tetraevangelium, 1551–1554, 128 k., 2 egz. i fragm.

Ten zachowany fragmentarycznie zabytek zawiera wydrukowany równolegle tekst Ewangelii w języku cs. i rumuńskim. Z powodu braku danych wyj-

34 W katalogu niemieckim J. Niemirowskiego ten paleotyp nie został odnotowany.

35 W katalogu niemieckim J. Niemirowskiego ten paleotyp znajduje się pod numerem 72.

ściowych nie da się ustalić osoby drukarza, a spora grupa uczonych rumuńskich wiąże go z diakonem Coresim, choć najnowsze katalogi Niemirowskiego i Gusiewy wiążą go z Filipem Pictorem [Nemirovskij 2011: 8, 73; Guseva 2003: 25] i z tego względu zabytek ten może być zaliczony tak do II, jak i do III etapu paleotypii rumuńsko-bułgarskiej. Nie do końca ustalona jest także datacja i miejsce starodruku. Zabytek posiada wydanie fototypiczne, opracowane na podstawie przechowywanego w Sankt Petersburgu egzemplarza (zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*).

Paleotypia rumuńsko-bułgarska: III etap (1557–1588)

W odróżnieniu od tradycji weneckiej i serbskiej, historia cyrylickiej paleotypii rumuńsko-bułgarskiej – stanowiąca w trzecim jej etapie najdłuższą sukcesywną tradycję (etap pierwszy i drugi uznać można pod względem spuścizny źródłowej za w pewnym sensie wyizolowane) – jest zbadana i opisana najsłabiej. Brakuje obecnie nie tylko syntetycznego ujęcia tematu, ale nawet pełnej listy zachowanych źródeł. Choć paleotypy rumuńsko-bułgarskie z 2. poł. XVI w. rejestrowane są w katalogach zbiorczych Gusiewy i Niemirowskiego, w pracach tych najwięcej wątpliwości lub luk w podstawowych danych, a także rozbieżności w stosunku do niektórych opracowań szczegółowych odnosi się właśnie do reprezentantów tej grupy starodruków południowosłowiańskich. Wydaje się też, że obecnie istotnym mankamentem w rzadkich pracach badawczych na omawiany tu temat jest także niedostateczne wykorzystywanie przez slawistów badań nad paleotypią cyrylicką na ziemiach rumuńskich, prowadzonych przez uczonych rumuńskich i węgierskich. Jakkolwiek publikacje te głównie skupiają się na starodrukach cyrylickich drukowanych w języku rumuńskim, a nie słowiańskim, mogą one ze względu na pokrewność, a niekiedy wręcz zbieżność problematyki być cennym źródłem obserwacji i interpretacji, odsłaniając dodatkowy, niesłowiański kontekst dziejów druku cyrylickiego na południu Słowiańszczyzny.

Starodruki rumuńsko-bułgarskie z 2. poł. XVI w. stanowią pod względem ilościowym najliczniejszą grupę paleotypów południowosłowiańskich. Wydane w kilku różnych miastach Wołoszczyzny, Mołdawii i Transylwanii oraz będące – mimo znacznej liczebności – wytworami wtórnymi w stosunku do wcześniejszej (a później równoległej) tradycji weneckiej, związane są one (w przeważającej większości, choć nie wszystkie) z imieniem diakona Coresiego.

Diakon Coresi (1557–1583)

O postaci diakona o imieniu Coresi wiadomo i napisano stosunkowo niewiele. Poza kilkoma tomami serii *Bibliografia românească veche*, zapoczątkowanej przez I. Bianu, z nowszych prac warto odnotować poświęconą drukarzowi monografię rumuńskich lingwistów (Ion Gheţie i Aleksandru Mareş) pt. *Diaconul Coresi şi izbânda scrisului în limba Română* [Gheţie, Mareş 1994], a także studia archeografa Adeli Otilii Urs z Kluż-Napoki (Cluj-Napoca): nieopublikowaną dysertację doktorską pt. *Diaconul Coresi. Monografie şi antologie de texte*[36] [Urs 2009] oraz cykl jej bibliograficznych artykułów opatrzony wspólnym tytułem *Istoriografia coresiană* [Urs 2012a; 2012b; 2012c].

Typograf diakon Coresi pochodził najprawdopodobniej z Târgovişte, drukował w różnych miastach (w części zabytków, a także w katalogach i opracowaniach wymieniane są kolejno: Braşov, Târgovişte, Alba Iulia, Sebeş), miewał wielu współpracowników i uczniów, których imiona (a także wiele innych szczegółów faktograficznych) poświadczone zostały w anagrafach, a swój fach drukarski przekazał z czasem synowi, również diakonowi, o imieniu Şerban [Sazonova 2003: 1247–1248].

Warto zaznaczyć, że wszystkie paleotypy cyrylickie pochodzące z ziem rumuńskich można pod względem językowym podzielić na trzy grupy: 1) drukowane w języku cerkiewnosłowiańskim (według większości opracowań – średniobułgarskim z naleciałościami wołoskimi lub mołdawskimi), 2) drukowane w języku rumuńskim (niekiedy z tytułami rozdziałów w języku cs.), 3) drukowane (nieraz równolegle) w obu językach. W niniejszej pracy uwaga skupiona jest wyłącznie na dostępnych paleotypach grupy pierwszej, odnotowane zostaną także zabytki grupy trzeciej. W odróżnieniu od starodruków weneckich czy serbskich, liczba zachowanych egzemplarzy paleotypów bułgarsko-rumuńskich jest znacznie skromniejsza, gorszy jest również ich stan fizyczny (często brakuje kart), nie zawsze zachowane są teksty anagraficzne.

Pierwszy starodruk, w którym pojawia się imię Coresiego, został wydany w siedmiogrodzkiej miejscowości Braşov:

(N: 87; G: 6) Oktoich, 14 stycznia 1557, 166 k., 4 egz. i fragm.

36 Angielskojęzyczne streszczenie pracy dostępne jest na stronach internetowych Studium Doktoranckiego Instytutu Historii Akademii Rumuńskiej w Kluż-Napoce (Institutul de Istorie „George Barițiu" din Cluj-Napoca al Academiei Române), http://scoaladoctorala.history-cluj.ro/Doctorate/doctorat_urs/Rezumat_Urs.pdf (dostęp: 26.05.2015).

W posłowiu do tego zabytku, wydrukowanego tylko po słowiańsku, czytamy: **Повелѣнїемь жѹпань Ханьшь Бѣгнерь соудцоу брашевскомѹ азь Хѹ рабь Ѳпрѣ лѡгофеть и дїаконь Кореси трѹдихсѧ ѡ семь и сьписахѡ сїе книги** (k. 165).

Następne wydanie Coresiego, w którym po raz pierwszy pojawiają się także ilustracje, ukazuje się w Târgoviște:

(N: 89; G: 8) Triodion kwietny, 30 lipca 1558, 364 k., 8 egz. i fragm.

W anagrafie utrwalone zostały imiona hospodarów wołoskich Patrascu Dobrego (Pătrașcu cel Bun) i Mircza Pastucha (Mircea Ciobanul), za których panowania powstał ten paleotyp: **Почешесе сїе ст҃ыѧ книгы въ дны Їѡнь Петрашко воевода вѣчна емѹ паметь и съврьшишесе сїе книгы повеленїемь въ Х҃а Б҃а блг҃овѣрнаго и хс҃олюбиваго и бг҃охранимаго и прѣсвѣтлаго гос҃дара Їѡ Мирча великаго воеводы въ сее ѕемли Оугровлахїискои и по Дѹнавїю сн҃ь великаго и прѣдобраго Їѡ Радѹла воеводы. Азь Хѹ рабь дїаконь Кореси трѹдихе ѡ семь и съписахь сїе книгы и сьс Їоученикь моихь** (k. 364v).

Po wydaniu w roku 1559 lub 1560, ponownie w miejscowości Brașov, katechizmu Marcina Lutra w tłumaczeniu na język rumuński (co sprowokowało dyskusje o konfesyjnych upodobaniach Coresiego [Nemirovskij 2011: 46; Urs 2007]), a także rumuńskiego Nomokanonu datowanego na lata 1560–1562 i rumuńskiej Ewangelii z roku 1561[37] (wszystkie paleotypy wydane czcionką cyrylicką), diakon opublikował swój kolejny paleotyp w języku słowiańskim:

(N: 106; G: 17) Ewangelia, 13 października1562, 242 k. 8 egz. i fragm.

Tekst posłowia nawiązuje do anagrafów z Ewangelii z 1512 r. oraz z pierwszych wydań weneckich z lat 1519–1520 [Atanasov 1959: 64], a wraz z Coresim wymieniony w nim został diak o imieniu Tudor (**Тоудорь**).

Na przestrzeni lat od 1556 do 1583 (przypuszczalna data śmierci) Coresi wydał kilkanaście starodruków tak w języku słowiańskim, jak i rumuńskim (a także kilka zabytków dwujęzycznych). Teksty słowiańskie są utrwalone w następujących znanych zabytkach wydanych w miejscowości Brașov:

(N: 122; G: 40) Apostoł, 15 grudnia 1566[38], 320 k. 5 egz. i fragm., paleotyp wydany języku rumuńskim i cs.,

37 Zaznaczmy, iż P. Atanasow właśnie ten zabytek uznaje za pierwszy z grupy paleotypów rumuńsko-bułgarskich [Atanasov 1959: 64], całkowicie ignorując poprzednie dwa, mimo że są one odnotowane w Bibliografii Bianu [odpowiednio BRV 1944: 3–6, nr 3 i BRV 1903: 31–43, nr 9].

38 A. Gusiewa datuje zabytek na rok 1567/1568 [Guseva 2003: 329].

(N 125; G: 41) Mineja świąteczna, 6 grudnia 1568, 244 k., 8 egz. i fragm.[39],

(N: 128) Służebnik, ok. 1568, 277 k., 1 egz.[40],

(N: 134; G: 44) Psałterz, ok. 1568/1570, 161 k., 2 egz. i fragm.,

(N: 140; G: 55) Psałterz z dodatkiem, ok. 1572/1573, 296 k., 2 egz. i fragm.,

(N: 148; G: 63) Psałterz, ok. 1576, 148 k., 2 egz. i fragm.,

(N: 150; G: 65) Psałterz, 1577, 316 k., 2 egz. i fragm., paleotyp wydany w języku cs. i rumuńskim[41],

(N: 156; G: 71), Psałterz, ok. 1578, 337 k, 2 egz. i fragm., paleotyp wydany w języku cs. i rumuńskim.

W odniesieniu do pewnej grupy zabytków związanych z imieniem Coresiego w literaturze przedmiotu wskazywana jest – na równi z miejscowością Braşov – inna możliwa lokalizacja ich wydania – Sebeş (południowy Siedmiogród, środkowa Rumunia):

(N: 142, G: 56) Oktoich (tony I–IV), 20 października 1574, 214 k., 6 egz. i fragm.,

(N: 145; G: 61) Oktoich (tony V–VIII), 23 sierpnia 1575, 202 k., 11 egz. i fragm.,

(N: 151, G: 66) Psałterz z dodatkiem, 1577, 172 k., 4 egz. i fragm.,

(N: 153; G: 68) Triodion postny, 26 marca 1578, 292 k., 13 egz. i fragm.,

(N: 158; G: 74) Ewangelia, 1579, 206 k., 13 egz. i fragm.,

(N: 165; G: 78) Psałterz, ok. 1580, 156 k., 1 egz.,

(N: 180; G: 90) Tetraevangelium, ok. 1583, 202 k., 4 egz. i fragm.

Niektóre wydania diakona Coresiego są jednoznacznie wiązane z miastem Sebeş:

39 Katalog A. Gusiewy identyfikuje język paleotypu jako „cerkiewnosłowiański redakcji serbskiej" [Guseva 2003: 330].

40 Istnienie tak datowanego zabytku jest niepewne, część badaczy utożsamia ten paleotyp z wydaniem (lub wydaniami) syna Coresiego, Şerbana z 1587/1588 r. (N: 191 i N: 197; G: 103) [zob. Nemirovskij 2011: 235; Guseva 2003: 1216].

41 A. Gusiewa podaje takie streszczenie dołączonego do starodruku posłowia: „Послесловие: от лица печатника дьякона Кореси (по-румынски). В нем говорится, что все народы имеют на своих языках Слово Божие, а лишь румыны не имеют его на своем языке. Обращаясь к священникам, печатник говорит, что издал для них эту Псалтирь, переведя текст на румынский язык с сербского издания. В заключение просит у читающих благословения и обозначает год печатания Псалтири" [Guseva 2003: 501].

(N: 160; G: 75) Mineja świąteczna, 11 listopada 1580, 468 k, 26 egz. i fragm.

Warto zaznaczyć, że ostatni z wymienionych starodruków, w którego kolofonie pojawia się nazwa miasta Sebeş, zawiera obszerny na tle innych zabytków tej grupy anagraf, będący przedrukiem posłowia z Triodionu kwietnego wydanego w 1563 roku przez Stefana Marinovicia ze Skadaru (N: 109; G: 27). Fakt ten jest ważnym (choć oczywiście nie jedynym) świadectwem przecinania się weneckiej i rumuńsko-bułgarskiej tradycji paleotypicznej w XVI w.

Trzeba też dodać, że w niektórych opracowaniach [np. Urs 2009] jako osobna typografia wymieniana jest działająca w Braszowie drukarnia diaka Kalina, współpracującego z żupanem Haneszem Begnerem, wspomnianym w anagrafie jednego z paleotypów Coresiego (N: 87; G: 6). Z imieniem Kalina związany jest jeden notowany w katalogach starodruk, którym jest Tetraevangelium wydane 2 września 1565 roku (N: 116), ale obecnie zabytek ten uważa się za zaginiony. Ze względu na zbieżność miejsca wydania oraz imię mecenasa Begnera nie można wykluczyć, że był on wydany we współpracy z diakonem Coresim w tej samej typografii [Atanasov 1959: 65].

Diak Lorinţ (1567–1579)

Równolegle z Coresim, choć najprawdopodobniej niezależnie od niego, trudził się jeszcze jeden rumuński typograf, znany ze źródeł jako diak Lorinţ. Z jego działalnością identyfikowanych jest kilka paleotypów, część z nich przypisuje się też Coresiemu. Za pewne uznać można obecnie trzy, pierwszy z nich został wydany w Braszowie:

(N: 123; G: 39) Oktoich (tony V–VIII), 20 czerwca 1567, 196 k., 3 egz. i fragm.

Dwa kolejne zabytki ukazały się w transylwańskiej miejscowości Alba Iulia, nazywanej też Belgradem (rum. Bălgrad) i wiążą się z 30-letnim przywilejem udzielonym drukarzowi przez księcia i ówczesnego wojewodę siedmiogrodzkiego Krzysztofa Batorego:

(N: 155; G: 70) Oktoich, 1578, 204 k, 5 egz. i fragm.,

(N: 157; G: 73) Tetraevangelium, 16 maja 1579, 211 k., 4 egz. i fragm.

O wspomnianym przywileju informuje nas anagraf z drugiego zabytku: **Повелѣнїемь велкаго Воевода Батїрь Крищовь азь Лѡринць дїакь троудихсѧ о семь и исписахь книги сїе гл҃емїи тетроев҃лїе** [...] **вь градь Бельгра҃. И съ властїю**

великаго воевода Батїрь Крищовь за .л҃. лѣть да не смѣеть на типарь (ze względu na niekompletność paleotypu, jego wielokrotną paginację i sygnaturowanie, numer karty pozostaje nieznany [Guseva 2003: 532]).

Hieromnich Lavrentie (1582)

Wśród drukarzy rumuńsko-bułgarskich wymieniany jest także hieromnich Lavrentie, założyciel klasztoru św. Jana Chrzciciela nad rzeką Kolentina (Colentina) w pobliżu Bukaresztu. Jego działalność w tym ośrodku zaowocowała przede wszystkim dwoma wydaniami Ewangelii, nazywanej w bułgarystyce *Лаврентиевото четириевангелие* (w opracowaniach rosyjskojęzycznych spotykana jest nazwa *Бухарестское евангелие*). Autorzy zbiorczych katalogów opisują ten paleotyp jako dwa osobne zabytki:

(N: 173; G: 86) Tetraevangelium, 1582, 218 k., 10 egz. i fragm.,

(N: 175; G: 88[42]) Tetraevangelium, po 1582 r., ponad 240 k., 4 egz. i fragm.

W nowszych szczegółowych opracowaniach archeograficzno-językowych [np. Mano-Zisi 2003] mówi się zasadniczo łącznie o dwóch wydaniach tego samego tekstu, postulując konieczność ich równoległej analizy. Najaktualniejsze bodaj obecnie dane znajdują się w jednym z artykułów D. Iwanowej, w którym autorka podaje ogólną liczbę znanych obecnie zachowanych egzemplarzy Ewangelii 1582 r.: 19 (odpowiednio 13 egzemplarzy wydania pierwszego i 6 – drugiego) [Ivanova 2013: 27].

Anagraf informuje czytelnika o okolicznościach powstania zabytku: азь їерьмонахь Лаврентїе […] написахь сїѧ дше спснжѧ книгꙋ четороблговѣстїе […] въ дни блгоутивомꙋ и Хꙋ любивомꙋ гдини нашемꙋ Їисꙋ Алиѯандрꙋ воивода при архїереи кїрь влдцѣ Єѵфеїе сего ради азь Хꙋ рабь и менши вь вь иноцѣ їеромонахъ Лаврентїе и съ оучеником мои Їованъ троудимосе влызь гра Боурещь на реце Колентина и сътворихо монастир хра стаго пророка прѣтечѣ кртителѣ Їоана и въ не сътворихо типари сїе трꙋдихо ,ї, лѣть дондеже сьставихо фоурме и маддаре и почехь прьва роука и съписахь дше пользнїе сїе бжтьвнїе кныгы тетроуелї (k. 217v).

Iwanowa, porównująca język Ewangelii Bukaresztańskiej (oba wydania) z jednej strony z pierwszym drukowanym rumuńsko-bułgarskim wydaniem Ewangelii z 1512 r. (N: 11), z drugiej zaś – z ówczesnymi i późniejszymi wydaniami wschodniosłowiańskimi, wskazuje, że wśród wielu osobliwości języko-

42 Gusiewa za miejsce wydania tej drugiej edycji Ewangelii mnicha Lavrentie uznaje Brașov [Guseva 2003: 657].

wych w zabytku tym pojawia się szereg nowobułgarskich innowacji, właściwych dla wschodniobułgarskich gwar mezyjskich [zob. Stojkov 2002: 101–105]. Są to jednak zjawiska sporadyczne, występujące na tle licznych tyrnowskich i resawskich cech: „в езиково-правописно отношение търновската норма е доста стабилна, но в Лаврентиевото четириевангелие се наблюдава проникване на елементи от ресавски (или западнобългарски) тип, а също, макар и спорадично, са отразени явления и от говоримата реч (главно на фонетично и морфологично равнище)" [Ivanova 2002: 32, 38].

Trzeba dodać, że niektóre opracowania rumuńskie wiążą z imieniem mnicha Lavrentie jeszcze jeden cyrylicki paleotyp, z tekstem Psałterza: „Lavretnie, ieromonah tipograf din Țara Românească, a doua jumătate a sec. XVI. cu ajutorul ucenicului său Iovan (Ioan); A pus bazele unei tiparnițe în mănăstirea Colentina (Plumbuita) din Bucureşti (1573), în care au imprimat: *Tetraevanghel* în două ediții (c. 1582) şi o *Psaltire*, ambele în limba slavonă care au cunoscut o largă difuzare în țările slave ortodoxe" [Păcurariu 2002: 244]. Wydanie to nie jest jednak odnotowane w żadnym z aktualnych zbiorczych katalogów cyrylickich starodruków XVI w.

Diakon Şerban (1582–1588)

Historię rumuńsko-bułgarskiej paleotypii XVI-wiecznej zamyka działalność syna Coresiego, również diakona, Şerbana. Jego imię pojawia się w trzech paleotypach. Pierwszym z nich jest wydanie w języku rumuńskim Palei historycznej, które ukazało się w siedmiogrodzkiej miejscowości Orăștie w 1582 r. (N: 171; G: 84). W języku cerkiewnosłowiańskim z kolei ten sam drukarz dwukrotnie wydał Służebnik, wydrukowany w mieście Brașov:

(N: 191; G: 103) Służebnik, 25 września 1587/1588, 106 k., 4 egz. i fragm.,

(N: 197; G: 106) Służebnik, *1588, 278 k., 3 egz. i fragm.

Krótki anagraf (posłowie i kolofon) pierwszego z tych zabytków informuje nas o miejscu wydania oraz drukarzu i pomagającym mu w pracach wydawniczych korektorze: **въ дивныи гра Брашовь азь грѣшни Шербань сн҃ь дїакѡ҃ Кореси и справникь попь Миха ѿ тоижде гра Брашевскы** (k. 105). Bazując na dostępnych wiadomościach o zachowanych tekstach źródłowych, należy stwierdzić, że wraz z wydaniem ostatnich dwóch ksiąg diakona Şerbana tradycja paleotypii cyrylickiej na ziemiach transylwańskich, wołoskich i mołdawskich (a więc tradycja paleotypii rumuńsko-bułgarskiej) urywa się, a jej odrodzenie następuje dopiero w roku 1635 [por. Sazonova 2003: 1248].

Wschodniosłowiańska paleotypia cyrylicka – charakterystyka ramowa

Równolegle z opisanymi wyżej tradycjami paleotypii cyrylickiej dla Słowian Południowych w XVI w. rozwija się także drukarstwo na wschodzie Słowiańszczyzny, przy czym tradycja ta (składająca się z kilku nurtów), szczególnie w 2. połowie stulecia, stopniowo zaczyna być dominująca i nie tylko wyznacza wzorce sztuki poligraficznej, lecz także determinuje podejście ówczesnych twórców do kwestii językowych. To właśnie na wschodzie ukazują się pierwsze cerkiewnosłowiańskie elementarze i abecadła, pierwsze leksykony i gramatyki, po raz pierwszy też zostaje w całości wydrukowany cerkiewnosłowiański korpus ksiąg biblijnych. Rozkwit paleotypii wschodniosłowiańskiej to jeden z konstytutywnych etapów formowania się i kształtowania języka ncs. (zob. rozdział pierwszy), w którym swoją rolę odgrywały także starodruki południowosłowiańskie. Możemy więc w tym przypadku mówić o kontekstowym współoddziaływaniu piśmiennictwa i wariantów języka w dwóch kierunkach: pierwiastki reprezentujące różne tradycje południowe (wenecką, serbską czy rumuńsko-bułgarską) w różnym stopniu mogły być uwzględniane przy tworzeniu paleotypów wschodniosłowiańskich, które z kolei w następnych dziesięcioleciach i stuleciach stały się ważną częścią tradycji piśmienniczej i refleksji językowej Słowian Południowych. Biorąc to pod uwagę, w części końcowej tego rozdziału zostanie dokonana skrótowa prezentacja (bez szczegółowego omówienia i wskazywania literatury przedmiotu) głównych składników XVI-wiecznej wschodniosłowiańskiej tradycji paleotypicznej, która, co warto zaznaczyć, jest o wiele lepiej zbadana i opisana niż drukarstwo południowosłowiańskie. Wskazanie tego kontekstu czyni możliwym porównanie dynamiki i skali równoległych tradycji na wschodzie i południu.

Najstarsza historia (do początków XVII w.) wschodniosłowiańskiej paleotypii cyrylickiej dla Słowian prawosławnych jest poświadczona w starodrukach powstałych w wyniku działalności typograficznej różnych ośrodków i kilkunastu drukarzy. Na podstawie dostępnych katalogów i opracowań można wskazać najważniejsze jej etapy (tradycje)[43], a są nimi:

[43] Pomijam w tym zestawieniu przejawy wschodniosłowiańskiej paleotypii cyrylickiej, które reprezentują drukarstwo przeznaczone dla Słowian nieprawosławnych (katolików oraz przede wszystkim protestantów – kalwinistów czy arian). Do grona XVI-wiecznych drukarzy z tej grupy należą m.in. Szymon Budny (Nieśwież, 1562) i Bazyli Ciapinski-Omelianowicz (Ciapino, *1580). O nich zob.

- działalność typograficzna Franciszka Skoryny (Praga–Wilno, 1517–1525),
- działalność typografii anonimowej (Moskwa, *1553–1565),
- działalność typograficzna Iwana Fiodorowa (Moskwa–Zabłudów–Lwów–Ostróg, 1564–1581),
- działalność typograficzna drukarzy moskiewskich po opuszczeniu Moskwy przez Iwana Fiodorowa i powstanie Moskiewskiej Izby Wydawniczej (1568–),
- działalność typograficzna drukarzy lwowskich (1591–1594) i ostrogskich (*1583–1612) po opuszczeniu tych ośrodków przez Iwana Fiodorowa,
- działalność typograficzna drukarzy wileńskich: Domu Wydawniczego Mamoniczów (1574–1624), drukarni Bazylego Haraburdy (*1580–1582) i typografii Bractwa Św. Trójcy/Św. Ducha (1595–).

Pierwszym ośrodkiem cyrylickiej paleotypii wschodniosłowiańskiej stała się działająca w latach 1517–1519 w Pradze pierwsza drukarnia Franciszka Skoryny z Połocka, tłumacza Biblii i poety, który następnie, w latach 20. XVI w., przeniósł swą działalność typograficzną do Wilna, gdzie otworzył drugą drukarnię (1522–1525). Na temat życia i pracy Skoryny istnieje bogata literatura naukowa i popularna (wraz z beletrystyką), której przywołanie w tym miejscu z oczywistych względów nie jest ani możliwe, ani konieczne. Składa się ona zresztą na swoistą subdyscyplinę nazywaną „skorynoznawstwem" (ros. „скориноведение"), a opis jej osiągnięć można znaleźć chociażby w licznych wydaniach jubileuszowych z przełomu lat 80. i 90. XX wieku (na ten temat zob. np. [Nemirovskij 1990a; Nemirovskij 2009a: 90–97, 122–136]). Dzieła Skoryny doczekały się także licznych reprodukcji fototypicznych i kilku wydań krytycznych, m.in. we wspominanej już niemieckiej serii słowiańskich tłumaczeń biblijnych „Biblia Slavica" (zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*). Podstawowe informacje na temat Skoryny zaczerpnąć można również z szeregu polskich opracowań [np. Drukarze 1959: 224–230; Jaroszewicz-Pieresławcew 2003: 17–32]. Jemuż poświęcony został jeden z tomów gnieźnieńsko-krakowskiej serii „Biblioteka Duchowości Europejskiej" opracowany przez Mariolę Walczak-Mikołajczakową i A. Naumowa, w którym – poza rysem biograficznym białoruskiego tłumacza Biblii i edytora – opublikowane zostały w polskim przekładzie jego przedmowy i posłowia do ksiąg biblijnych oraz

m.in.: [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003: 32–38, 47–53; Nemirovskij 2007a: 27–274, 737–739; Nemirovskij 2011: 47, 49].

dzieła ilustrujące jego twórczość hymnograficzną i euchograficzną [BDE 2007; zob. też: Petrov 2010].

Franciszek Skoryna jest tłumaczem i wydawcą tzw. *Biblii ruskiej* – drukowanego sukcesywnie w Pradze korpusu opatrzonych autorskimi przedmowami i posłowiami (anagrafami) 23 ksiąg Starego Testamentu, wydanego w 20 księgach (według katalogów Niemirowskiego: (N: 14–N: 23) i (N: 27–N: 36)). Na ten korpus składają się (w kolejności ukazywania się): Psałterz, Księga Hioba, Księga Przysłów, Mądrość Syracha, Księga Koheleta, Pieśń nad pieśniami, Księga Mądrości, cztery Księgi Królewskie (1–2 Samuela i 1–2 Królewska), Księga Jozuego, Księga Judyty, Księga Sędziów, Księga Rodzaju, Księga Wyjścia, Księga Kapłańska (Lewicka), Księga Liczb, Księga Powtórzonego Prawa, Księga Rut, Księga Estery, Lament Jeremiasza, Księga Daniela.

Hymnografia i euchografia z kolei jest reprezentowana w wileńskiej tzw. *Małej księdze podróżnej* (1522), którą niektórzy badacze opisują jako jedno dzieło, inni natomiast jako zbiór osobnych publikacji [por. Nemirovskij 1990a: 439]. Na księgę tę składa się: ponownie wydany Psałterz (N: 41); Czasosłowiec (N: 42); 8 akatystów i 8 kanonów (N: 43–N: 58): ku czci Grobu Pańskiego, ku czci świętych Archaniołów, ku czci Jana Chrzciciela, ku czci Najświętszej Maryi Panny, ku czci świętych Apostołów Piotra i Pawła, ku czci świętego Mikołaja Cudotwórcy, ku czci Krzyża Świętego, ku czci Imienia Pańskiego; Szestodnewiec (N: 59); Kanon pokutny (N: 60); Paschalia (N: 61). Biblistyczne zainteresowania Skoryny ponownie znalazły wyraz w jego ostatnim wileńskim wydaniu z roku 1525, zawierającym przekład Dziejów i Listów Apostolskich (N: 63).

Mimo dużego zainteresowania spuścizną translatorską i autorską Skoryny, kwestie językowe jego twórczości, a także problemy z ustaleniem wykorzystywanych przez niego źródeł zbadane są w sposób ciągle niewystarczający, na co słusznie zwraca uwagę bułgarska lingwistka Iskra Christowa-Szomowa [Hristova-Šomova 2009: 37]. Mówiąc o języku drukowanych ksiąg Skoryny, nie można oczywiście pominąć zagadnienia ówczesnej sytuacji językowej w Wielkim Księstwie Litewskim, której istotnym wyróżnikiem było występowanie tzw. prostej mowy, w szczegółach różnie definiowanej, ale zawsze umieszczanej w opozycji wobec tradycyjnego języka cerkiewnosłowiańskiego. Obie realizacje tej opozycji znajdują zresztą swe odbicie w ramach twórczości Skoryny. Jak zauważa w krótkim szkicu o jego języku M. Walczak-Mikołajczakowa, „Skorynowy «język słowiański pisany ruskimi słowy» nie poddaje się łatwo ocenom i kwalifikacjom. Przez niektórych traktowany na wyrost jako język starobiało-

ruski, nie jest zjawiskiem jednolitym i tożsamym we wszystkich tekstach, jakie wyszły spod pióra Rusina" [BDE 2007: 30]. I choć kwestia „prostej mowy" oraz jej funkcjonalnej i systemowej relacji do innych słowiańskich i niesłowiańskich języków Wielkiego Księstwa Litewskiego nie jest bezpośrednio związana z południem Słowiańszczyzny, warto o niej pamiętać chociażby ze względu na rolę, jaką odegrały zachodnioruskie dialekty w powstawaniu pierwszych gramatyk cerkiewnosłowiańskich z końca XVI – początku XVII wieku, używanych następnie na Bałkanach [zob. też m.in. Bednarczuk 2010; Rabus 2008; Uspienskij 2002: 388–408].

Kolejny etap cyrylickiego drukarstwa wschodniosłowiańskiego poświadcza produkcja moskiewskiej typografii anonimowej, działającej w 2. poł. XVI w. (ok. 1553–1565). Większość podstawowych danych o tej drukarni jest oparta na przypuszczeniach, ponieważ te pierwsze paleotypy wydane w Moskwie nie posiadają praktycznie żadnych informacji na temat czasu i miejsca ich wydania, nie zawierają też anagrafów pozwalających na identyfikację osób, dzięki którym się ukazały. Obecnie dysponujemy siedmioma zabytkami wydrukowanymi pięcioma różnymi czcionkami, datowanymi przez większość badaczy na lata 50.–60. XVI w. Kolejność ukazywania się poszczególnych tytułów również budzi wątpliwości, a monografista tej pierwszej rosyjskiej drukarni J. Niemirowski [Nemirovskij 1964] opowiada się za następującą: (N: 83; G: 3; *1553/1554) Tetraevangelium wydrukowane tzw. wąską czcionką (узкошрифтное Четвероевангелие); (N: 85; G: 5; *1555/1556) Triodion postny; (N: 86; G: 34; *1556) Triodion kwietny; (N: 90; G: 9; *1558/1559) Tetraevangelium wydrukowane tzw. średnią czcionką (среднешрифтное Четвероевангелие); (N: 92; G: 10; *1559/1560) Psałterz wydrukowany tzw. średnią czcionką (среднешрифтная Псалтырь); (N: 115; G: 30; *1563/1564) Tetraevangelium wydrukowane tzw. szeroką czcionką (широкошрифтное Четвероевангелие); (N: 119; G: 33; *1564/1565) Psałterz wydrukowany tzw. szeroką czcionką (широкошрифтная Псалтырь). W literaturze naukowej można spotkać hipotezę, iż założycielem pierwszej typografii moskiewskiej był służący na Kremlu kapłan o imieniu Sylwester [Nemirovskij 2011: 38].

Dalsze dzieje wschodniosłowiańskiego drukarstwa to przede wszystkim historia pracy typograficznej Iwana Fiodorowa, nazywanego często prekursorem i inicjatorem drukarstwa rosyjskiego, białoruskiego i ukraińskiego. Na jego temat napisano setki rozpraw i studiów, a za ich swoiste podsumowanie

można uznać cytowaną już okazałą encyklopedię pt. *Иван Федоров и его эпоха* oraz szczegółową bibliografię autorstwa J. Niemirowskiego [Nemirovskij 2007a; 2010a]. Niekiedy podkreślane są również wzajemne wpływy spuścizny tego drukarza i piśmiennictwa Słowian Południowych [Atanasov 1986: 13–26; Botvinnik 1986].

W działalności Iwana Fiodorowa, której efektem jest kilkanaście znanych obecnie paleotypów (liczba w opracowaniach waha się od 11 do 14; w dalszej kolejności wymienione zostaną jedynie najważniejsze z nich), wydzielić można cztery etapy związane z kolejnymi miejscami jego pracy. Początek miał miejsce w Moskwie (towarzyszył mu wówczas Piotr Timofiejew Mścisławiec), gdzie wydano m.in. następujące starodruki: Apostoł (N: 113; G: 31; 1564) i Czasosłowiec (N: 117; G: 35; 1565). Etap drugi (1568–1572) związany jest z założeniem drukarni cyrylickiej w Zabłudowie, do którego Iwana Fiodorowa i P. Mścisławca zaprosił hetman Grzegorz Chodkiewicz [Łabyncew, Szczawińska 1995; Naumow 2002: 223–232]. W Zabłudowie ukazały się dwa paleotypy: Ewangelia pouczająca (N: 129; G: 47; 1569) i Psałterz z dodatkiem (N: 131; G: 48; 1570). W pracach nad drugim wymienionym zabytkiem nie uczestniczył P. Mścisławiec, który wyjechał do Wilna, z kolei sam Iwan Fiodorow pod koniec 1572 roku przeniósł się do Lwowa i z tym miastem wiąże się trzeci etap jego działalności drukarskiej. We Lwowie najpierw ukazało się drugie wydanie księgi Apostoł (N: 141; G: 57; 1574), a następnie – w tym samym 1574 roku – zabytek istotny dla tematyki niniejszej książki, a mianowicie pierwsze wydanie szkolnego podręcznika gramatyki cerkiewnosłowiańskiej pt. **Ѧзбꙋка ѿ книги осмоꙋстныѧ, сирѣчь грамматикїи** (N: 143; G: 58, 40 k.), nazywanego też abecadłem lub elementarzem (ros. *Азбука*, *Букварь*), które stało się podstawą dla kilkudziesięciu późniejszych wschodnio-, a pośrednio być może także i południowosłowiańskich dzieł reprezentujących ten gatunek (obecnie znane są tylko dwa zachowane egzemplarze tego paleotypu) [zob. Nemirovskij 2015].

Ostatni i najbardziej owocny etap pracy drukarskiej Iwana Fiodorowa (1575–1581) jest związany z miejscowością Ostróg na Wołyniu i działającą w niej od ostatniej ćwierci XVI w. Akademią. Drukarz przybył tam na zaproszenie księcia i magnata Konstantego-Bazylego Ostrogskiego. W pierwszej kolejności w Ostrogu ukazało się poprawione i uzupełnione (m.in. o paralelne lektury grecko-słowiańskie oraz o przypisywany mnichowi Chrabrowi traktat polemiczny *O literach*) wydanie Abecadła (N: 154; G: 69, 72; 1578). W odniesieniu do problematyki niniejszej książki warto też zwrócić uwagę na pewien

szczegół biograficzny tego okresu, o którym wspomina się w opracowaniach: „В период с июня 1578 г. по март 1579 г. Иван Федоров совершил поездку в Сербию и Болгарию. Глухие упоминания об этой поездке сохранились в одном из документов львовских архивов" [Nemirovskij 2011: 44]. Po powrocie z Bałkanów Iwan Fiodorow wydał w Ostrogu m.in. Psałterz i Nowy Testament (N: 161; G: 77; 1580), a także swoje najważniejsze i zarazem ostatnie dzieło – pierwszą pełną drukowaną Biblię w języku cerkiewnosłowiańskim, tzw. Biblię Ostrogską (N: 170; G: 83), datowaną – ze względu na rozbieżności datacji w części nakładu – na lata 1580–1581. Zabytek ten (obecnie znanych jest ok. 370 zachowanych egzemplarzy i fragmentów) odegrał niezwykle istotną rolę na całym obszarze Slavia Orthodoxa – na jego podstawie opracowano też późniejsze wydania cerkiewnosłowiańskiego tekstu biblijnego: tzw. Biblię Moskiewską (Moskwa 1663) i tzw. Biblię Elżbietańską (Sankt Petersburg 1751). Ta ostatnia, z nieznacznymi poprawkami redakcyjnymi, do dziś używana jest w praktyce liturgicznej większości prawosławnych Słowian [zob. też Mathiesen 1981a; Kraveckij, Pletneva 2001: 15][44].

Zapoczątkowane przez typografię anonimową, a następnie Iwana Fiodorowa drukarstwo moskiewskie rozwijało się dalej m.in. dzięki aktywności Nikity (Nikifora) Tarasijewa i Niewieży Timofiejewa, a następnie jego syna Andronika i wnuka Iwana (choć pokrewieństwo tych osób bywa kwestionowane). Z ważniejszych paleotypów rosyjskich, które ukazały się na przełomie lat 60. i 70. XVI w., należy wymienić m.in. dwie edycje Psałterza: pierwszy (N: 126; G: 42; 1568) wydany w Moskwie i drugi (N: 149; G: 64; 1577) wydany w Aleksandrowie (ros. Александровская слобода) – ze względów na ówczesne wydarzenia polityczne w Carstwie Rosyjskim (tzw. opricznina).

Działalność pierwszych moskiewskich drukarzy stała się w pewnym sensie początkiem szerzej zakrojonego przedsięwzięcia, znanego w historii pod nazwą Moskiewskiej Izby Wydawniczej (ros. Московский печатный двор), która łączyła w sobie kilka warsztatów i funkcjonowała aż do początków XVIII w., kiedy została przekształcona w typografię synodalną [Nemirovskij 1997b: 25–43;

44 Z najnowszych prac na temat lwowskiego i ostrogskiego etapu działalności Iwana Fiodorowa, a także szerzej na temat historii drukarstwa cyrylickiego na Ukrainie zob. m.in. wydawaną od roku 2006 serię kilkunastu popularnych publikacji monograficznych autorstwa moskiewskich badaczy Jurija Łabyncewa i Łarisy Szczawińskiej, dostępnych na stronach internetowych działającej w Moskwie Biblioteki Ukraińskiej Literatury: www.mosbul.ru/hukrbook.shtml (dostęp: 26.10.2015).

2007a: 519–520]. Właśnie liczna produkcja tej Izby (na równi ze starodrukami ukraińskimi) stanowi podstawowy zrąb drukowanych cerkiewnosłowiańskich źródeł z XVII–XVIII w., które funkcjonowały na południu Słowiańszczyzny i ziemiach rumuńskich, a obecnie znajdują się m.in. w ważniejszych księgozbiorach bułgarskich [Bozukova 1994: 285; Kirilova 2015: 7–8]. Z końca wieku XVI pochodzi sześć paleotypów wiązanych przez badaczy z działalnością Izby: Triodion postny (N: 199; G: 109; 1589); Triodion kwietny (N: 203; G: 115; 1591); Oktoich (N: 217–218; G: 128; 1594); Apostoł (N: 246; G: 153; 1597), znany też jako pierwszy cyrylicki starodruk, w którego posłowiu została zawarta informacja o nakładzie (1050 egzemplarzy); Czasosłow (N: 253; G: 162; 1598) i dwukrotnie wydana Mineja (N: 263, 265; G: 167, 169; 1600) [Nemirovskij 2011: 54–55].

We Lwowie i w Ostrogu w XVI w. i później również kontynuowano tradycje drukarstwa cyrylickiego zapoczątkowane przez Iwana Fiodorowa. Na plan pierwszy wysuwa się w tym kontekście działająca aż do początków XX w. drukarnia Uspieńskiego Bractwa Stauropigialnego we Lwowie, w której w ostatnim dziesięcioleciu XVI w. (w latach 1591–1594) wydano kilka paleotypów, w tym – niezwykle ważną dla rozwoju słowiańskiej refleksji lingwistycznej i kodyfikacji języka cerkiewnosłowiańskiego – grecko-słowiańską gramatykę pt. ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ. **Грамматїка доброглаголиваго еллинословенскаго ꙗзыка. Совершеннаго искꙋства осми частей слова** (N: 205; G: 116; 182 k., 1591), zachowaną do czasów obecnych w liczbie 75 egzemplarzy (zob. *Wykaz wydań tekstów źródłowych*). Ostróg także pozostawał prężnym centrum wydawniczym, którego działalność – prowadzona głównie przez uczniów Iwana Fiodorowa – trwała do 1612 roku [Nemirovskij 2007a: 557]. W typografii tej ukazało się co najmniej kilkanaście starodruków, wydano m.in. kilka abecadeł, w znacznym stopniu powtarzających edycje Iwana Fiodorowa z lat 1574 i 1578 (bez wskazania czasu i miejsca wydania), posłania i listy patriarchów i innych dostojników kościelnych, traktaty polemiczne oraz pisma Ojców Kościoła [Nemirovskij 2011: 55–56].

Poczynając od lat 70. XVI w., ważnym ośrodkiem drukarstwa cyrylickiego staje się także Wilno. Pierwsze pochodzące z tego okresu starodruki powstały przy udziale współpracownika Iwana Fiodorowa Piotra Timofiejewa Mścisławca, który rozstał się ze swoim towarzyszem po wydaniu w Zabłudowie Ewangelii pouczającej z 1569 r. Anagrafy zachowanych starodruków wileńskich informują nas z kolei, że Piotr Mścisławiec od początku współpracował na nowym miejscu z Kuźmą i Łukaszem Mamoniczami, założycielami największej na przełomie XVI

i XVII w. drukarni cyrylickiej w Wilnie, działającej do 1624 r.[45] Choć atrybucja niektórych zachowanych starodruków bywa sporna, badacze zgodnie zwracają uwagę na fakt, że całość pokaźnej produkcji Domu Wydawniczego Mamoniczów stanowi znaczący wkład w rozwój słowiańskiej paleotypii (przeznaczonej nie tylko dla prawosławnych Słowian), odzwierciedlony w ok. 85 wydaniach w języku cerkiewnosłowiańskim, starobiałoruskim, łacińskim i polskim [Nemirovskij 2001: 51]. Polska monografistka drukarstwa cyrylickiego wydanego w oficynach Wielkiego Księstwa Litewskiego Z. Jaroszewicz-Pieresławcew na podstawie zmian personalnych zarządzających drukarnią Mamoniczów wyodrębnia i opisuje trzy etapy w jej działalności: odpowiednio w latach 1574–1576, 1583–1604 i 1604–1624 [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003: 53–79]. Spośród bogatego dorobku tej oficyny (do końca XVI w. wydano ponad 40 druków cyrylickich) wymieńmy tylko niektóre: niewielka gramatyka (N: 188; G: 100; 14 k., 8 października 1586) zatytułowana **Кграматыка** [sic!] **словеньска ꙗзыка**, zachowana obecnie w 2 egzemplarzach (jest to słynny przetłumaczony z greki traktat gramatyczny *O ośmiu częściach mowy*, zob. [Jagić 1968: 335–342, 959–960]); kilka edycji (1588, *1592–1593, *1594–1595) Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego (N: 198; G: 107; N: 210; G: 121; N: 221; G: 131), którego język i kolejne wydania zostały niedawno szczegółowo zbadane przez krakowskiego filologa Władimira Miakiszewa [Mâkišev 2008; 2014]; kilka różniących się od siebie wydań abecadła, nazywanego też „gramatyką" (N: 216; G: 126; *1593 i N: 229; G: 139; *1595, a także 1618 i 1621 – por. [Nemirovskij 2015: 121–122, 130–135, 138–143]) oraz tzw. „karty wileńskie" do Biblii Ostrogskiej (N: 230; G: 138; *1595).

Na tle rozległej działalności Mamoniczów bardzo skromnie prezentuje się spuścizna drukarni Bazylego Haraburdy, która funkcjonowała wyłącznie w czasie przerwy w pracy tego największego wówczas wileńskiego domu wydawniczego [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003: 80–84]. W oficynie Haraburdy ukazały się dwa starodruki: oparta na zabłudowskim wydaniu z 1569 r. Ewangelia pouczająca (N: 163; G: 87; *1580–1582) oraz Oktoich (N: 172; G: 85; 1582).

Ostatnią założoną w XVI w. w Wilnie cyrylicką drukarnią tłoczącą księgi dla prawosławnych Słowian była typografia Bractwa działającego przy cerkwi Św. Trójcy (do 1609 r.), a następnie, wskutek przejęcia większości prawosławnych świątyń w mieście przez unitów – przy cerkwi Św. Ducha (stąd dwie różne nazwy

45 W źródłach pojawiają się także imiona innych współpracowników Mścisławca, takich jak Iwan i Zenobiusz Zareccy.

tego samego bractwa). Na początku XVII w. (1611 r.) w miejscowości Jewie (obecnie miasto Vievis na Litwie) rozpoczęła działalność filia tej drukarni. Badacze różnie datują czas funkcjonowania tej oficyny, określając ramy chronologiczne jej istnienia latami 1595–1702 [Jaroszewicz-Pieresławcew 2003: 100] bądź latami 1596–1646 [Nemirovskij 2011: 53]. Typografia ta, która wydała łącznie ponad 70 ksiąg, ma szczególne zasługi na niwie publikowania ważnych dla całego obszaru Slavia Orthodoxa i odnoszących się do języka cerkiewnosłowiańskiego dzieł lingwistycznych o charakterze podręcznikowym, opisowym i perskryptywnym, a w konsekwencji – kodyfikacyjnym i normatywnym. Do podstawowych i zarazem najważniejszych paleotypów reprezentujących ten typ piśmiennictwa należą w szczególności trzy zabytki (zob. też *Wykaz wydań tekstów źródłowych*): 1) pierwszy systematyczny wykład gramatyki cerkiewnosłowiańskiej pt. **Граматїка словенска. Съвершенна искꙋства осми частїй слова и иныхъ нꙋдныхъ. Новѡ съставлена** autorstwa Wawrzyńca Zyzaniego Tustanowskiego (N: 233; G: 142; 96 k., Wilno 12 lutego 1596, 13 egz.), nawiązujący do gramatyki lwowskiej z 1591 r.; 2) abecadło autorstwa tego samego pisarza (N: 237; G: 149; 44 k., Wilno 1596, 12 egz. i fragm.), którego całkowicie oryginalną część (k. 5–38) stanowi **Лексис сирѣчꙋ реченїѧ въ кратцѣ събранны и из словенскаго ꙗзыка на просты Рꙋскїй дїѧлектъ истолкованы**: leksykon uznawany za pierwszy drukowany słownik języka cerkiewnosłowiańskiego [Stankiewicz 1984: 151–152; Nemirovskij 2015: 111–119]; 3) słynna gramatyka autorstwa Melecjusza Smotryckiego pt. **Граматїки Славенски правилное Сꙋнтагма** (Jewie, 1619), która stała się podstawą wielu innych późniejszych opracowań gramatycznych, a także miała cały szereg kolejnych wydań zarówno na wschodzie Słowiańszczyzny (Moskwa 1648, 1721), jak i na terenach Bałkanów i Słowiańszczyzny Południowej (m.in. Snagov 1697, Râmnicu Vâlcea 1755), gdzie była również powielana ręcznie [Bulič 1904: 179; Dilevski 1985; Mathiesen 1981b; Mečkovskaya 1984: 44–45].

Przedstawiony wyżej skrótowy czy wręcz schematyczny przegląd wschodniosłowiańskich tradycji paleotypicznych ukazuje, choć odległy geograficznie, niewątpliwie bliski językowo i kulturowo, a z punktu widzenia późniejszych wpływów na południu Słowiańszczyzny – niezwykle istotny źródłowy kontekst rozwoju języka bułgarskiego.

PODSUMOWANIE

Dokonując rekapitulacji zaproponowanej w tej książce i przedstawionej w poprzednich rozdziałach perspektywy badawczej, należy jeszcze raz podkreślić, że z założenia nie miała ona charakteru analizy strukturalnej, a wśród głównych celów, które zostały postawione, znalazły się:

- próba zdefiniowania lub dokonania redefinicji kluczowych pojęć i terminów opisujących analizowany okres historii języka bułgarskiego widzianego nie jako wyizolowany system, w którym odbywa się ewolucja gramatyczna, i nawet nie jako system poddawany na przestrzeni dziejów rozmaitym wpływom zewnętrznym, lecz jako integralna część szerszych kontekstów historycznoliterackich i, w konsekwencji, historycznojęzykowych, wspólnych dla całego obszaru Slavia Orthodoxa;
- krytyczne prześledzenie dyskusji i stanowisk badawczych oraz ich weryfikacja w ścisłym powiązaniu z tekstami źródłowymi, sprawdzanymi w przeważającej większości *de visu* (podczas bezpośredniej pracy z zabytkami lub na podstawie istniejących kopii i wydań fototypicznych);
- wskazanie i ramowe scharakteryzowanie maksymalnie pełnego korpusu drukowanych tekstów źródłowych poświadczających kontekstowe uwarunkowania rozwoju bułgarskiego języka danego okresu: zarówno jeśli uznamy, iż ich język reprezentuje jeden z kilku funkcjonujących wówczas idiomów literackich, jak i w przypadku przyjęcia koncepcji o odzwierciedlonym w nich rozwoju jedynie niewernakularnego języka (nowo)-cerkiewnosłowiańskiego (bądź też języka hybrydowego).

Dalsze etapy pracy, w moim przekonaniu, powinny mieć wymiar przede wszystkim właściwie diachroniczny, a więc skupiający się nie tylko na rejestrowaniu faktów i zjawisk fonetycznych, gramatycznych czy leksykalnych danego paleotypu, tekstu, gatunku lub ośrodka (tzw. synchronia w diachronii), lecz na dynamice odzwierciedlonych w nich zmian historycznych. Przeprowadzenie takich badań może odbyć się jedynie drogą wielowymiarowej wewnętrznej (w ramach wskazanej grupy zabytków) i zewnętrznej (w odniesieniu do innych typów źródeł piśmiennictwa) analizy porównawczej języka paleotypii kręgu Slavia Orthodoxa,

a więc paleotypii cyrylickiej relewantnej dla prawosławnych Słowian i mającej poświadczoną tradycję lub równoległe tradycje. Oczywiście, w dotychczasowych opracowaniach podobne porównania w mniejszym lub większym zakresie są przeprowadzane, ale nierzadko mają one przede wszystkim znaczenie doraźne i wykorzystywane są sporadycznie przy interpretacji jedynie jednostkowych form czy – rzadziej – procesów językowych.

Główne kierunki możliwych porównań i zestawień systemowych powinny być następujące:

- konfrontacja języka paleotypów reprezentujących daną tradycję między sobą (zarówno tekst podstawowy, jak i anagrafy), a następnie konfrontacja języka różnych tradycji paleotypicznych;
- konfrontacja języka zasadniczego tekstu danego paleotypu z językiem występujących w nim anagrafów;
- konfrontacja tekstów anagraficznych z paleotypów różnych tradycji;
- konfrontacja języka paleotypów z językiem odpowiedniej tradycji rękopiśmiennej – zarówno w odniesieniu do tekstów podstawowych, jak i anagraficznych.

Oczywiście, nie są to wszystkie możliwe płaszczyzny porównania, tylko najważniejsze i zasadnicze typy koniecznych dla przeprowadzenia systematycznej analizy diachronicznej zestawień. Ich wyodrębnienie wydaje się z punktu widzenia metodologii konieczne, bowiem minimalizuje ryzyko przypadkowości czy arbitralności w doborze źródeł, co jest nierzadkim zjawiskiem w badaniach historycznojęzykowych. W powiązaniu z tematyką niniejszej pracy, z punktu widzenia szerszego niż gramatyczny, interesujące może być zestawienie prawosławnych cyrylickich starodruków z równolegle istniejącymi i rozwijającymi się w XVI w. tradycjami (kontekstami) cyrylickiej paleotypii dla katolików i protestantów na południu Słowiańszczyzny, związanymi z takimi imionami, jak: Giorgio dei Rusconi (drukarnia w Wenecji, 1512), Primož Trubar (drukarnia w Bad Urach, 1561–1565), Ambrosio Corso (drukarnia w Wenecji, 1571), Domenico Basa (drukarnia w Rzymie, 1582–1583), Camillo Zanetti (drukarnia w Wenecji, 1583) i in.

Właściwie dobranie i skonfrontowanie tekstów źródłowych przybliży badaczy do odpowiedzi na kluczowe pytania o rozwój systemu języka cerkiewnosłowiańskiego (nowo-cerkiewno-słowiańskiego) w jego relacji do rozwoju języków narodowych, w tym oczywiście języka bułgarskiego. Pozwoli m.in. na zweryfikowanie listy kryteriów uznawanych za przejawy tradycji lokalnych, a także na doprecyzowanie propozycji periodyzacyjnych.

Postulowana przez niektórych slawistów potrzeba wydzielenia podokresów w historii języka ncs. została zasygnalizowana już w rozdziale I niniejszej książki. Jej zakres chronologiczny – od inkunabułów do pierwszych gramatyk – uznać można za pierwszy zasadniczy etap (podokres) jego rozwoju. Zachowane teksty źródłowe wyraźnie poświadczają fakt, iż na końcowy etap tak pojmowanego pierwszego podokresu historii cyrylickiej paleotypii słowiańskiej w ostatniej ćwierci XVI i w początkach XVII w. przypada wzmożone zainteresowanie drukarzy i ich mecenasów opracowywaniem i wydawaniem dzieł o charakterze podręcznikowym, perskryptywnym i normatywnym: elementarzy, leksykonów, gramatyk. Utwory te wyodrębniają się w osobną tradycję, korespondującą nie tylko z równoległymi w stosunku do niej pozostałymi paleotypami, lecz także stanowiącą kontynuację rozwoju średniowiecznej myśli filologicznej. Odwołują się, co jest zresztą całkowicie oczywiste, do wcześniejszych (rękopiśmiennych) ważnych traktatów i rozważań o języku, których fragmenty i trawestacje nierzadko są przez autorów pierwszych abecadeł i gramatyk wykorzystywane. I choć rozpowszechnienie tej nowo-cerkiewno-słowiańskiej tradycji gramatycznej (oraz jej wpływ na kształt językowy całego ówczesnego piśmiennictwa prawosławnych Słowian) na wschodzie i południu Słowiańszczyzny przypada głównie na wieki XVII i XVIII, a z tego punktu widzenia otwiera już nowy etap w dziejach językowych, warto pamiętać, iż jej początek był w znacznym stopniu zdeterminowany przez osiągnięcia poprzedników, których obserwacje i założenia musiały być z kolei odniesione do dynamiki złożonych procesów komunikacyjnych i językowych odzwierciedlonych w XVI-wiecznych paleotypach cyrylickich, siłą rzeczy wymuszających coraz większą – wpierw na poziomie lokalnym, następnie ponadnarodowym – normalizację piśmiennictwa i kodyfikację zasad. Jak słusznie podkreśla białoruska badaczka najstarszych wschodniosłowiańskich gramatyk (XVI–XVII w.) Nina Mieczkowskaja, „первая грамматика или грамматическая статья (как знание о грамматическом строе языка – т.е. о морфологии и синтаксисе) – это всегда не первый, но некоторый итоговый, результирующий этап в истории филологической традиции. Начальное грамматическое знание возникает при переходе от уровня отдельных эмпирических наблюдений лингвистического характера к уровню более абстрактного, глубокого и систематического осмысления языковых фактов. Несмотря на свой абстрактный характер, грамматическое знание принадлежит уровню собственно лингвистики, в отличие от логико-философских, в основном спекулятивных, размышлений о связи вещей, понятий и слов, о природе

названий, об аналогии и аномалии в языке, позже о сакральных языках и т. п. Поэтому грамматики занимают особое место в грамматической традиции: концентрируя в себе наиболее специальное (собственно лингвистическое) и систематизированное знание о языке, грамматики представляют собой наиболее значительные результаты традиции" [Mečkovskaya 1984: 32; 1986].

Szczegółowa i kompleksowa analiza pierwszych cerkiewnosłowiańskich traktatów lingwistycznych i gramatyk, mogąca stanowić temat na niejedną osobną rozprawę, wykracza poza zakres niniejszej pracy. Różnymi aspektami tego zagadnienia zajmowało się zresztą i zajmuje wielu paleoslawistów. Dlatego w tym miejscu ograniczę się zaledwie do generalnego przypomnienia źródłowego wymiaru tego historycznojęzykowego kontekstu, mającego bez wątpienia istotne znaczenie także dla rozwoju bułgarskiego języka literackiego w dobie przedodrodzeniowej.

Podstawową bazę źródłową do badania i opisu „przedgramatycznej" tradycji filologicznej prawosławnych Słowian po raz pierwszy określił i zaprezentował V. Jagić. Opublikował on obszerną (liczącą prawie 1000 stron) rozprawę pt. *Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке*, wydaną w latach 1885–1895 w Sankt Petersburgu w pierwszym tomie serii „Исследования по русскому языку" (Отделение русского языка и словесности Императорской Академии наук). Rozprawa ta została w roku 1896 przedrukowana w Berlinie, opatrzona tytułem *Codex Slovenicus Rerum Grammaticarum*, a jej reprint ukazał się w Monachium w roku 1968 [Jagić 1968]. Studium to w zamierzeniu autora miało stanowić pierwszą część szczegółowo komentowanej antologii przedmiotowych tekstów źródłowych, obejmujących zachowane w rękopisach utwory poświęcone językowi cerkiewnosłowiańskiemu (zarówno od strony teoretycznej, jak i praktycznej), powstałe w okresie sprzed pierwszych prób systematycznego (w zbliżonym do współczesnego znaczeniu) podejścia do problematyki gramatycznej. Część druga, która pozostała niestety w sferze zamierzeń, miała prezentować dzieła gramatyczne, na które wywarły swój wpływ pierwsze drukowane podręczniki z końca XVI w. [Jagić 1968: 950–951].

W dziewięciu rozdziałach Jagić wylicza i wydaje następujące utwory, w większości zresztą bazowe dla paleoslawistyki, które tworzą podstawę najstarszej tradycji słowiańskiej myśli filologicznej (lista ta może być oczywiście uzupełniana):

1) fragmenty tzw. *Legend panońskich*: *Żywotu św. Cyryla* i *Żywotu św. Metodego* oraz fragmenty staroruskiej *Powieści lat minionych*;
2) traktat *O literach* mnicha Chrabra;
3) *Prolog* do tłumaczenia *Teologii* Jana Damasceńskiego dokonanego przez Jana Egzarchę;
4) traktat *O ośmiu częściach mowy*;
5) traktat *Objaśnienie liter* Konstantyna Kosteneckiego – długa i krótka redakcja;
6) gramatyczne utwory Maksyma Greka;
7) kilkadziesiąt mniejszych tekstów o treści gramatycznej;
8) *Donatus* w tłumaczeniu Dymitra-tłumacza;
9) tzw. *Prostosłowie*.

O innych utworach rękopiśmiennych, które mogą stanowić ważne uzupełnienie listy Jagicia, w tym o średniowiecznych słowiańskich dziełach o charakterze leksykograficznym, traktują m.in. następujące prace (wymieniam tylko niektóre): *У истоков русской грамматической мысли* Piotra Kuzniecowa [Kuznecov 1958], *Русская лексикография эпохи Средневековья* Ludmiły Kowtun [Kovtun 1963], *Староукраинская лексикография* Wasilija Nimczuka [Nimčuk 1981] i wiele innych (zob. też. hasło *Граматически съчинения* w Encyklopedii Cyrylo-Metodejskiej [KME I 1985: 530–534; autor hasła: I. Dobrew] oraz poświęcone średniowiecznym Słowianom artykuły syntetyzujące w tomie zbiorowym z serii „История лингвистических учений" [ILU 1991: 125–254]).

W odniesieniu do późniejszego okresu z czasów ksiąg drukowanych koniecznie należy też odnotować niezwykle przydatne zestawienie bibliograficzne amerykańskiego slawisty polskiego pochodzenia Edwarda Stankiewicza z Yale University, rejestrujące większość słowiańskich gramatyk i słowników do roku 1850 [Stankiewicz 1984], a także najnowszą monografię J. Niemirowskiego, szczegółowo omawiającą 21 wydań drukowanych abecadeł czy elementarzy (tzw. początkowych podręczników czytania i pisania, ros. *начальные учебники грамоты*) z XVI–XVII wieku, powstałych na bazie słynnego paleotypu Iwana Fiodorowa (pierwszego cyrylickiego starodruku tego typu) wydanego we Lwowie w 1574 r. [Nemirovskij 2015].

Rozwojowi bułgarskiej myśli i tradycji gramatycznej w epoce odrodzenia, w sposób nierozerwalny związanej z wcześniejszą nowo-cerkiewno-słowiańską historią kodyfikacji i normalizacji językowej, poświęcona jest obszerna monografia bułgarskiego historyka i teoretyka języka Bojana Wyłczewa [Vălčev 2008].

W pracy tej zaprezentowano i przeanalizowano 29 gramatyk (głównie – aczkolwiek nie tylko – XIX-wiecznych bułgarskich), wśród których znalazły się m.in. także dzieła Melecjusza Smotryckiego, Abrama Mrazovicia oraz Vuka Karadžicia. Warto zaznaczyć, że już na poziomie doboru źródeł publikacja ta wskazuje na pozycję języka ncs. w bułgarskiej i – szerzej – południowosłowiańskiej historii językowej i może być w tym aspekcie ważnym głosem w dyskusji o sposobach teoretycznego ujmowania i interpretowania tzw. wpływu cerkiewnosłowiańskiego.

W rozdziale I niniejszej książki wspomniano o dwóch zasadniczych typach (i historycznych etapach) normalizacji języka cs., wyodrębnianych przez historyków słowiańskiej myśli lingwistycznej: średniowieczna normalizacja i kodyfikacja tekstologiczna, syntetyczna (poprawianie konkretnych tekstów poprzez zastosowanie w nich zasad uznanych za poprawne) vs. nowożytna normalizacja i kodyfikacja gramatyczna, analityczna (wyodrębnienie, sformułowanie i dążenie następnie do przestrzegania abstrakcyjnych zasad). Można z całą pewnością stwierdzić, że z punktu widzenia chronologicznego moment zwrotny, wyznaczający stopniowe przejście od średniowiecznego do nowożytnego typu refleksji filologiczno-lingwistycznej przypada właśnie na koniec XVI do początku XVII w. Ukazanie się w tym czasie pierwszych drukowanych cerkiewnosłowiańskich gramatyk, będące zbiorem wydarzeń historycznokulturowych, historycznoliterackich i historycznojęzykowych oddzielających te dwa etapy, poprzedzone zostało z kolei rozwojem XVI-wiecznej słowiańskiej paleotypii cyrylickiej na południu i na wschodzie Słowiańszczyzny (zaprezentowanej w rozdziałach II i szczególnie III) i z tego punktu widzenia stanowi również swoiste jej podsumowanie. Ponadto z początkiem nowego etapu zostały m.in. uruchomione złożone procesy, ogólnie i potocznie nazywane właśnie wpływem języka cerkiewnosłowiańskiego na języki południowosłowiańskie. Oczywiście, obrana perspektywa metodologiczna musi prowadzić do ustalenia i dokładnego zbadania także dalszych etapów i punktów zwrotnych wspomnianego fenomenu, obejmującego nie tylko bułgarską, lecz także serbską historię językową [por. Mladenović 1989; Albijanić 2010], również w perspektywie porównawczej. Trzeba zaznaczyć, że istnieją już opracowania mieszczące się w tym nurcie, spośród których warto odnotować monografie tyrnowskiej slawistki Cenki Iwanowej [Ivanova 2003; 2004].

Każda diachroniczna strukturalna analiza języka wymaga uprzedniego ustalenia korpusu źródeł i właściwego ich doboru, żeby przez nietrafne lub przypadkowe ekscerpcje nie zwiększać ryzyka zniekształcenia obrazu i tak już przecież zniekształconego przez sam stan zachowania źródeł i przez ich immanentnie nie-

pełną (w stosunku do całości systemu) reprezentatywność, jeśli chodzi o stopień poświadczenia konkretnych składników formy lub elementów treści [por. Petrov 2007a: 9–10]. Dobór tych źródeł powinien z kolei wynikać z uprzednich ustaleń zewnętrznej historii języka (koncepcyjnych i teoretycznych, ale także genologicznych, dialektalnych, periodyzacyjnych i in.), tak aby ustalenia te można było następnie, po przeprowadzeniu materiałowej analizy gramatycznej, zweryfikować i skorygować, a sama analiza nie miała charakteru przyczynkowego. Wydaje się, że jedynie w ten sposób możliwe będzie znalezienie właściwej i niezbędnej równowagi między empirią a teorią, aby nie potwierdziła się niedawna diagnoza rosyjskiego mediewisty Dmitrija Bułanina: „Палеославистика задыхается от нехватки мыслей, она тонет в эмпирике. Без единой концепции исторического прошлого какого-то народа нет и самой этой истории. Отсутствие историософии превращает исторические штудии в игру с мозаикой, а сам исторический процесс выстраивается в виде причудливых и случайных узоров, прекрасных в отражениях стекол калейдоскопа, но мгновенно рассыпающихся при легком прикосновении к волшебному аппарату" [Bulanin 2012: 429–430].

Niniejszą książkę można traktować jako próbę takiego zorientowania refleksji naukowej na temat wskazanego okresu historii języka bułgarskiego, które chociaż w niewielkim stopniu pozwoliłoby wspomniane mankamenty metodologiczne paleoslawistyki przezwyciężyć.

BIBLIOGRAFIA

Poniższy wykaz bibliograficzny prac cytowanych lub wykorzystanych w monografii bądź istotnych dla jej problematyki składa się z dwóch osobno uporządkowanych części: spisu katalogów i opisów inkunabułów i paleotypów oraz spisu pozostałych opracowań, takich jak: monografie, encyklopedie, leksykony, podręczniki, tłumaczenia tekstów źródłowych, tomy zbiorowe, artykuły i recenzje (do tej części włączono również wzmiankowane w pracy katalogi rękopisów, a także wydania tekstów, które nie należą do jej podstawowej bazy źródłowej i nie znalazły się w odrębnym *Wykazie wydań tekstów źródłowych*). Trzeba zaznaczyć, że w katalogach, opisach i inwentarzach nierzadko publikowane są teksty o dużym potencjale cytowalności, które stanowią w istocie odrębne analityczne lub opisowe opracowania naukowe. W odniesieniu do poniższej bibliografii dotyczy to przede wszystkim (choć nie wyłącznie) bardzo licznych prac J. Niemirowskiego, którego publikacje zostały umieszczone w jej obu częściach (w celu uniknięcia wprowadzenia podwójnych zapisów bibliograficznych). W związku z tym należy zauważyć, że skróty bibliograficzne umieszczone w tekście całej książki mogą odsyłać zarówno do pierwszej, jak i do drugiej części wykazu.

Katalogi i opisy inkunabułów i paleotypów[1]

[Badalić 1966]: J. Badalić, *Jugoslavica usque ad annum MDC. Bibliographie der südslawischen Frühdrucke*, 2., verbesserte Auflage, Baden-Baden (wyd. 1: 1959) (= „Bibliotheca Bibliographica Aureliana" II).

[Bozukova 1994]: М. Бозукова, *Опис на руските и украинските кирилски печатни книги от XVIII век в Народната библиотека „Св. св. Кирил*

[1] Wykaz katalogów i opisów obejmuje zasadniczo jedynie opracowania zbiorcze (szczególnie najaktualniejsze), a także szereg innych publikacji o charakterze inwentarzowym, w których rejestrowane są inkunabuły i paleotypy z poszczególnych księgozbiorów, ważnych ze względu na problematykę niniejszej pracy (Sofia, Moskwa, Sankt Petersburg, Warszawa i in.). Wykaz nie stanowi jednak pełnego spisu wszystkich istniejących katalogów głagolickiego i cyrylickiego drukarstwa.

и Методий", „Известия на Народната библиотека «Св. св. Кирил и Методий»" (София), т. 22 (28), s. 285–324.

[BRV 1903]: I. Bianu, N. Hodoş, *Bibliografia românească veche 1508–1830*, t. 1: *1508–1716*, Bucureşti.

[BRV 1910]: I. Bianu, N. Hodoş, *Bibliografia românească veche 1508–1830*, t. 2: *1716–1808*, Bucureşti.

[BRV 1912–1934]: I. Bianu, N. Hodoş, *Bibliografia românească veche 1508–1830*, t. 3: *1809–1830*, Bucureşti.

[BRV 1944]: I. Bianu, D. Simonescu, *Bibliografia românească veche 1508–1830*, t. 4: *Adăogiri şi indreptări*, Bucureşti.

[BRV 1968]: I. Bianu, N. Hodoş, D. Simonescu, *Bibliografia românească veche 1508–1830*, Nendeln, Liechtenstein (reprint [BRV 1903, 1910, 1912–1931, 1944]).

[BRV 1973]: D. Poenaru, *Contributii la bibliografia românească veche*, Târgovişte.

[BRV 2000]: D. Râpă-Buicliu, *Bibliografia românească veche: additamenta*, Galaţi.

[BRV 2004]: C. Croitoru, C. Gologan, Şt. Haraga, *Bibliografia românească veche: îmbogăţită şi actualizată*, Bucureşti.

[BRV 2010]: D. Râpă-Buicliu, *Bibliografia românească veche. Corrigenda. (Tipăriturile macariene)*, „Danubius" (Galaţi), nr 28, s. 225–244.

[Conev 1910]: Б. Цонев, *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*, т. 1, София.

[Guseva 2003]: А.А. Гусева, *Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог*, кн. 1–2, Москва.

[Karataev 1883]: И. Каратаев, *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами*, т. 1, *с 1491 по 1652 г.*, Санкт-Петербург (= „Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук", т. XXXIV, nr 2).

[Katalog 1994]: *Katalog starodruków cyrylickich Muzeum Zamku w Łańcucie*, opr. W. Witkowski, Kraków.

[Katalog 1996]: M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Katalog druków supraskich*, Warszawa.

[Katalog 2004]: *Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, opr. Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, Warszawa.

[Katalog 2010]: *Cyrylickie starodruki cerkiewne XVII–XVIII w. ze zbiorów instytucji kościelnych i parafii prawosławnych województwa małopolskiego*, opr. R. Dubec, Gorlice.

[Katalog 2013]: *Katalog druków cyrylicznych XVI–XVIII wieków w zbiorach biblioteki klasztoru oo. Bazylianów w Warszawie*, opr. R. Lepak, Warszawa (= „Bazyliańskie Studia Historyczne", t. 3).

[Katalog RGADA I 1996]: *Московские кирилловские издания XVI–XVII вв. в собраниях РГАДА. Каталог*, вып. 1: *1556–1625*, сост. Е.В. Лукьянова, Л.Н. Горбунова, Москва.

[Katalog RGADA II 2002]: *Московские кирилловские издания в собраниях РГАДА. Каталог*, вып. 2: *1626–1650*, сост. Е.В. Лукьянова, Москва.

[Katalog RGADA III 2003]: *Московские кирилловские издания в собраниях РГАДА. Каталог*, вып. 3: *1651–1675*, сост. Л.Н. Горбунова, Е.В. Лукьянова, Москва.

[Kirilova 2015]: *Опис на славянските кирилски печатни книги от XVII век във фонда „Старопечатни, редки и ценни книги" на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий"*, съст. Р. Кирилова, София.

[Kruming 1998]: *Сводный каталог старопечатных изданий глаголического шрифта 1483–1812 гг.*, сост. А. Круминг, Москва[2].

[Lukjanenko 1979]: *Издания кириллической печати XV–XVII вв. для южных славян и румын: каталог книг из собраний Государственной Публичной библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина*, сост. В.И. Лукьяненко, Ленинград.

[Lukjanenko 1993]: *Издания кириллической печати XV–XVI вв.* (*1491–1600*). *Каталог книг из собрания Государственной Публичной библиотеки*, сост. В.И. Лукьяненко, Санкт-Петербург.

[Minčeva 2013]: *Опис на славянските кирилски печатни книги от XIX век, съхранявани в колекцията „Старопечатни книги, редки и ценни издания" на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий"*, съст. Б. Минчева, София.

[Nemirovskij 1979]: Е.Л. Немировский, *Описание изданий типографии Швайпольта Фиоля*, Москва.

[Nemirovskij 1989]: Е.Љ. Немировски, *Издања Ђурђа Црнојевића* (*1494–1496*), Цетиње (= Црногорска библиографија, 1494–1994, т. 1, књ. 1).

2 Na stronie tytułowej i redakcyjnej błędnie wydrukowana data: 1995. W niektórych opracowaniach (np. [Nemirovskij 2005a]) katalog ten jest cytowany z datą 1996. Dokładna data ukazania się książki – 17 marca 1998 roku – wskazana jest przez samego autora w artykule z uzupełnieniami [Kruming 2000: 191].

[Nemirovskij 1993]: Е.Љ. Немировски, *Издања Божидара и Виђенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Загуровића, Јакова Крајкова, Ђованиа Антониа Рампацета, Марка и Бартоломеа Ђинамиа* (*1519–1638*), Цетиње (= Црногорска библиографија, 1494–1994, т. 1, књ. 2).

[Nemirovskij 2009a]: Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского* (*церковнославянского*) *шрифта 1491–2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*. Том I: *1491–1550*, Москва.

[Nemirovskij 2009b]: Е.Л. Немировский, *Книги кирилловской печати 1491–1550. Каталог*, Москва [katalog zbiorów Rosyjskiej Biblioteki Państwowej (РГБ) w Moskwie].

[Nemirovskij 2009c]: Е.Л. Немировский, Е.А. Емельянова, *Книги кирилловской печати 1551–1600. Каталог*, Москва [katalog zbiorów Rosyjskiej Biblioteki Państwowej (РГБ) w Moskwie].

[Nemirovskij 2011]: Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского* (*церковнославянского*) *шрифта 1491–2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*. Том II, книга 1: *1551–1592*, Москва.

[Nemirovskij 2012]: Е.Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского* (*церковнославянского*) *шрифта 1491–2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*. Том II, книга 2: *1593–1600*, Москва.

[Nemirovskij I 1996]: E.L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Band 1: *Inkunabeln*, Baden-Baden (= „Bibliotheca Bibliographica Aureliana" CXL).

[Nemirovskij II 1997]: E.L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Band 2: *Die Druckereien des Makarije in der Walachei und von Giorgio Rusconi in Venedig*, Baden-Baden (= „Bibliotheca Bibliographica Aureliana" CLII).

[Nemirovskij III 1998]: E.L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Band 3: *Die Prager Druckerei von Francisk Skorina*, Baden-Baden (= „Bibliotheca Bibliographica Aureliana" CLV).

[Nemirovskij IV 2001]: E.L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Band 4: *Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig. Die erste Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*, Baden-Baden (= „Bibliotheca Bibliographica Aureliana" CLXX).

[Nemirovskij V 1999]: E.L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Band 5: *Die Druckerei von Francisk Skorina in Wilna*, Baden--Baden (= „Bibliotheca Bibliographica Aureliana" CLXXI).

[Nemirovskij VI 2003]: E.L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Band 6: *Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*, Baden-Baden (= „Bibliotheca Bibliographica Aureliana" CLXXXVII).

[Nemirovskij VII 2007]: E.L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Band 7: *Die Klosterdruckereien in Rujno und Gračanica*, Baden-Baden (= „Bibliotheca Bibliographica Aureliana" CCVII).

[Rajkov 1967]: Б. Райков, *Опис на славянските старопечатни книги от XV и XVI век в Народна библиотека „Кирил и Методий" – София*, „Известия на Народната библиотека «Кирил и Методий»" (София), т. 7 (13), s. 225–254.

[Sokolová 1997]: F. Sokolová, *Cyrilské a hlaholské staré tisky v českých knihovnách*, Praha.

[Teodosiev 2007]: Н. Теодосиев, *Каталог на българските печатни книги 1508–1878*, София.

[Vialova 2000]: С.О. Вялова, *Глаголические фрагменты Ивана Берчича в Российской национальной библиотеке. Описание, предисловие, корректура* (т. 1); *Глаголические фрагменты Ивана Берчича в Российской национальной библиотеке. Факсимиле* (т. 2), Загреб.

[Zernova 1958]: А.С. Зернова, *Книги кирилловской печати, изданные в Москве в XVI–XVII веках*, Москва.

Pozostałe opracowania

[Albijanić 1983]: A. Albijanić, *The Advent and Demise of Serbian Church Slavic*, [w:] *From Los Angeles to Kiev. Papers on the occasion of The Ninth International Congress of Slavists, Kiev, September 1983*, ed. V. Markov, D.S. Worth, Columbus, OH, s. 9–18 (= „UCLA Slavic Studies", 7).

[Albijanić 2010]: А. Албијанић, *Прилози о српском предвуковском књижевном језику*, прев. с енглеског Ј. Грковић-Мејџор, Београд–Нови Сад.

[Alexeev 2009]: А.А. Алексеев, *Biblia Slavica*, „Русский язык в научном освещении", nr 2 (18), s. 205–260, wersja on-line: www.ruslang.ru/doc/rjano18.pdf (dostęp: 18.11.2014).

[Alexeev 2013]: А.А. Алексеев, *Очерки и этюды по истории литературного языка в России*, Санкт-Петербург.

[Andrejčin 1958]: Л. Андрейчин, *Ролята на черковнославянския език в изграждането на съвременния български книжовен език*, „Български език" (София), nr 4–5, s. 309–320.

[Andrejčin 1986]: Л. Андрейчин, *Из историята на нашето езиково строителство*, 2. изд., София (wyd. 1: 1977).

[Angelov 1972]: Б. Ангелов, *Из историята на руско-българските литературни връзки*, кн. 1, София.

[Angelov 1980a]: Б. Ангелов, *Из историята на руско-българските литературни връзки*, кн. 2, София.

[Angelov 1980b]: Б. Ангелов, *Руско-южнославянски книжовни връзки*, София.

[ASLQ 1984 I]: *Aspects of the Slavic Language Question*, ed. R. Picchio, H. Goldblatt, vol. 1: *Church Slavonic – South Slavic – West Slavic*, New Haven, CT (= „Yale Russian and East European Publications", nr 4-a).

[ASLQ 1984 II]: *Aspects of the Slavic Language Question*, ed. R. Picchio, H. Goldblatt, vol. 2: *East Slavic*, New Haven, CT (= „Yale Russian and East European Publications", nr 4-b).

[Atanasov 1959]: П. Атанасов, *Начало на българското книгопечатане*, София.

[Atanasov 1964]: П. Атанасов, *Руската печатна книга в България*, „Език и литература" (София), nr 3, s. 75–79.

[Atanasov 1978]: П. Атанасов, *Московските старопечатни пролози и Българското национално възраждане*, „Исторически преглед" (София), nr 2, s. 60–62.

[Atanasov 1980]: П. Атанасов, *Яков Крайков. Книжовник. Издател. График. XVI в.*, София.

[Atanasov 1982]: П. Атанасов, *Руските старопечатни книги в Рилския манастир*, „Старобългарска литература" (София), nr 12, s. 82–100.

[Atanasov 1986]: П. Атанасов, *Българо-руски литературни връзки през XVII и XVIII в.*, София.

[Babov 1968]: К. Бабов, *Езикът на дамаскините и въпросът за черковнославянското и руското влияние върху българския книжовен език*, [w:] *Славистични изследвания*, ред. И. Леков и др., София, s. 167–186.

[Barać 2008a]: *Гораждaнска штампарија 1519–1523/The Goražde Printing House 1519–1523*, ур. Д. Бараћ, Београд–Источно Сарајево.

[Barać 2008b]: Д. Бараћ, *Кратка историја књиге*, Београд.

[BDE 2007]: *Franciszek Skoryna z Połocka. Życie i pisma*, wybór tekstów, przekład i opracowanie M. Walczak-Mikołajczakowa, A. Naumow, Gniezno (= „Biblioteka Duchowości Europejskiej", nr 3).

[BDE 2013a]: *Święci Konstantyn-Cyryl i Metody. Patroni Wschodu i Zachodu*, t. I, *Apostołowie Słowian w dawnej Europie*, red. A. Naumow, Kraków (= „Biblioteka Duchowości Europejskiej", nr 5/I).

[BDE 2013b]: *Święci Konstantyn-Cyryl i Metody. Patroni Wschodu i Zachodu*, t. II, *Apostołowie Słowian w nowożytnej Europie*, red. A. Naumow, Kraków (= „Biblioteka Duchowości Europejskiej", nr 5/II).

[Bednarczuk 2010]: L. Bednarczuk, *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków.

[Biblioteka 2006]: *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego*, kierownik projektu W. Twardzik, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków (publikacja na płycie DVD).

[BKE 2004]: *Българска книга. Енциклопедия*, съст. А. Гергова, София–Москва.

[BLJPP 1992]: *Болгарский литературный язык предвозрожденческого периода*, ред. Е.И. Демина, Москва.

[Bobrik 1990]: М.А. Бобрик, *Представления о правильности текста и языка в истории книжной справы в России (от XI до XVIII в.)*, „Вопросы языкознания" (Москва), nr 4, s. 61–85.

[Bogdanov 1963]: И. Богданов, *Български първопечатни книги от XVI–XVIII вв.*, „Годишник на Българския библиографски институт" (София), IX, s. 85–123.

[Bogdanov 1978]: И. Богданов, *Българската книга през вековете*, София.

[Bogdanov 1999]: И. Богданов, *Тринадесет века българска литература. Събития, автори, произведения, библиография, синхронен репертоар*, ч. 1, *Стара българска литература. Литература на Възраждането. 681–1878*, 2-о фототипно изд., София [wyd. 1: 1983].

[Bončev 1952]: А. Бончев, *Църковнославянска граматика със сборник от образци за превод и Речник на църковнославянския език*, София [istnieją późniejsze reprinty].

[Bončev 2002]: А. Бончев, *Речник на църковнославянския език*, том I: *А–О*, София.

[Bončev 2012]: А. Бончев, *Речник на църковнославянския език*, том II: *П–Я*, София.

[Bosilkov 1986]: К. Босилков, *Кратка история на българския книжовен език*, Сегед.

[Bošnjak 1968]: M. Bošnjak, *A study of Slavic incunabula*, München.

[Bošnjak 1970]: M. Bošnjak, *Slavenska inkunabulistika*, Zagreb.

[Botvinnik 1986]: М.Б. Ботвинник, *Болгаро-восточнославянские книжные связи (Азбука Ивана Федорова и древнеболгарская литература)*, [w:] *История книги, книжного дела и библиографии в Белоруссии*, Минск, s. 108–117.

[Bozukova 1992]: М. Бозукова, *Приписките в църковнославянските старопечатни книги като източник на сведения за съдбата на книгата*, „Българска книга" (София), nr 12, s. 17–20.

[Bujukliev 1992]: И. Буюклиев, *Езиковата култура на българското Средновековие*, София.

[Bulanin 2012]: *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. 2, *Вторая половина XIV–XVI в.*, ч. 3, *Библиографические дополнения. Приложение*, сост. Д.М. Буланин, О.В. Творогов, Санкт-Петербург.

[Bulič 1904]: С.К. Булич, *Очерк истории языкознания в России*, т. I: *(XIII в. – 1825 г.)*, Санкт-Петербург (wyd. 2: Москва 2011).

[BV XV 1993]: *Българският петнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XV век*, ред. Б. Христова, София.

[BV XVI 1996]: *Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век*, ред. Б. Христова, София.

[Čermák 2008]: V. Čermák, *K pojetí nové církevní slovanštiny v areálu Slavia orthodoxa a Slavia latina*, „Slavia. Časopis pro slovanskou filologii" (Praha), nr 77 (1–3), s. 29–39.

[CJ 2005]: *Церковнославянский язык: история, исследование, изучение*, ред. И.В. Бугаева, Москва.

[CL 2007]: *Církevněslovanská lexikografie 2006*, sestavil V. Čermák, Praha.

[Čurčić 2008]: Л. Чурчић, *Гораждaнска штампарија у Трговишту*, [w: Barać 2008a], s. 335–361.

[Dąbek-Wirgowa 1980]: T. Dąbek-Wirgowa, *Historia literatury bułgarskiej. Zarys*, Wrocław.

[Demina 1968]: Е.И. Демина, *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в., Исследование и текст*, ч. I, *Филологическое введение в изучение болгарских дамаскинов*, Москва.

[Demina 1972]: Е.И. Демина, *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в., Исследование и текст*, ч. II, *Палеографическое описание и текст*, Москва.

[Demina 1985]: Е.И. Демина, *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в., Исследование и текст*, ч. III, *Тихонравовский дамаскин как памятник книжного болгарского языка XVII в. на народной основе*, Москва.

[Diačenko 1900][3]: Г. Дьяченко, *Полный церковно-славянский словарь* (*с внесением в него важнейших древне-русских слов и выражений*), Москва [istnieją późniejsze reprinty].

[Dilevski 1955]: Н. Дилевски, *Редки руски печатни книги в българските книгохранилища от епохата на Възраждането*, „Български език" (София), nr 4, s. 319–335.

[Dilevski 1958]: Н.М. Дылевский, *Грамматика Мелетия Смотрицкого у болгар в эпоху их возрождения*, „Труды Отдела древнерусской литературы" (Ленинград), nr XIV, s. 461–473.

[Dilevski 1966]: Н.М. Дылевский, *Русские и украинские рукописи и старопечатные книги в болгарских книгохранилищах*, [w:] *Исследования источников по истории русского языка и письменности*, Москва, s. 210–223.

[Dilevski 1974]: Н. Дилевски, *Рыльский монастырь и Россия-Украина в XVI–XVII веках*, 2-о изд., София [wyd. 1: 1946].

[Dragolova, Bozukova 1994]: Л. Драголова, М. Бозукова, *Приписки в славянските старопечатни книги XV–XVII в., съхранявани в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий"*, „Известия на Народната библиотека «Св. св. Кирил и Методий»" (София), т. 22 (28), s. 325–345.

[Drukarze 1959]: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, opr. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław.

[3] Niektóre egzemplarze datowane są na rok 1899. Pisownia tytułu została uwspółcześniona.

[Drukarze 1960]: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 6: *Małopolska – ziemie ruskie*, opr. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław.

[Drukarze 1962]: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4: *Pomorze*, opr. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław.

[Drukarze 1977]: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. 1: *Wielkopolska*, opr. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka, Wrocław.

[Drukarze 1983]: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1, cz. 1: *Małopolska: wiek XV–XVI*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław.

[Drukarze 2000]: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1, cz. 2: *Małopolska: wiek XVII–XVIII*, vol. 1 (*A–K*)–vol. 2 (*L–Ż i drukarnie żydowskie*), red. J. Pirożyński, Kraków.

[Drukarze 2001]: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. 2: *Mazowsze z Podlasiem*, red. K. Korotajowa, J. Krauze-Karpińska, Warszawa.

[Duličenko 2011a]: А.Д. Дуличенко, *Основы славянской филологии*, т. I: *Историко-этнографическая и этнолингвистическая проблематика*, Opole.

[Duličenko 2011b]: А.Д. Дуличенко, *Основы славянской филологии*, т. II: *Лингвистическая проблематика*, Opole.

[Duličenko 2014]: А.Д. Дуличенко, *Введение в славянскую филологию*, 2-ое изд., Москва (wyd. 1: 2012).

[EBVL 1997]: *Енциклопедия на българската възрожденска литература*, ред. И. Радев, В. Търново.

[EJO 2003]: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, wyd. 3, Wrocław (wyd. 1: 1993, wyd. 2: 1999).

[EJP 1999]: *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, M. Kucała, wyd. 3 popr. i uzup., Wrocław (wyd. 1: 1978, wyd. 2: 1992).

[ESBE 2000]: *Енциклопедия на съвременния български език*, съст. Р. Русинов, С. Георгиев, В. Търново.

[EWK 1971]: *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer i in., Wrocław.

[Febrve, Martin 2014]: L. Febrve, H.-J. Martin, *Narodziny książki*, przekł. A. Kocot, M. Wodzyńska-Walicka, Warszawa [tytuł oryginału: *L'apparition du livre*, Paris 1958[1], 1971[2], 1999[3]].

[Feuillet 1999]: J. Feuillet, *Grammaire historique du bulgare*, Paris.

[Filkova 2008]: П. Филкова, *Церковнославянский язык и его локальные разновидности (XVII–XVIII вв.)*, [w:] *В търсене на смисъла и инварианта*.

Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Дина С. Станишева, съст. Я. Бъчваров, М. Виларова, Й. Трифонова, София, s. 386–396.

[Fin 2012]: М. Фин, *Венеција и српска књига*, „Глас библиотеке" (Чачак), nr 19, s. 79–100.

[FSLL 1985]: *The Formation of the Slavonic Literary Languages*, ed. G. Stone, D. Worth, Columbus (= „UCLA Slavic Studies" 11).

[Gagarina, Kornijenko 2009]: Д.А. Гагарина, С.И. Корниенко, *Рукописные и старопечатные кириллические книги в Интернете*, „Вестник Пермского университета. История" (Пермь), вып. 3(10), s. 112–118.

[Gălăbov 1980]: И. Гълъбов, *Старобългарски език с увод в славянското езикознание*, София.

[Galster 2012]: I. Galster, *Zarys gramatyki historycznej języka rosyjskiego*, wyd. 2, dodruk, Warszawa (wyd. 1: 1982, wyd. 2: 1998).

[Gamanovič 1964]: Иеромонах Алипий (Гаманович), *Грамматика церковно-славянского языка*, Jordanville, NY [istnieją późniejsze reprinty].

[Garzaniti 2013]: M. Garzaniti, *Gli slavi. Storia, culture e lingue dalle origini ai nostri giorni*, a cura di F. Romoli, con la collaborazione di A. Alberti, M. Betti, A. Cilento, M.C. Ferro, C. Pieralli, L. Pubblici, Roma.

[Georgijevski 1972]: М. Георгиевски, *Македонската печатарска дејност (1515–1913)*, Мисла–Скопје.

[Gerčuk 2014]: Ю.Я. Герчук, *Искусство печатной книги в России XVI–XX веков*, Санкт-Петербург.

[Gerd 2008]: А.С. Герд, *Лингвистическая типология древнеславянских текстов*, Санкт-Петербург.

[Gerd, Veder 2003]: А.С. Герд, В. Федер, *Церковнославянские тексты и церковнославянский язык*, Санкт-Петербург.

[Gheție, Mareş 1994]: I. Gheție, Al. Mareş, *Diaconul Coresi şi izbânda scrisului în limba română*, Bucureşti.

[Gladkova, Likomanova 2008]: Г. Гладкова, И. Ликоманова, *Языковая ситуация: истоки и перспективы* (*болгарско-чешские параллели*), Praha (dodruk, wyd. 1: 2002).

[Goldblatt 1987]: H. Goldblatt, *Orthography and Orthodoxy: Constantine Kostenecki's Treatise on the Letters*, Firenze.

[Gradinarova 1997]: А. Градинарова, *О книжной лексике в языке старших новоболгарских дамаскинов в связи с проблемой церковнославянского языкового влияния*, София.

[Gramatika 1993]: *Граматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис*, ред. И. Дуриданов, София (wyd. 1: 1991).

[Grbić 2008]: Д. Грбић, *Ортографске одлике гораждaнског Псалтира с последовањем из 1521. године*, [w: Barać 2008a], s. 225–264.

[Grković-Mejdžor 1993]: J. Грковић-Мејџор, *Језик Псалтира из штампарије Црнојевића*, Подгорица.

[Grujić 1936]: Р.М. Грујић, *Прва штампарија у Јужној Србији 1539 године на Косовом Пољу у манастиру Грачаници*, „Гласник Скопског научног друштва" (Скопље), књ. 15–16, s. 81–96.

[Gutschmidt 1969]: К. Гутшмидт, *О роли церковнославянского языка в формировании современных болгарского и сербского литературных языков*, перев. с немецкого А.К. Кошелев, „Вопросы языкознания" (Москва), nr 6, s. 71–82.

[Gyllin 1991]: R. Gyllin, *The Genesis of the Modern Bulgarian Literary Language*, Uppsala.

[Haralampiev 2001]: И. Хараламмпиев, *Историческа граматика на българския език*, Велико Търново.

[Haralampiev 2012]: И. Хараламмпиев, *Лекции по история на българския книжовен език до Възраждането*, Велико Търново.

[Hristova, Karadžova, Uzunova 2003]: Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова, *Бележки на българските книжовници*, т. 1: *X–XV век*, София.

[Hristova, Karadžova, Uzunova 2004]: Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова, *Бележки на българските книжовници*, т. 2: *XVI–XVIII век*, София.

[Hristova-Šomova 2009]: И. Христова-Шомова, *Книга Иова в переводе Франциска Скорины*, [w serii:] *Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne*, t. 4, red. M. Kuczyńska, W. Stępniak-Minczewa, J. Stradomski, Kraków, s. 37–71.

[Ilieva 2011]: Л. Илиева, *Българският език в предисторията на компаративната лингвистика и в езиковия свят на ранния европейски модернизъм*, Благоевград.

[Ilieva 2012]: Л. Илиева, *Гутенберговата революция и православните южни славяни: културни и езикови нагласи*, „Балканистичен форум" (Благоевград), nr 2, s. 28–38.

[ILU 1991]: *История лингвистических учений*, т. 4, *Позднее Средневековье*, ред. А.В. Десницкая, Санкт-Петербург.

[INBKE 1989]: *История на новобългарския книжовен език*, ред. Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков, София.

[IRL 2001: 127–188]: *История русской лексикографии*, ред. Ф.П. Сороколетов, 2-ое изд., Санкт-Петербург (wyd. 1: 1998).

[Ivanova 2000]: Н. Иванова, *История на сръбския и хърватския книжовен език*, София.

[Ivanova 2002]: Д. Иванова, *Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието. Текстология и език*, Пловдив.

[Ivanova 2003]: Ц. Иванова, *Щрихи към балканския Вавилон. Българско-сръбски книжноезикови отношения XVIII–XIX век*, Велико Търново.

[Ivanova 2004]: Ц. Иванова, *Близки и различни. Южнославянски езикови проекции*, Велико Търново.

[Ivanova 2008]: Д. Иванова, *Недописани страници от историята на българския книжовен език. I част. Славистични ракурси*, Пловдив.

[Ivanova 2012]: Д. Иванова, *История на новобългарския книжовен език: лекционен курс*, Пловдив.

[Ivanova 2013]: Д. Иванова, *Южнославянските печатни книги от XVI век и пътят към окончателната църковнославянска кодификация на библейския (евангелски) текст*, [w:] *Славянска филология 25. Сборник, посветен на XV славистичен конгрес в Минск*, София, s. 24–46.

[Ivanova-Mirčeva 1987]: Д. Иванова-Мирчева, *Въпроси на българския книжлвен език до Възраждането (IX–X до XVIII век)*, София.

[Ivanova-Mirčeva 2003]: Д. Иванова-Мирчева, *Българският книжовен език (IX–X до XVIII в.)*, В. Търново.

[Ivanova-Mirčeva, Haralampiev 1999]: Д. Иванова-Мирчева, И. Харалампиев, *История на българския език*, Велико Търново.

[Izotov 2007]: А.И. Изотов, *Старославянский и церковнославянский языки. Грамматика, упражнения, тексты*, изд. 3, Москва (wyd. 1: 1992, wyd. 2: 2001).

[Jagić 1913]: V. Jagić, *Zur Entstehungsgeschichte der Kirchenslavischen Sprache*, neue berichtigte und erweiterte Ausgabe, Berlin (wyd. 1: Wien 1900).

[Jagić 1968]: И.В. Ягич, *Codex Slovenicus Rerum Grammaticarum. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке*, München (= „Slavische Propyläen", nr 25) (reprint; wyd. 1: Санкт-Петербург 1885–1895; wyd. 2: Berlin 1896).

[Jagić 2003]: И.В. Ягич, *История славянской филологии*, Москва (= „Энциклопедия славянской филологии", вып. 1) [reprint, wyd. 1: Санкт-Петербург 1910, wyd. 2: Leipzig 1967].

[Jaroszewicz-Pieresławcew 2003]: Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn.

[Kalina 1891]: A. Kalina, *Studyja nad historyją języka bułgarskiego*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności" (Kraków), cz. 1: t. XIV, s. 163–547; cz. 2: t. XV, s. 396–600.

[Kawecka 2009]: A. Kawecka, *Określoność/nieokreśloność w rozwoju języka bułgarskiego i serbskiego*, Łódź.

[Kawecka, Petrov, Skowronek 2009]: A. Kawecka, I. Petrov, M. Skowronek, *Z problematyki przekładu starej literatury kręgu Slavia Orthodoxa na język polski* (*cz. 1*)*; Aneks – Materiały do bibliografii powojennych przekładów starej literatury kręgu Slavia Orthodoxa na język polski*, [w serii:] *Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne*, t. 4, red. M. Kuczyńska, W. Stępniak-Minczewa, J. Stradomski, Kraków, s. 247–273.

[Kawecka, Petrov, Skowronek 2010]: A. Kawecka, I. Petrov, M. Skowronek, *Z problematyki przekładu starej literatury kręgu Slavia Orthodoxa na język polski (cz. 2); Aneks – Materiały do bibliografii powojennych przekładów starej literatury kręgu Slavia Orthodoxa na język polski*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Rossica" (Łódź), nr 3, s. 175–193.

[Kawecka, Petrov, Skowronek 2011]: A. Kawecka, I. Petrov, M. Skowronek, *Z problematyki przekładu starej literatury kręgu Slavia Orthodoxa na język polski* (*cz. 4*)*; Aneks – Materiały do bibliografii przekładów starej literatury kręgu Slavia Orthodoxa na język polski*, [w serii:] *Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne*, t. 6, *Piśmiennictwo cerkiewnosłowiańskie i sztuka cerkiewna w kulturze Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej*, red. M. Kuczyńska, W. Stępniak-Minczewa, J. Stradomski, Kraków, s. 309–325.

[Kawecka, Petrov, Skowronek 2013]: A. Kawecka, I. Petrov, M. Skowronek, *Old Church Slavonic – Polish Textbooks, Grammars and Dictionaries*, „Palaeobulgarica/Старобългаристика" (Sofia), nr XXXVII 4, s. 3–20.

[Kawecka, Petrov, Skowronek 2015]: A. Kawecka, I. Petrov, M. Skowronek, *Z warsztatu paleoslawisty-tłumacza: polskojęzyczne pomoce naukowe i opracowania leksykograficzne*, „Roczniki Humanistyczne TN KUL. Seria: Słowianoznawstwo", z. 7 (Lublin), s. 147–175.

[Keipert 2001]: H. Keipert, *Kirchenslavisch als Konstrukt*, „Slavia. Časopis pro slovanskou filologii" (Praha), nr 70 (3–4), s. 371–381.

[Keipert 2006]: H. Keipert, *Церковнославянский in verordnetem Vergessen*, [w:] *Jezikovna predanost. Akademiku prof. dr. Jožetu Toporišiču ob 80-letnici*, Hrsg. M. Jesenšek, Z. Zorko, Maribor, s. 129–145.

[Keipert 2014]: H. Keipert, *Kirchenslavisch-Begriffe/Conceptions of Church Slavonic*, [w: SS/SL 2014], s. 1211–1252.

[Klassovskij 2013]: В. Классовский, *Грамматика славяно-церковного языка нового периода*, 10-ое изд., Санкт-Петербург–Москва (wyd. 1: 1857, wyd. 2: 1867, wyd. 3: 1879, wyd. 4: 1881, wyd. 5: 1887; wyd. 6: 1892, wyd. 7: 2005, wyd. 8: 2010, wyd. 9: 2012).

[KME I 1985]: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, том I (*А–З*), гл. ред. П. Динеков, София.

[KME II 1995]: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, том II (*И–О*), гл. ред. П. Динеков, София.

[KME III 2003]: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, том III (*П–С*), гл. ред. Л. Грашева, София.

[KME IV 2003]: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, том IV (*Т–Я, Допълнение*), гл. ред. Л. Грашева, София.

[Kovtun 1963]: Л.С. Ковтун, *Русская лексикография эпохи Средневековья*, Москва–Ленинград.

[Kraveckij, Pletneva 2001]: А.Г. Кравецкий, А.А. Плетнева, *История церковнославянского языка в России. Конец XIX–XX в.*, Москва.

[Kretschmer 1989]: A. Kretschmer, *Zur Methodik der Untersuchung älterer slavischer schriftsprachlicher Texte (am Beispiel des slavenoserbischen Schrifttums)*, München (= „Slavistische Beiträge", nr 241).

[Kretschmer 1998]: А. Кречмер, *Сравнительная история славянских литературных языков: вопросы методологии*, „Вестник Московского университета" (Москва), сер. 9, nr 3, s. 48–59.

[Kretschmer 2012]: А. Кречмер, *Вопросы методологии исследования достандартноязыковой (славянской) письменности*, [w:] *Современные направления исследования и преподавания славянских языков*, ред. Е.Н. Руденко, Е.С. Суркова, Минск, s. 113–121.

[Kruming 1977]: А.А. Круминг, *Предварительный список старопечатных изданий глаголического шрифта XV–XVIII вв.*, [w serii:] *В помощь составителям Сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: методические указания*, вып. 2, ред. Е.Л. Немировский, Москва.

[Kruming 2000]: А.А. Круминг, *Сводный каталог старопечатных изданий глаголического шрифта 1483–1812 гг.* (*Автореферат и дополнения*), „Slovo: časopis Staroslavenskog instituta" (Zagreb) sv. 50, s. 191–203.

[Kryzia 2008]: W. Kryzia, *Słoweński, Słoweńcy, Słowenia. Zarys historii języka i kształtowania się świadomości narodowej*, Katowice.

[Kuev 1950]: K.M. Kujew, *Konstantyn Kostenecki w literaturze bułgarskiej i serbskiej*, Kraków.

[Kukuljević 1860]: I. Kukuljević, *Bibliografija hrvatska*, d. 1: *Tiskane knjige*, Zagreb (= Bibliografija jugoslavenska, knj. 1).

[Kulbakin 1915]: С.М. Кульбакин, *Грамматика церковнославянского языка по древнейшим памятникам*, Петроград (= Энциклопедия славянской филологии, вып. 10) [reprint: Leipzig 1977, wyd. 2: Москва 2005, wyd. 3: Москва 2013].

[Kuznecov 1958]: П.С. Кузнецов, *У истоков русской грамматической мысли*, Москва.

[Łabyncew, Szczawińska 1995]: J. Łabyncew, Ł. Szczawińska, *W mieście zwanym Zabłudowem*, przeł. M. Hajduk, Białystok.

[Lazić 2013]: М. Лазић, *Између патриотизма, побожности и трговине: мотиви издавачке делатности Божидара Вуковића*, „Археографски прилози" (Београд), књ. 35, s. 49–101.

[Lazić 2014]: М. Лазић, *Прилог познавању штампарства Димитрија Љубавића. Издања Апостола из 1547. године у светлу примерака из Библиотеке манастира Хиландара*, „Археографски прилози" (Београд), књ. 36, s. 93–113.

[LB 1952]: *Lexikon des Buchwesens*, Hrsg. von J. Kirchner, Bd. 1: *A–K*, Stuttgart.

[LB 1953]: *Lexikon des Buchwesens*, Hrsg. von J. Kirchner, Bd. 2: *L–Z*, Stuttgart.

[LB 1955-1956]: *Lexikon des Buchwesens*, Hrsg. von J. Kirchner, Bd. 3, Tl. 1–2: *Abbildungen. Bilderatlas zum Buchwesen*, Stuttgart.

[Leszka, Marinow, Petrov 2010]: M.L. Leszka, K. Marinow, I. Petrov, *O próbie unowocześnienia „Słownika Starożytności Słowiańskich" słów kilka* (*uwagi na marginesie książki „Wczesna Słowiańszczyzna. Przewodnik po dziejach i literaturze przedmiotu", t. 1–2, pod red. A. Wędzkiego, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 2008, ss. 787 + 287*), „Byzantinoslovaca" III, Bratysława 2010, s. 144–154.

[Lewaszkiewicz 1992]: T. Lewaszkiewicz, *Rola kontaktów językowych we wstępnym okresie formowania się słowiańskich języków literackich* (*na tle ogólniejszym*), „Z Polskich Studiów Slawistycznych" (Warszawa), seria VIII, s. 133–138.

[Lewaszkiewicz 2011]: T. Lewaszkiewicz, *Tendencje integracyjne/unifikacyjne i dezintegracyjne w historii języków słowiańskich*, [w:] *Лингвокультурное пространство современной Европы через призму малых и больших языков*, Тарту, s. 124–136 (= „Humaniora: Slavica Tartuensia" IX).

[LGB 1935–1937]: *Lexikon des gesamten Buchwesens*, Bd. 1–3, Hrsg. K. Löffler, J. Kirchner, Leipzig.

[LGB 1987]: *Lexikon des gesamten Buchwesens*, 2., völlig neu bearb. Aufl., Hrsg. S. Corsten, G. Pflug, F.A. Schmidt-Künsemülle, Bd. I: *A – Buch*, Stuttgart (wyd. 1: [LGB 1935–1937]).

[LGB 1989]: *Lexikon des gesamten Buchwesens*, 2., völlig neu bearb. Aufl., Hrsg. S. Corsten, G. Pflug, F.A. Schmidt-Künsemülle, Bd. II: *Buck – Foster*, Stuttgart (wyd. 1: [LGB 1935–1937]).

[LGB 1991]: *Lexikon des gesamten Buchwesens*, 2., völlig neu bearb. Aufl., Hrsg. S. Corsten, G. Pflug, F.A. Schmidt-Künsemülle, Bd. III: *Fotochemigrafische Verfahren – Institut für Buchmarktforschung*, Stuttgart (wyd. 1: [LGB 1935–1937]).

[LGB 1995]: *Lexikon des gesamten Buchwesens*, 2., völlig neu bearb. Aufl., Hrsg. S. Corsten, St. Füssel, G. Pflug, F.A. Schmidt-Künsemülle, Bd. IV: *Institut für Buch- und Handschriftenrestaurierung – Lyser*, Stuttgart (wyd. 1: [LGB 1935–1937]).

[LGB 1999]: *Lexikon des gesamten Buchwesens*, 2., völlig neu bearb. Aufl., Hrsg. S. Corsten, St. Füssel, G. Pflug, Bd. V: *M – Photon*, Stuttgart (wyd. 1: [LGB 1935–1937]).

[LGB 2003]: *Lexikon des gesamten Buchwesens*, 2., völlig neu bearb. Aufl., Hrsg. S. Corsten, St. Füssel, G. Pflug, Bd. VI: *Phraseologie – Schütz-Hufeland*, Stuttgart (wyd. 1: [LGB 1935–1937]).

[LGB 2004]: G. Pflug, *Lexikon des gesamten Buchwesens. Register zu den Bänden I bis IV: A – Lyser*, Stuttgart.

[LGB 2007]: *Lexikon des gesamten Buchwesens*, 2., völlig neu bearb. Aufl., Hrsg. S. Corsten, St. Füssel, G. Pflug, Bd. VII: *Schuhe bauen – Uzès*, Stuttgart (wyd. 1: [LGB 1935–1937]).

[LGB 2014]: *Lexikon des gesamten Buchwesens*, 2., völlig neu bearb. Aufl., Hrsg. G. Pflug, Bd. VIII: *V – Zyprische Schrift und Register A – D* , Stuttgart (wyd. 1: [LGB 1935–1937]).

[LGB 2015]: *Lexikon des gesamten Buchwesens*, 2., völlig neu bearb. Aufl., Hrsg. G. Pflug, Bd. IX: *Register zu den Bänden 1 bis 8, E-*, Stuttgart (wyd. 1: [LGB 1935–1937]).

[Lis-Wielgosz 2013]: I. Lis-Wielgosz, *O trwałości znaczeń. Siedemnastowieczna literatura serbska w służbie tradycji*, Poznań.

[LJL 2012]: *Лексикон южнославянских литератур*, ред. Г. Я. Ильина, Москва.

[Łuczak 2014]: A. Łuczak, *Najstarsze słowiańskie przekłady Biblii w niemieckiej serii „Biblia Slavica"*, „Nauka", 2, s. 135–150, wersja on-line: www.pan.poznan.pl/nauki/N_214_08_Luczak.pdf (dostęp: 18.11.2014).

[Ludogovskij 2003]: Ф.Б. Людоговский, *Современный церковнославянский язык: обоснование существования и определение понятия*, „Славянский вестник" (Москва), вып. 1, s. 106–119.

[Ludogovskij 2008]: Ф.Б. Людоговский, *Церковнославянский и национальные литературные языки в славянских православных церквях в конце XX – начале XXI вв.*, [w:] *Литературные языки в контексте культуры славян*, ред. Г.К. Венедиктов, Москва, s. 209–238.

[Ludogovskij 2015]: Ф.Б. Людоговский, *Структура и поэтика церковнославянских акафистов*, Москва.

[Lukin 2001]: П.Е. Лукин, *Письмена и православие. Историко-филологическое исследование „Сказания о письменах" Константина Философа Костенецкого*, Москва.

[Lukin 2013]: П.Е. Лукин, *Славяне на Балканах в Средневековье. Очерки истории и культуры*, Москва.

[Mâkišev 2008]: В. Мякишев, *Язык Литовского Статута 1588 года*, Kraków.

[Mâkišev 2014]: В. Мякишев, *Кириллические издания Литовского Статута 1588 года*, Kraków.

[Maldjieva 2014]: V. Maldjieva, *Praktyczna gramatyka języka bułgarskiego dla polskich studentów*, Toruń (= *България малка, но хубава*, część 2).

[Mano-Zisi 1984/1985]: К. Мано-Зиси, *Старе ћириличке штампане књиге у Архиву Српске Академије наука и уметности*, „Археографски прилози" (Београд), књ. 6–7, s. 291–317.

[Mano-Zisi 1994]: К. Мано-Зиси, *Милешевско штампарство 1544–1557. 450 година од оснивања штампарије у манастиру Милешеви*, Пријепоље.

[Mano-Zisi 2003]: К. Мано-Зиси, *Штампано „Четворојеванђеље" Монаха Лаврентија.* (*Друго издање, после 1582. године*), „Археографски прилози" (Београд), књ. 25, s. 239–251.

[Mano-Zisi 2008]: К. Мано-Зиси, *Графика горажданских књига*, [w: Barać 2008a], s. 287–308.

[Mareš 1992]: F.V. Mareš, *The New Russian Church Slavonic and its relation to Greek*, [w:] *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow*, Thessaloniki.

[Mareš 2000]: F.V. Mareš, *Cyrilometodějská tradice a slavistika*, Praha.

[Marinković 1988]: Б. Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, књ. 1: *Мних Макарије от Чрније Гори* (*XV–XVI*), Цетиње.

[Marinković 1989a]: Б. Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, књ. 2: *Божидар и Виђенцо Вуковић*, Цетиње.

[Marinković 1989b]: Б. Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, књ. 3: *Следбеници Божидара и Виђенца Вуковића*, Цетиње.

[Marinković 1991]: Б. Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, књ. 4 (први део): *Од Горажде до Мркшине цркве* (*XVI*), (*Горажде, Рујно, Грачаница, Милешева*), Цетиње.

[Marinković 1992]: Б. Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, књ. 4 (други део): *Од Горажде до Мркшине цркве* (*Београд, Мркшина црква, Допуне*), Цетиње.

[Martinović 1994a]: Д. Мартиновић, *Црна Гора у Гутенберговој галаксији*, Подгорица.

[Martinović 1994b]: Д. Мартиновић, *Пола миленијума штампане књиге у Црној Гори*, Подгорица.

[Mathiesen 1972]: R. Mathiesen, *The Inflectional Morphology of the Synodal Church Slavonic Verb*, Columbia University Ph.D. dissertation, New York, NY.

[Mathiesen 1978]: R. Mathiesen, *The Determination of Norms (A Problem in the Diachronic Study of Church Slavonic)*, [w:] *American Contribiutions To The Eighth International Congress of Slavists (Zagreb and Ljubljana, September 3–9, 1978)*, vol. 1: *Linguistics and Poetics*, ed. H. Birnbaum, Columbus, OH, s. 483–494.

[Mathiesen 1979]: R. Mathiesen, *Later Church Slavonic and National Literary Languages*, „Polata knigopisnaja. An Information Bulletin Devoted to the Study of Early Slavic Books, Texts and Literatures" (Nijmegen), nr 2, s. 56–60.

[Mathiesen 1981a]: R. Mathiesen, *The Making of the Ostrih Bible*, „Harvard Library Bulletin" (Cambridge, MA), vol. XXIX, nr 1, s. 71–110.

[Mathiesen 1981b]: R. Mathiesen, *Two Contributions to the Bibliography of Meletij Smotryc'kyj*, „Harvard Ukrainian Studies" (Cambridge, MA), vol. V, nr 1, s. 230–244.

[Mathiesen 1987]: R. Mathiesen, *Some Methodological Problems in Describing Old East Slavic Cyrillic Manuscripts and Printed Books*, „Polata knigopisnaja. An Information Bulletin Devoted to the Study of Early Slavic Books, Texts and Literatures" (Nijmegen), nr 17–18, s. 130–143.

[Mathiesen 1992]: R. Mathiesen, *Cyrillic and Glagolitic Printing and the Eisenstein Thesis*, „Solanus. International Journal for Russian & East European Bibliographic, Library & Publishing Studies. New Series" (London), vol. 6, s. 3–26.

[Mathiesen 2004]: R. Mathiesen, *Cosmology and the Puzzle of Early Printing in Old Cyrillic*, „Solanus. International Journal for Russian & East European Bibliographic, Library & Publishing Studies. New Series" (London), vol. 18, s. 5–27.

[Mečkovskaya 1984]: Н.Б. Мечковская, *Ранние восточнославянские грамматики*, Минск.

[Mečkovskaya 1986]: Н.Б. Мечковская, *Концепции и методы грамматик XVI–XVII веков как элемента книжно-письменной культуры восточного славянства*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Минск.

[Mečkovskaya 1998]: Н.Б. Мечковская, *Язык и религия. Лекции по филологии и истории религий*, Москва.

[Medaković 1958]: Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*. Београд.

[Micle 2008a]: Arhim. V. Micle, *Ieromonahul Macarie, tipograf român* (*1508–1512*), Mănăstirea Bistrița olteană.

[Micle 2008b]: Arhim. V. Micle, *Tipograful Macarie și locul tipografiei sale*, Mănăstirea Bistrița olteană.

[Micle 2010a]: Arhim. V. Micle, *Octoihul ieromonahului Macarie. 1510–2010*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului.

[Micle 2010b]: Arhim. V. Micle, *Macarie tipograful. Aniversare*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului.

[Micle 2011]: Arhim. V. Micle, *Introducerea tiparului la români*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului.

[Micle 2012a]: Arhim. V. Micle, *Macarie tipograful. Confirmarea ipotezei bistrițene*, Sfânta Mănăstire Bistrița. Eparhia Râmnicului.

[Micle 2012b]: Arhim. V. Micle, *Ecouri macariene*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului.

[Mirčev 1978]: К. Мирчев, *Историческа граматика на българския език*, трето издание, София (wyd. 1: 1958; wyd. 2: 1963).

[Mironowicz, Pawluczuk, Chomik 2004]: *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok.

[Mladenov 1979]: С. Младенов, *История на българския език*, прев. и ред. И. Дуриданов, София [tytuł oryginału: *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin–Leipzig 1929].

[Mladenović 1989]: А. Младеновић, *Славеносрпски језик. Студије и чланци*, Нови Сад.

[Momirović 1993]: П. Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. 1, Нови Сад.

[Momirović 1995]: П. Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. 2, Нови Сад.

[Momirović 1996]: П. Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. 3, Нови Сад.

[Momirović 2000]: П. Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. 4, Нови Сад.

[Momirović 2001]: П. Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. 5, Нови Сад.

[Momirović 2004]: П. Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. 6, Нови Сад.

[Mošin 1998a]: В.А. Мошин, *О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв.*, [w: RJS 1998], s. 7–113.

[Mošin 1998b]: В. Мошин, *XVII век како преломна епоха во историјата на литературното творештво во словенскиот свет*, [w: RJS 1998], s. 114–121.

[Moszyński 1994]: *Pięćsetna rocznica najstarszego druku cyrylskiego z krakowskiej oficyny Szwajpolta Fiola (1491). Materiały trzeciej Gdańskiej sesji Cyrylometodejskiej 17 I 1991*, red. L. Moszyński, Gdańsk.

[Moszyński 2012]: L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, dodruk wyd. 2, Warszawa (wyd. 1: 1984, wyd. 2: 2006).

[Napoli 1990]: M.C. Napoli, *L'impresa del libro nell'Italia del Seicento. La bottega di Marco Ginammi*, Napoli.

[Naumow 1976]: A. Naumow, *Apokryfy w systemie literatury cerkiewnosłowiańskiej*, Wrocław.

[Naumow 1983]: A. Naumow, *Biblia w strukturze artystycznej utworów cerkiewnosłowiańskich*, Kraków.

[Naumow 1993]: A. Naumow, *Teologiczny aspekt druku (na materiale najstarszych wydań cerkiewnosłowiańskich)*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego" (Warszawa), nr 2, s. 9–18.

[Naumow 1996]: A. Naumow, *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*, Kraków (= Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne, nr 1).

[Naumow 2002]: A. Naumow, *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej*, Kraków.

[Naumow 2004]: A. Naumow, *Idea, immagine, testo. Studi sulla letteratura slavo-ecclesiastica*, Alessandria.

[Naumow 2009]: А. Наумов, *Старо и ново. Студије о књижевности православних Словена*, Ниш.

[Naumow 2011]: A. Naumow, *Słowiańskie drukarstwo renesansowe w „sławnym mieście weneckim"*, „Pamiętnik Słowiański" (Kraków) LXI, s. 3–23.

[Nazor 1984]: A. Nazor, *Tiskana glagoljska knjiga od prvotiska Misala 1483 do Brozićeva brevijara 1561*, „Slovo: časopis Staroslavenskog instituta" (Zagreb), sv. 34, s. 7–16.

[Nazor 1997]: A. Nazor, *Hrvatski glagoljski brevijar iz 1493. godine čitavo stoljeće opisivan kao ćirilski časoslov* (*Breviarium slavicum*), „Slovo: časopis Staroslavenskog instituta" (Zagreb), sv. 43–44, s. 232–240.

[Nedeljković 1988]: O. Nedeljkovic, *Языковые уровни и характерные черты диглоссии в средневековых текстах православных славян*, [w:] *American*

Contributions To The Tenth International Congress Of Slavists, (Sofia, 1988). Linguistics, ed. A.M. Schenker, Columbus, OH, s. 265–300.

[Nemirovskij 1964]: Е.Л. Немировский, *Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Федоров*, Москва.

[Nemirovskij 1971]: Е.Л. Немировский, *Начало славянского книгопечатания*, Москва.

[Nemirovskij 1974]: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания на Украине: Иван Федоров*, Москва.

[Nemirovskij 1975]: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания в Москве и на Украине: жизнь и деятельность первопечатника Ивана Федорова. Указатель литературы 1574–1974*, Москва.

[Nemirovskij 1978]: Е.Л. Немировский, *Начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. Жизнь и деятельность Франциска Скорины: описание изданий и указатель литературы 1517–1977*, Москва.

[Nemirovskij 1979a]: Е.Л. Немировский, *Иван Федоров в Белоруссии*, Москва.

[Nemirovskij 1983a]: Е.Л. Немировский, *По следам первопечатника: памяти первопечатника Ивана Федорова в год 400-летия со дня его смерти*, Москва.

[Nemirovskij 1983b]: Е.Л. Немировский, *Первопечатник Иван Федоров: описание изданий и указатель литературы о жизни и деятельности*, Львов.

[Nemirovskij 1985]: Е.Л. Немировский, *Иван Федоров, около 1510–1583*, Москва.

[Nemirovskij 1990a]: Е.Л. Немировский, *Франциск Скорина. Жизнь и деятельность белорусского просветителя*, Минск.

[Nemirovskij 1990b]: Е.Л. Немировский, *По следам Франциска Скорины: документальная повесть*, Минск.

[Nemirovskij 1991]: Е.Л. Немировский, *Путешествие к истокам русского книгопечатания*, Москва.

[Nemirovskij 1993a]: Е.Л. Немировский, *Первые славянские миниатюрные издания*, „Книга – исследования и материалы" (Москва), сб. 65, s. 67–82.

[Nemirovskij 1995a]: Е.Л. Немировский, *Сербские монастырские типографии 16 века*, Москва.

[Nemirovskij 1995b]: E.L. Nemirovskij, *Der slawische Buchdruck in kyrillischer Schrift im 15. und 16. Jahrhundert: Kurzer Arbis* (*Славянское книгопеча-*

тание кирилловским шрифтом в XV–XVI веках: краткий очерк), Москва.

[Nemirovskij 1996]: Е.Љ. Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори* (*1492–1496*), Цетиње (= Историја ћириличког штампарства у јужних словена, т. 1).

[Nemirovskij 1997a]: Е.Љ. Немировски, *Прва и друга штампарија манастира Милешеве*, Пријепоље.

[Nemirovskij 1997b]: Е.Л. Немировский, *Анисим Михайлов Радишевский* (*около 1560–около 1631*), Москва.

[Nemirovskij 2000a]: Е.Л. Немировский, *Изобретение Иоганна Гутенберга: из истории книгопечатания. Технические аспекты. К 600-летию со дня рождения Иоганна Гутенберга*, Москва.

[Nemirovskij 2000b]: Е.Л. Немировский, *Первые славянские миниатюрные издания*, Москва.

[Nemirovskij 2000c]: Е.Л. Немировский, [rec. na: Sokolová 1997], „Slovo: časopis Staroslavenskog instituta" (Zagreb), sv. 50, s. 233–238.

[Nemirovskij 2001]: Е.Л. Немировский, *Иоганн Гутенберг. Около 1399–1468*, Москва.

[Nemirovskij 2003a]: Е.Л. Немировский, *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века*. Книга I: *Возникновение славянского книгопечатания*, Москва.

[Nemirovskij 2003b]: E.L. Nemirovskij, *Gutenberg und der älteste Buchdruck in Selbstzeugnissen: Chrestomathie und Bibliographie 1454–1550*, Baden-Baden (= „Bibliotheca Bibliographica Aureliana" CCII).

[Nemirovskij 2004]: Е.Л. Немировский, *Великий первопечатник: документальная повесть о Иване Федорове и о поисках и находках ученых, изучавших его жизнь и деятельность*, Москва.

[Nemirovskij 2005a]: Е.Л. Немировский, *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века*. Книга II: *Начало книгопечатания у южных славян* (ч. 1: *Источники и историография. Предпосылки*), Москва.

[Nemirovskij 2005b]: Е.Л. Немировский, *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века*. Книга II: *Начало книгопечатания у южных славян* (ч. 2: *Издания первой черногорской типографии*), Москва.

[Nemirovskij 2005c]: Е.Л. Немировский, *Страницы воспоминаний. Автобиобиблиография: к 80-летию со дня рождения*, ред. В.И. Васильев, Москва.

[Nemirovskij 2007a]: Е.Л. Немировский, *Иван Федоров и его эпоха: энциклопедия*, Москва[4].

[Nemirovskij 2007b]: Е.Л. Немировский, *Монографическая серия „История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века". Итоги и перспективы*, [w:] *Грани книжной культуры*, ред. В.И. Васильев, Москва 2007, s. 57–70.

[Nemirovskij 2008a]: Е.Л. Немировский, *История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века*. Книга III: *Начало книгопечатания в Валахии*, Москва.

[Nemirovskij 2008b]: Е.Л. Немировский, *Новый труд о Франциске Скорине*, [w:] *Книга – источник культуры: проблемы и методы исследования*, Москва–Минск, s. 230–232.

[Nemirovskij 2010a]: Е.Л. Немировский, *Иван Федоров. Начало книгопечатания на Руси. Описание изданий и указатель литературы*, Москва.

[Nemirovskij 2010b]: Е.Л. Немировский, *Большая книга о книге*, Москва.

[Nemirovskij 2015]: Е.Л. Немировский, *Азбуки Ивана Федорова, его учеников и последователей*, Москва.

[Nikolova 2006]: Н. Николова, *Билингвизмът в българските земи през XV–XIX век*, Шумен.

[Nimčuk 1981]: В.В. Нимчук, *Староукраинская лексикография*. Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук, Киев.

[Nimčuk 1985]: В.В. Німчук, *Мовознавство на Украіни в XIV–XVII ст.*, Киів.

[Novaković 1877]: С. Новаковић, *Божидара Вуковића зборници за путнике*, „Гласник српског ученог друштва" (Београд), књ. 45, s. 129–167.

[Oczko 2014]: A. Oczko, *Rumuńska Słowiańszczyzna. Zapożyczenia południowosłowiańskie w języku rumuńskim w XVI i XVII wieku*, Kraków.

[Oczkowa 1983]: B. Oczkowa, *Zarys historii języka serbsko-chorwackiego*, Kraków.

4 Na stronie redakcyjnej wydania podwójne datowanie: 2007 i 2010.

[Oczkowa 2006]: B. Oczkowa, *Chorwaci i ich język. Z dziejów kodyfikacji normy literackiej*, Kraków.

[Oczkowa 2010]: B. Oczkowa, *Hrvati i njihov jezik: iz povijesti kodificiranja književnojezične norme*, prijevod s poljskoga jezika N. Pintarić, Zagreb.

[Oczkowa 2014]: B. Oczkowa, *O kolejnym projekcie periodyzacji chorwackiego języka literackiego*, [w:] *Studia Borysiana. Etymologica, diachronica, slavica*. W 75. rocznicę urodzin profesora Wiesława Borysia, red. M. Jakubowicz, B. Raszewska-Żurek, Warszawa.

[Ogijenko 1929]: I. Ogijenko, *Język cerkiewno-słowiański na Litwie i w Polsce w ww. XV–XVIII*, „Prace Filologiczne" (Warszawa), t. XIV, s. 525–543.

[Păcurariu 2002]: M. Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, 2. ed., Bucureşti.

[Panin 1995]: Л.Г. Панин, *История церковнославянского языка и лексическая текстология*, Новосибирск.

[Pantelić 1967]: M. Pantelić, *Prvotisak glagoljskog Misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368*, „Radovi Staroslovenskog instituta" (Zagreb), knj. 6, s. 5–108.

[Pavlova 1979]: *Болгарско-русские и русско-болгарские языковые связи*, София.

[Paždjerski, Chacia 2014]: D.-V. Paždjerski, E. Chacia, *Zarys fonetyki języka serbskiego: szkic historyczny, dialekty, akcenty*, Gdańsk.

[PE II 2010]: *Православная энциклопедия*, т. II, *Алексий, человек Божий – Анфим Анхиальский*, Москва.

[PE X 2005]: *Православная энциклопедия*, т. X, *Второзаконие – Георгий*, Москва.

[Pešikan 1994]: M. Пешикан, *Лексикон српскославенског штампарства*, [w: Pet vekova 1994], s. 71–218.

[Pet vekova 1994]: *Пет векова српског штампарства 1494–1994. Раздобље српскословенске штампе XV–XVII в.*, гл. ур. М. Пантић, Београд.

[Petković 1935]: С. Петковић, *Речник црквенословенскога језика*, Сремски Карловци [istnieją późniejsze reprinty].

[Petrov 2007a]: I. Petrov, *Wyrażanie struktur polipredykatywnych w rozwoju języka bułgarskiego*, Łódź.

[Petrov 2007b]: I. Petrov, *Średniowieczne bułgarskie kodeksy o treści mieszanej: obszary pogranicza*, [w:] *Pogranicza*, red. D. Kowalska, Łódź, s. 507–514.

[Petrov 2010]: I. Petrov, [recenzja publikacji: BDE 2007], „Fundamenta Europaea" (Poznań–Humań), fasciculus VIII/IX, s. 114–117.

[Petrov 2011]: И. Петров, [recenzja publikacji: Totomanova 2009], „Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe" (Łódź), vol. 1, s. 236–238.

[Petrov 2014]: И. Петров, [recenzja publikacji: Tsibranska-Kostova 2013], „Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe" (Łódź), vol. 4, s. 311–315.

[Picchio 1993]: Р. Пиккио, *Православното славянство и старобългарската културна традиция*, превод А.-Д. Коссова, София.

[Picchio 1999]: R. Picchio, *Studia z filologii słowiańskiej i polskiej*, tłum. B. Badyńska-Lipowczan, A. Łyda, A. Matkowska i in., Kraków (= „Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU", LXXII).

[Picchio 2003]: Р. Пиккио, *Slavia Orthodoxa. Литература и язык*, перевод О. Белова, Г. Денисова, М. Абрамова и др., Москва.

[Plavšić 1959]: Л. Плавшић, *Српске штампарије од краја XV до средине XIX века*, Београд.

[Pletneva, Kraveckij 2014]: А.А. Плетнева, А.Г. Кравецкий, *Церковнославянский язык*, 6-ое изд., Москва (wyd. 1: 1996, wyd. 2: 2001, wyd. 3: 2005, wyd. 4: 2006, wyd. 5: 2012).

[Popov 1985]: К. Попов, *Из историята на българския книжовен език*, София.

[Popova 2009]: W. Popowa, *Zwięzła gramatyka języka bułgarskiego*, wyd. 2, Warszawa [wyd. 1: 1972].

[Popova, Ivanova 2004]: V. Popova, D. Ivanova, *Zwięzła gramatyka języka bułgarskiego*, Poznań.

[PSDS 1999]: *Проблемы славянской диахронической социолингвистики. Динамика литературно-языковой нормы*, ред. Е.И. Демина, Москва.

[Rabus 2008]: A. Rabus, *Die Sprache ostslavischer geistlicher Gesänge im kulturellen Kontext*, Freiburg i. Br. (= „Monumenta Linguae Slavicae Dialecti Veteris. Fontes et Dissertationes", T. LII).

[Rajkov 1979]: Б. Райков, *Абагар на Филип Станиславов. Рим 1651*, Фототипно издание, София.

[Rapacka 1993]: J. Rapacka, *Dawna literatura serbska i chorwacka. Zarys dziejów*, Warszawa.

[Rapacka 1997]: J. Rapacka, *Leksykon tradycji chorwackich*, Warszawa.

[Remneva 2003]: М.Л. Ремнёва, *Пути развития русского литературного языка XI–XVII вв.*, Москва.

[Remneva 2006]: М. Ремньова, *Пътища на развитие на руския книжовен език през XI–XVII век*, прев. от руски З. Котова, София.

[Rieger 1998]: J. Rieger, *Z dziejów języka rosyjskiego*, wyd. 2, Warszawa (wyd. 1: 1989).

[RJS 1998]: *Русь и южные славяне. Сборник статей к 100-летию со дня рождения В.А. Мошина* (*1894–1987*), ред. В.М. Загребин, Санкт-Петербург.

[RKBE 2012]: *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век* (*върху текст на Тихонравовия дамаскин*), гл. ред. Е. Дьомина, София.

[Rodić 2005]: Н. Родич, *Старославянские, церковнославянские словари и словари изводов старославянского языка в XIX и XX веках*, перевод с сербского Л.К. Гаврюшина, [w: CJ 2005], s. 105–114.

[RSL 1981]: *Русская старопечатная литература (XVI – первая четверть XVIII в.)*, т. 3, *Тематика и стилистика предисловий и послесловий*, Москва.

[RSL 1982]: *Русская старопечатная литература (XVI – первая четверть XVIII в.)*, т. 4, *Симеон Полоцкий и его книгоиздательская деятальность*, Москва.

[Rusek 2014]: Z. Rusek, *Zarys gramatyki języka bułgarskiego*, Kraków.

[Rusek, Witkowski, Naumow 1993]: *Rękopis a druk. Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materiały z sesji (Kraków, 7–10 XI 1991)*, red. J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow, Kraków.

[Rusinov 1980]: Р. Русинов, *Учебник по история на новобългарския книжовен език*, София.

[Rusinov 1999]: Р. Русинов, *История на новобългарския книжовен език*, 3-то изд., В. Търново (wyd. 1: В. Търново 1976, wyd. 2: София 1984).

[Šafárik 1846]: П. Шафарик, *О древнеславянских, именно кирилловских типографиях в южнославянских землях и прилежащих им краях, т.е. в Сербии, Босне, Герцеговине, Черной горе, Венеции, Валахии и Седмиградии, в XV, XVI и XVII стол.*, перев. с чешского О. Бодянский, „Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете" (Москва), nr 3, s. 17–27.

[Šafárik 1864–1865]: P.J. Šafárik, *Geschichte der südslawischen Litteratur*, Bd. 1–3, Prag.

[Šalipurović 1972]: В. Шалипуровић, *Милешевска штампарија* (*1544–1557*), Припоље.

[Samarin 2010]: А.Ю. Самарин, *Неутомимый труженик книговедения* (сост. библиогр. списка А.Ю. Самарин, Л.И. Фурсенко), „Библиография", nr 2, s. 137–149.

[Sazonova 2003]: Л.И. Сазонова, *Книги кириллической печати во второй половине XVI века между Римом и Москвой*, [w: Guseva 2003], s. 1242–1270.

[Schmitz 1977]: W. Schmitz, *Südslavicher Buchdruck in Venedig* (*16.–18. Jahrhundert*). *Untersuchungen und Bibliographie*, Giessen.

[SCiRJ 1847]: *Словарь церковно-славянского и русского языка*, Санкт-Петербург.

[Selimski 1999]: Л. Селимски, *Християнските имена у българските католици. Проблеми на усвояването*, Katowice.

[Semenova 2006]: Л.Е. Семенова, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)*, Москва.

[Siatkowska 2004]: E.M. Siatkowska, *Szkice z dziejów literackich języków słowiańskich*, Warszawa.

[Sindik 1994]: Н. Синдик, *Значај старих предговора и поговора за књижевну историју*, [w:] *Црнојевића штампарија и старо штампарство*. Радови са научног скупа, Цетиње 11. и 12. маја 1989. године, Подгорица, s. 49–56.

[Sindik 1995]: Н. Синдик, *Смерни свештеник мних Макарије от Черније Гори*, Подгорица.

[Sindik 1996]: *Издавачи, штампари, преписивачи*, ур. Н. Синдик, Цетиње (= Књижевност Црне Горе од XII–XIX вијека, 4).

[SJL 2011]: *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa, E. Szczepańska, współpraca T. Kwoka, Kraków.

[Škorić 2008]: К. Шкорић, *Фонетске одлике Псалтира с последовањем Гораждaнске штампарије* (*1521*), [w: Barać 2008a], s. 265–286.

[SL 2013]: *Славянская лексикография*, ред. М.И. Чернышева, Москва.

[Sławski 1962]: F. Sławski, *Gramatyka języka bułgarskiego*, wyd. 2, Warszawa (wyd. 1: 1953).

[SLER 2003]: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*, съст. Д. Петканова, второ преработено и допълнено издание, София (wyd. 1: 1992).

[SLJENV 1998]: *Славянские литературные языки эпохи национального возрождения*, ред. Г.К. Венедиктов, Москва.

[SLLFD 1980]: *The Slavic Literary Languages: Formation and Development*, eds. A.M. Schenker, E. Stankiewicz, New Haven, CT (= „Yale Russian and East European Publications", nr 1).

[Sokoljanskij 2013]: А.А. Соколянский, *Введение в славянскую филологию*, Москва (wyd. 1: 2004).

[Solak 1997]: E. Solak, *Nowobułgarska Biblia i jej język*, Kraków.

[Solak 2009]: E. Solak, *Znaki szczególne. Językowe i wokółjęzykowe problemy bułgarskiego Odrodzenia*, Kraków.

[SOSR 2008]: *Slavia Orthodoxa & Slavia Romana*, essays presented to Riccardo Picchio, ed. H. Goldblatt, New Haven, CT (= „Yale Russian and East European Publications", nr 15).

[Spera 2011]: L. Spera, *Ginammi, Marco*, [w:] *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 55, Roma, s. 179.

[SSMH 1986]: *Studia Slavica Mediaevalia et Humanistica*, Riccardo Picchio dicata, ed. M. Colucci, G. Dell'Agata, H. Goldblatt, t. I–II, Roma.

[SS/SL 2009]: *Die slavischen Sprachen/The Slavic Languages. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung/An International Handbook of their Structure, their History and their Investigation*, ed. S. Kempgen, P. Kosta, T. Berger, K. Gutschmidt, Band 1/Volume 1, Berlin (= „Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft/Handbooks of Linguistics and Communication Science" (HSK), nr 32.1).

[SS/SL 2014]: *Die slavischen Sprachen/The Slavic Languages. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung/An International Handbook of their Structure, their History and their Investigation*, ed. K. Gutschmidt, S. Kempgen,T. Berger, P. Kosta, Band 2/Volume 2, Berlin–Boston (= „Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft/Handbooks of Linguistics and Communication Science" (HSK), nr 32.2).

[Štamparska 1986]: *Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина*, прир. Р. Вујошевић, Титоград.

[Štamparstvo 1987]: *Штампарство у Ужичком крају* (*1537–1987*). *Поводом 450 година Рујанске штампарије*, Титово Ужице.

[Stančev 1995]: К. Станчев, *Стилистика и жанровете на старобългарската литература*, 2-о изд., София (wyd. 1: 1985).

[Stančev 2012]: К. Станчев, *Исследования в области средневековой литературы православного славянства*, Kraków (= „Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne", t. 7).

[Stankiewicz 1984]: E. Stankiewicz, *Grammars and Dictionaries of the Slavic Languages from the Middle Ages up tu 1850. An Annotated Bibliography*, Berlin–New York–Amsterdam.

[Starčević 2011]: В. Старчевић, *Старосрпско књижарство*, Београд.

[Stępniak-Minczewa 1990]: В. Стемпняк-Минчева, *Първите кирилски текстове, излезли от печатницата на Швайполт Фиол*, „Palaeobulgarica/Старобългаристика" (Sofia), nr XIV 2, s. 96–102.

[Stępniak-Minczewa 1994]: В. Стемпняк-Минчева, *Краков – люлка на кирилското книгопечатане*, „Palaeobulgarica/Старобългаристика" (Sofia), nr XVIII 3, s. 99–101.

[Stępniak-Minczewa 2000a]: W. Stępniak-Minczewa, *O niektórych osobliwościach leksykalnych w Czasosłowie Szwajpolta Fiola*, [w:] *Съкровище словесьное. Studia slawistyczne ofiarowane prof. Jerzemu Ruskowi na 70. urodziny*, red. W. Stępniak-Minczewa, W. Boryś, Kraków, s. 205–208.

[Stępniak-Minczewa 2000b]: W. Stępniak-Minczewa, *Cerkiewnosłowiańskie księgi liturgiczne w drukarni Szwajpolta Fiola*, [w:] *Inspiracje chrześcijańskie w kulturze Europy. Materiały z konferencji (11–14 maja 1999 r.)*, red. E. Woźniak, Łódź, cz. II, s. 213–220.

[Stępniak-Minczewa 2001]: W. Stępniak-Minczewa, *Piśmiennictwo Świętej Góry Athos a pierwsze druki cyrylickie*, [w:] *Idee chrześcijańskie w życiu Europejczyka. Język. Piśmiennictwo. Sztuki plastyczne. Obyczaje. Materiały z konferencji (15–17 maja 2000 r.)*, red. A. Ceglińska, Z. Staszewska, Łódź, cz. I, s. 405–419.

[Stępniak-Minczewa 2007]: В. Стемпняк-Минчева, *О возникновении славянского кирилловского книгопечатания – типография Шфайполта Фиоля в Кракове в XV веке*, перевод с польского – И.Н. Петров, [w:] *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone From The Ninth To The Fifteenth Century*, ed. M. Kaimakamova, M. Salamon, M. Smorąg Różycka, Cracow (= „Byzantina Et Slavica Cracoviensia", V), s. 357–366.

[Stipčević 2004]: A. Stipčević, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, knj. I: *Srednji vijek*, Zagreb.

[Stipčević 2005]: A. Stipčević, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, knj. II: *Od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskoga narodnog preporoda (1835)*, Zagreb.

[Stipčević 2008]: A. Stipčević, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, knj. III: *Od početka hrvatskoga narodnog preporoda* (*1835*) *do danas*, Zagreb.

[Stojanović 1902a]: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, Београд (reprint: Београд 1982).

[Stojanović 1902b]: Љ. Стојановић, *Старе српске штампарије*, Београд.

[Stojanović 1903]: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 2, Београд (reprint: Београд 1983).

[Stojanović 1905]: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 3, Београд (reprint: Београд 1984).

[Stojanović 1923]: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 4, Сремски Карловци (reprint: Београд 1986).

[Stojanović 1925]: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 5, Сремски Каролвци (reprint: Београд 1987).

[Stojanović 1926]: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 6, Сремски Карловци (reprint: Београд 1987).

[Stojkov 2002]: С. Стойков, *Българска диалектология*, 4-то изд., София (wyd. 1: 1962, wyd. 2: 1968, wyd. 3: 1993).

[Strach 2012]: ks. protoijerej Stanisław (Eustachy) Strach, *Składnia języka cerkiewnosłowiańskiego okresu nowożytnego z podręcznym słownikiem cerkiewnosłowiańsko-polskim*, Ząbkowice Śląskie.

[Subotin-Golubović 1999]: Т. Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд.

[Suprun 1989]: А.Е. Супрун, *Введение в славянскую филологию*, 2-ое изд., Минск (wyd. 1: 1981).

[Suprun, Moldovan 2005]: А.Е. Супрун, А.М. Молдован, *Старославянский и церковнославянский язык*, [w:] *Языки мира. Славянские языки*, ред. А.М. Молдован, С.С. Скорвид, А.А. Кибрик и др., Москва, s. 29–69.

[Szwat-Gyłybowa 2011]: *Leksykon tradycji bułgarskiej*, red. G. Szwat-Gyłybowa, Warszawa.

[Szymański 1990]: *Kształtowanie się nowobułgarskiego języka literackiego* (*do roku 1878*), red. T. Szymański, Wrocław.

[Szymański 2003]: T. Szymański, *Ze studiów nad słownictwem słowiańskim*, Kraków.

[Tandarić 1984]: J. Tandarić, *Hrvatskoglagoljski tiskani brevijar iz 1491*, „Slovo: časopis Staroslavenskog instituta" (Zagreb), sv. 34, s. 125–157.

[Tolstoy 1988]: Н.И. Толстой, *История и структура славянских литературных языков*, Москва.

[Tolstoy 1997]: Н.И. Толстой, *Избранные труды*, том I: *Славянская лексикология и семасиология*, Москва.

[Tolstoy 1998]: Н.И. Толстой, *Избранные труды*, том II: *Славянская литературно-языковая ситуация*, Москва.

[Tolstoy 1999]: Н.И. Толстой, *Избранные труды*, том III: *Очерки по славянскому языкознанию*, Москва.

[Totomanova 2009]: А.-М. Тотоманова, *Из историята на българския език. Сборник статии*, София.

[Totomanova 2014]: А.-М. Тотоманова, *Единството на българския книжовен и некнижовен език през X–XI век*, [w:] К. Попконстантинов, А.М. Тотоманова, *Епохата на българския цар Самуил. Език и писменост*, София, s. 79–173.

[Trunte 2005]: N.H. Trunte, *Словѣньскъи ꙗзыкъ. Ein praktisches Lehrbuch des Kirchenslavischen in 30 Lektionen. Zugleich eine Einführung in die slavische Philologie*, Band 1, *Altkirchenslavisch*, Durchgesehener Nachdruck der 5., völlig neu bearbeiteten Auflage, München (wyd. 1: 1990; wyd. 2: 1991; wyd. 3: 1992; wyd. 4: 1994; dodruk: 1997; wyd. 5: 2003) (= „Slavistische Beiträge", nr 264, Studienhilfen 1).

[Trunte 2012]: N.H. Trunte, *Slavia Latina. Eine Einführung in die Geschichte der slavischen Sprachen und Literaturen Ostmitteleuropas*, München – Berlin (= „Slavistische Beiträge", nr 482. Studienhilfen 17).

[Trunte 2014]: N. Trunte, *Славе́нскій я҆зы́къ. Lehrbuch des Kirchenslavischen in 30 Lektionen. Zugleich eine Einführung in die slavische Philologie*, Bd. 2, *Mittel- und Neukirchenslavisch*, 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, München–Berlin–Washington, DC (wyd. 1: 1998; dodruk: 2001) (= „Slavistische Beiträge", nr 494).

[Trunte: w przygotowaniu]: N. Trunte: *Slavia Orthodoxa. Eine Einführung in die Geschichte der slavischen Sprachen und Literaturen Osteuropas mit einem Abriss des Altrumänischen* (in Arbeit).

[Tsibranska-Kostova 1992]: М. Цибранска, *Езикът на печатните книги от XVI в.* (*по материал на Молитвеника от 1570 г.*). Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „Кандидат на филологическите науки", София.

[Tsibranska-Kostova 2007]: М. Цибранска-Костова, *Етюди върху кирилската палеотипия XV–XVIII век*, София.

[Tsibranska-Kostova 2013]: М. Цибранска-Костова, *Сборникът „Различни потреби" на Яков Крайков между Венеция и Балканите през XVI век*, София.

[Tsonev 1984a]: Б. Цонев, *История на българский езикъ*, т. 1: *А: обща часть*, София [wyd. 3 (reprint), wyd. 1: 1919, wyd. 2: 1940].

[Tsonev 1984b]: Б. Цонев, *История на българский езикъ*, т. 2: *А: обща часть, Б: специални части*, София [wyd. 2 (reprint), wyd. 1: 1934].

[Tsonev 1985]: Б. Цонев, *История на българский езикъ*, т. 3: *Б: специални части* (*с две диалектологични карти*), София [wyd. 2 (reprint), wyd. 1: 1937].

[Turilov 2010]: А.А. Турилов, *Slavia Cyrillomethodiana: Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси. Межславянские культурные связи эпохи средневековья*, Москва.

[Turilov 2011]: А.А. Турилов, *От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софиянина. История и культура славян IX–XVII вв.*, Москва.

[Turilov 2012]: А.А. Турилов, *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян. Этюды и характеристики*, Москва.

[Turilov 2014]: А.А. Турилов, *Студије из словенског и српског Средњег веку / Исследования по средневековой славистике и сербистике*, Београд.

[Unbegaun 1995]: Б. Унбегаун, *Почеци књижевног језика код Срба*, прев. М. Поповић, Београд – Нови Сад [tytuł oryginału: *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes*, Paris 1935].

[Urs 2007]: A.O. Urs, *Coresi și prozelitismul luteran*, „Şcoala Ardeleană" (Oradea), vol. II, s. 276–284.

[Urs 2009]: A.O. Urs, *Diaconul Coresi. Monografie și antologie de texte*, teză de doctorat coord. de Ioan Chindriș, Institutul de Istorie „George Bariţiu", Cluj-Napoca.

[Urs 2012a]: A.O. Urs, *Istoriografia coresiană. Partea I: Bibliografia tipăriturilor coresiene*, „Revista Transilvania" (Sibiu), nr 4, s. 57–61.

[Urs 2012b]: A.O. Urs, *Istoriografia coresiană. Partea a II-a. Bibliografia vieții și a activității diaconului Coresi*, „Revista Transilvania" (Sibiu), nr 8, s. 50–55.

[Urs 2012c]: A.O. Urs, *Istoriografia coresiană. Partea a III-a. Bibliografia aspectelor lingvistice ale tipăriturilor coresiene*, „Revista Transilvania" (Sibiu), nr 9, s. 28–32.

[Uspienskij 2002]: Б.А. Успенский, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, 3-е изд., Москва (wyd. 1: München 1987, wyd. 2: Budapest 1988).

[Vačkova 2008]: К. Вачкова, *Типологична характеристика на българския книжовен език (Възрожденски период)*, Шумен.

[Vaillant 1952]: А. Вайан, *Руководство по старославянскому языку*, перев. с французского В.В. Бородич, Москва (oryginał: A. Vaillant, *Manuel du vieux slave*, Paris 1948[1],1964[2]).

[Vălčev 2008]: Б. Вълчев, *Възрожденските граматики на българския език*, София.

[Vălčev 2009]. Б. Вълчев, *От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици*, София.

[Vasilev 1987]: В. Василев, *Нови и стари елементи в архаичните дамаскини*, [w:] *Втори международен конгрес по българистика. Доклади*, т. 2, ред. Д. Иванова-Мирчева, Е. Дограмаджиева, София, s. 202–208.

[Velčeva, Ivanova 2010]: Б. Велчева, Д. Иванова, *„И от зазоряването тръгва денят…". Изследвания върху приемствеността в развоя на българския книжовен език*, Пловдив.

[Venediktov 1981]: Г.К. Венедиктов, *Из истории современного болгарского литературного языка*, София.

[Venediktov 1990a]: Г.К. Венедиктов, *Болгарский литературный язык эпохи Возрождения. Проблемы нормализации и выбора диалектной основы*, Москва.

[Venediktov 1990b]: Г.К. Венедиктов, *Българистични студии*, София.

[Venediktov 2009]: Г.К. Венедиктов, *Исследования по лингвистической болгаристике*, Москва.

[Vereščagin 1997]: Е.М. Верещагин, *История возникновения древнего общеславянского литературного языка. Переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников*, Москва (reprint: Москва–Берлин 2014).

[Vereščagin 2001]: Е.М. Верещагин, *Церковнославянская книжность на Руси. Лингвотекстологические разыскания*, Москва (reprint: Москва–Берлин 2014).

[Vereščagin 2012]: Е.М. Верещагин, *Кирилло-Мефодиевское книжное наследие. Межъязыковые, межкультурные, межвременные и междисциплинарные разыскания*, Москва.

[Vondrák 1912]: W. Vondrák, *Altkirchenslavische Grammatik*, 2. Auflage, Berlin (wyd. 1: 1910).

[Vostokov 1858–1861]: А.Х. Востоков, *Словарь церковно-славянского языка*, т. 1–2, Санкт-Петербург.

[Vostokov 1863]: А.Х. Востоков, *Грамматика церковно-славянского языка изложенная по древнейшим онаго письменным памятникам*, Санкт-Петербург (reprint: Leipzig–Köln–Wien 1980, Slavistische Forschungen 29; Москва 2012).

[Voznesenskij 2010]: А.В. Вознесенский, *К истории славянской печатной Псалтири. Московская традиция XVI–XVII веков. Простая Псалтырь*, Санкт-Петербург.

[Walczak 1998]: M. Walczak, *Język piśmiennictwa bułgarskiego. Zarys dziejów*, Poznań.

[Walczak-Mikołajczakowa 2004]: M. Walczak-Mikołajczakowa, *Piśmiennictwo katolickie w Bułgarii. Język utworów II połowy XVIII wieku*, Poznań.

[Walczak-Mikołajczakowa 2009]: M. Walczak-Mikołajczakowa, *Bułgarski Ezop*, Poznań.

[Wątróbska 2010]: H. Wątróbska, *Słownik staro-cerkiewno-rusko-polski*, Kraków.

[Wijk 1957]: Н. Ван-Вейк, *История старославянского языка*, перев. с немецкого В.В. Бородич, Москва (oryginał: N. van Wijk, *Geschichte der altkirchenslavischen Sprache*, Berlin–Leipzig 1931).

[Worth 1983]: D.S. Worth, *The Origins of Russian Grammar. Notes of the state of Russian philology before the advent of printed grammars*, Columbus, OH (= „UCLA Slavic Studies", 5).

[Worth 2006]: Д. Ворт, *Очерки по русской филологии*, перевод с англ. К.К. Богатырев, Москва.

[Wronkowska-Dimitrowa 2010]: M. Wronkowska-Dimitrowa, *Triod kwietny z krakowskiej oficyny Szwajpolta Fiola (1491 r.). Studium filologiczno-językowe pierwszego cyrylickiego triodu drukowanego*, Bydgoszcz.

[WS 2008]: *Wczesna Słowiańszczyzna. Przewodnik po dziejach i literaturze przedmiotu*, t. 1–2, red. A. Wędzki, Warszawa.

[Wynar 1962]: L. Wynar, *History of early Ukrainian printing, 1491–1600*, Denver, CO.

[Zagrebin 2006]: В.М. Загребин, *Исследования памятников южнославянской и древнерусской письменности*, Москва–Санкт-Петербург.

[Zapolskaya 1999]: *Эволюция грамматической мысли славян XIV–XVIII вв.*, ред. Н.Н. Запольская, Москва.

[Zapolskaya 2003]: Н.Н. Запольская, *„Общий" славянский литературный язык: типология лингвистической рефлексии*, Москва.

[Zimmer 1983]: Sz.K. Zimmer, *The Beginning of Cyrillic Printing – Cracow, 1491. From the Orthodox Past in Poland*, New York (= East European Monographs, 136).

[Živov 1988]: В.М. Живов, *Роль русского церковнославянского в истории славянских литературных языков*, [w:] *Актуальные проблемы славянского языкознания*, ред. К.В. Горшкова, Г.А. Хабургаев, Москва.

[Zoltán 2014]: А. Золтан, *Interslavica. Исследования по межславянским языковым и культурным контактам*, Москва.

[Zubkova 2015]: Л.Г. Зубкова, *Эволюция представлений о языке*, Москва.

WYKAZ WYDAŃ TEKSTÓW ŹRÓDŁOWYCH

Wydanie zbiorcze

[Morozova]: *Славянские издания кирилловского шрифта XV–XVI веков*, руководитель проекта – И.В. Морозова, Москва b.d.w. (publikacja na płycie DVD).

Na płycie znajdują się:

Typografia Szwajpolta Fiola:

Oktoich 1491,
Czasosłow 1491,
Triodion postny 1493,
Triodion kwietny 1493,

Typografia mnicha Makarije (Cetinje):

Oktoich (tony I–IV) 1494,
Oktoich (tony V–VIII) 1495,
Psałterz z dodatkiem 1495,
Trebnik 1495,

Typografia mnicha Makarije (Târgovişte):

Służebnik 1508,
Tetraevangelium 1512,

Typografia Gorgia Rusconi (Wenecja):

Nabożeństwo do błogosławionej Marii Panny 1512,
Modlitwy Świętej Brygidy 1512,

Pierwsza typografia Božidara Vukovicia (Wenecja):

Służebnik 1519,
Psałterz z dodatkiem 1520,

Druga typografia Božidara Vukovicia (Wenecja):

Modlitewnik 1536,
Oktoich (tony V–VIII) 1537,

Mineja świąteczna 1538,
Trebnik 1540,
Typografia Božidara Goraždanina (Goražde):
Psałterz z dodatkiem 1521,
Typografia Franciszka Skoryny (Praga):
19 ksiąg Starego Testamentu 1517–1519,
Typografia Franciszka Skoryny (Wilno):
Psałterz 1522,
Fragmenty Małej księgi podróżnej 1522,
Apostoł 1525,
Typografia klasztorna (Rujno):
Tetraevangelium 1537,
Pierwsza typografia klasztorna (Mileševa):
Psałterz z dodatkiem 1544,
Trebnik 1546,
Pierwsza typografia Vicenza Vukovicia (Wenecja):
Psałterz z dodatkiem 1546,
Modlitewnik 1547,
Nieznana typografia południowosłowiańska:
Psałterz ok. 1550.

Wydania pojedynczych zabytków

Poniższy wykaz wydań został uporządkowany według chronologii powstawania poszczególnych ważniejszych typografii lub ośrodków drukarskich, a w ramach działalności każdego z nich – według kolejności ukazywania się poszczególnych inkunabułów i paleotypów. Jeśli dany zabytek posiada kilka wydań, zostały one umieszczone w wykazie, podobnie jeśli zabytki danej typografii nie mają wydań, to fakt ten również został odnotowany. Zestawienie obejmuje w pierwszej kolejności wydania inkunabułów głagolickich, a także cerkiewnosłowiańskich inkunabułów i paleotypów cyrylickich dla prawosławnych Słowian. Wykaz wydań cyrylickich druków w języku rumuńskim umieszczono na końcu. Należy wspomnieć, że reprodukcje bądź skany wydań niektórych zabytków dostępne są obecnie on-line w Internecie. Odsyłacze do tych zasobów umieszczone zostały w przypisach do odpowiednich fragmentów zasadniczego tekstu książki. Biorąc pod uwagę dynamiczność i jednocześnie ulotność medium, jakim jest Internet,

postanowiono nie sporządzać systematycznego i pełnego wykazu publikacji i udostępnień elektronicznych w tym miejscu, ze względu na duże prawdopodobieństwo jego szybkiej dezaktualizacji.

Inkunabuły głagolickie

Misal po zakonu rimskoga dvora, Prvotisak: godine 1483, Pretisak: Zagreb 1971 (ur. I. Frangeš *et al.*).

Brevijar po zakonu rimskoga dvora, 1491, (faksimilna reprodukcija), Zagreb 1991 (ur. A. Nazor).

Senjski glagoljski misal 1494, (faksimilni pretisak), Zagreb 1994 (ur. M. Moguš, A. Nazor).

I. Milčetić, *Prilozi za literaturu hrvatskih glagoljskih spomenika*, „Starine" (Zagreb) 1890, knj. 23, s. 80–83 (wydanie inkunabułu *Spovid općena, Senj 1496* w transkrypcji cyrylickiej).

Spovid općena, Senj 1496, (faksimilirano izdanje), Senj 1978 (ur. A. Nazor i B. Fučić).

Spovid općena, Senj 1496, (latinička transkripcija), Senj 1979 (ur. A. Nazor).

Inkunabuły krakowskie

Brak wydań.

Inkunabuły cetyńskie

Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића 1494. Фототипско издање у част петстогодишњице штампане књиге у Црној Гори, Цетиње 1987.

Октоих од петог до осмог гласа из штампарије Ђурђа Црнојевића, Београд 1973.

Октоих петогласник. Издање Ђурђа Црнојевића 1494, приред. М. Убипарип, М. Лазић, М. Мартиновић, Цетиње–Београд–Дечани 2014.

Псалтир с посљедовањем Ђурђа Црнојевића 1494, ур. Д. Мартиновић, Цетиње 1986.

Молитвеник Ђурђа Црнојевића 1495/96. Фототипске издање, Подгорица–Цетиње 1993.

Paleotypy drukarni w Târgovişte

Liturghierul lui Macarie (*1508*), cu un studiu de P.P. Panaitescu, Bucureşti 1961.

Das Tetraevangelium des Makarije aus dem Jahre 1512. Der erste kirchenslavische Evangeliendruck, Faksimile-Ausgabe, besorgt und eingeleitet von H. Miklas unter Mitwirkung von Ş. Gondorogea und Chr. Hannick, Paderborn 1999 (= „Biblia Slavica", IV Südslavische Bibeln, Bd. 1).

Paleotypy Franciszka Skoryny

Біблія. Факсімільнае ўзанўленне Бібліі, выдадзенай Францыскам Скарынаю ў 1517–1519 годах, ў 3 томах, Мінск 1990–1991.

Franciscus Skaryna, *Biblia ruska. Apostol, Wilna 1525*. Mit einem Geleitwort von Adam Maldzis. Kommentar zu der Facsimile-Ausgabe der Bücher des Alten Testament von Vl. Konan, A. McMillin, H. Halenčenka, Vl.M. Svjažynski, A.I. Žuraŭski, I.V. Saverčanka und V.F. Šmataŭ. Apostolos. Facsimile und Kommentar. Hrsg. von H. Rothe und Fr. Scholz, Paderborn 2002 (= „Biblia Slavica", III Ostslavische Bibeln, Bd. 1).

Paleotypy drukarń weneckich (Božidara i Vicenza Vukoviciów, Stefana Marinovicia, Jakowa z miejscowości Kamena Reka, Jerolima Zagurovicia, Jakowa Krajkowa, Giovanniego Antonia Rampazetto, Bartolomea, Marca i Bartola Ginammi)

Триод Посни. Штампарија Божидара Вуковића Подгоричанина, Венеција 1561, фототипско изд., прир. Ј. Ђуровић, Цетиње 2012 (Фототипска издања/Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић", Цетиње, књ. 21).

Яков Крайков, Сборник „Различни потреби" (*Книга за пътника*), Факсимилно издание, Библиотека Амброзиана S.Q.V.I.41/*Jacov Krajkov, Libro per varie occorrenze* (*Libro del viaggiatore*), Veneranda Biblioteca Ambrosiana S.Q.V.I. 41, edizione facsimile, ред. А. Джурова, София 2014.

Први српски буквар инока Саве, Венеција 1597, прир. М. Блечић, Београд 1991 [G: 152].

Paleotypy drukarni w Goražde (Ljubaviciów)

Литургија 1519. Фототипско издање, приред. К. Мано-Зиси, Београд–Источно Сарајево 2008.

Псалтир с последовањем 1521. Фототипско издање, приред. К. Мано-Зиси, Београд–Источно Сарајево 2008.

Молитвеник 1523. Фототипско издање, приред. К. Мано-Зиси, Београд–Источно Сарајево 2008.

Paleotypy serbskich typografii klasztornych

Rujno: *Рујанско Четворојеванђеље. Фототипски део*, прир. Л. Чурчић, К. Мано-Зиси, Београд 1987.

Gračanica: brak wydań.

Mileševa: brak wydań.

Belgrad: *Београдско Четворојеванђеље 1552. Фототипско издање*, прир. К. Мано-Зиси, Београд 2000.

Mrkšina Crkva: brak wydań.

Paleotypy rumuńsko-bułgarskie (wołoskie, transylwańskie, mołdawskie)

Evangheliarul slavo-român dela Sibiu. 1551–1553, Bucureşti 1971.

I. Bianu, *Lucrul apostolesc. Apostolul. Tipărit de diaconul Coresi in Braşov la 1563*, Bucureşti 1930.

Coresi Psaltirea slavo-română (*1577*) *în comparaţie cu Psaltitrile Coresiene din 1570 şi 1589*. Text stabilit. Introducere si indice de Stela Toma, Bucureşti 1976.

Psaltirea publicata românesce la 1577 de diaconulŭ Coresi, B. Retriceicu, Bucureşti 1881.

Paleotypy moskiewskiej typografii anonimowej

Brak wydań.

Paleotypy Iwana Fiodorowa

Orationes Lingua et Caractere Moscoviticae, Bruxelles 1967.

Ivan Federov's Primer of 1574. Fascimile edition with commentary by R. Jackobson and appendix by W.A. Jackson, Cambridge Mass. 1955.
Ivan Federov's Primer of 1574. Fascimile edition with commentary by R. Jackobson and appendix by W.A. Jackson, „Harvard Library Bulletin", nr 9/1955, s. 5–45.
Грамматика Ивана Федорова, Київ 1964.
Иван Федоров. Азбука, подг. Г.В. Карпюк, Москва 1974.
Буквар Ивана Федорова, Київ 1975.
Иван Федоров. Азбука, подг. Г.В. Карпюк, Москва 1977.
H. Grasshoff, J. Simoni, *Ivan Federovs griechisch-russisch Kirchenslawisches Lesebuch von 1578 und der Gothaer Bukvar' von 1578/1580*, Berlin 1969.
Острожская азбука Ивана Федорова 1578, подг. Е.Л. Немировский, Москва 1983.
Библия, сиреч книги Ветхаго и Новаго Завета по языку славенску, Москва–Ленинград 1988.

Paleotypy lwowskie

Adelphotes. Die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische Grammatik, Lemberg 1591, Hrsg. und eingel. von O. Horbatsh, Frankfurt am Main 1973 (= „Specimina Philologiae Slavicae", Bd. 2).
ΑΔΕΛΡΗΟΤΕΣ. Die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische Grammatik, Lemberg 1591, München 1988 (= „Specimina Philologiae Slavicae", Bd. 76).

Paleotypy wileńskie

Статут Вялікага князства Літоўскага 1588: тэксты, даведнік, каментарыі, Мінск 1989.
Молитвы на всю седмицу Кирилла Туровского, [w:] Ю.А. Лабынцаў, „*Напой росою благодати…*", Мінск 1992, s. 95–234.
Лаврентій Зизаній. Граматика словеньска, Київ 1980.
Lavrentij Zizanij. Grammatika Slovenska. Wilna 1596, Hrsg. und eingelaitet von G. Freidhof, Frankfurt am Main 1972; 2. Aufl.: 1980 (= „Specimina Philologiae Slavicae", Bd. 26).
Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого, сост. Е.А. Кузьминова, Москва 2000.

Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенорусская, підг. В.В. Німчук, Киів 1964.

Meletij Smotryćkyj, *Hrammatiki slavenskija pravilnoe syntagma, Jevje 1619. Kirchenslavische Grammatik* (Erstausgabe), Hrsg. und eingel. von O. Horbatsch, Frankfurt am Main–München 1974 (= „Specimina Philologiae Slavicae", Bd. 4).

Мелетий Смотрицкий, *Грамматики славенския правилное синтагма*, подгот. к изд. В.В. Нимчук, Киев 1979.

Paleotypy cyrylickie w języku rumuńskim

I. Bianu, *Catechismul românesc dela 1560 „Jntrebare creştinească"*, Bucureşti 1925 (= Textul de limbă din secolul XVI, I).

I. Bianu, *Pravila sfinților apostoli tipărită de diaconul Coresi in Braşov ăntre 1570–80* (*fragment*), Bucureşti 1925 (= Textul de limbă din secolul XVI, II).

F. Dimitrescu, *Tetraevanghelul tipărit de Coresi Brașov 1560–1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănicești 1574*, Bucureşti 1963.

Palia de la Orăștie 1581–1582, text facsimile, ed. V. Pamfil, Bucureşti 1963.

Rozważania o języku bułgarskim

За български род и език. Възрожденските книжовници за българския книжовен език, съст. Р. Русинов, Велико Търново 2007.

ANEKS

Teksty anagraficzne (przedmowy, posłowia i kolofony) z południowosłowiańskich cyrylickich inkunabułów i starodruków w przekładzie na język polski

(tłum. Aleksander Naumow)

Aneks obejmuje tłumaczenia na język polski wszystkich tekstów anagraficznych (przedmów, posłowi i kolofonów) występujących w zachowanych cyrylickich południowosłowiańskich drukowanych tekstach źródłowych od końca XV do początku XVII w. i przytaczanych (we fragmentach) w wersji oryginalnej w rozdziale trzecim niniejszej książki. Teksty te w oryginale były wielokrotnie wydawane w rozmaitych katalogach, antologiach i opracowaniach (zarówno fototypicznie, jak i krytycznie) i są zasadniczo dostępne, postanowiłem więc na potrzeby niniejszej publikacji zebrać i zaprezentować je w przekładzie na język polski, czyniąc je w ten sposób bardziej przystępnymi dla szerokiego grona badaczy i czytelników, wśród których niekoniecznie muszą być osoby pracujące na co dzień z językiem cerkiewnosłowiańskim w jego rozmaitych redakcjach i odmianach lokalnych. W pewnym sensie *Aneks* nawiązuje też do wytworzonej już tradycji tłumaczenia anagrafów z paleotypów słowiańskich na języki nowożytne: rosyjski, białoruski, ukraiński, serbski (w tym miejscu warto odnotować brak takich przekładów dla języka bułgarskiego, „równoważony" w jakimś stopniu antologią zawierającą wydanie i bułgarskie tłumaczenie anagrafów ze źródeł rękopiśmiennych [Hristova, Karadžova, Uzunova 2003; 2004]). Nie ulega zresztą wątpliwości, że przekład tekstu źródłowego na język współczesny nie jest zabiegiem wyłącznie popularyzacyjnym, lecz ma istotne

znaczenie analityczne i interpretacyjne, stając się, szczególnie w ostatnich latach, coraz częstszym elementem prac *stricte* naukowych.

Autorem wszystkich zamieszczonych przekładów, w przeważającej większości przygotowanych specjalnie na potrzeby niniejszej książki i publikowanych obecnie po raz pierwszy, jest – jak już wspomniano we *Wstępie* – prof. Aleksander Naumow[1]. Fragmenty niektórych z poniższych utworów były publikowane wcześniej w jego artykułach jako materiał ilustracyjny do rozważań o konfesyjnym wymiarze druku i paleotypii weneckiej [Rusek, Witkowski, Naumow 1993: 79–91; Naumow 1993; 2011]. Trzeba podkreślić, że A. Naumow jest także autorem lub współautorem (wraz z Mariolą Walczak-Mikołajczakową) przekładów anagrafów z paleotypów wschodniosłowiańskich, szczególnie starodruków Franciszka Skoryny [BDE 2007], a także niektórych wydań Iwana Fiodorowa [Łabyncew, Szczawińska 1995: 59–73; Naumow 2002: 223–232].

Wszystkie tłumaczenia zawarte w *Aneksie* powstały na podstawie tekstów oryginalnych, w miarę możliwości z wykorzystaniem samych paleotypów (ich kopii cyfrowych), rzadziej – na bazie wydań znajdujących się w katalogach zabytków i innych publikacjach naukowych. Zestawienie i uporządkowanie, a także redakcja publikowanych tu przekładów A. Naumowa została wykonana przez autora monografii. W odniesieniu do każdego tekstu wskazywana jest osoba drukarza i/lub miejsce typografii, przyjęty w paleoslawistyce tytuł paleotypu wraz z datacją, a także karty, na których dany anagraf się znajduje. Dodatkowym zabiegiem porządkującym i ułatwiającym skorelowanie zawartości *Aneksu* z rozdziałem trzecim niniejszej książki jest podawanie w nawiasie numerów każdego starodruku, nadanych im w katalogach J. Niemirowskiego i A. Gusiewy [Nemirovskij 2009a; 2011; 2012; Guseva 2003]. Zrezygnowano natomiast z podawania informacji o wcześniejszych wydaniach tłumaczonych anagrafów i ich przekładach na inne języki (większość tych danych można znaleźć we wspomnianych katalogach), a także z wprowadzania jakichkolwiek komentarzy natury faktograficzno-encyklopedycznej.

Prezentacja anagrafów południowosłowiańskich została poprzedzona, dla zachowania porządku chronologicznego, tłumaczeniem kolofonów z krakowskich inkunabułów cyrylickich Szwajpolta Fiola.

---

1 Ponadto w *Aneksie* został wykorzystany niewielki fragment jednego przekładu, którego autorem jest prof. Marzanna Kuczyńska z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Za zgodę na przedruk tego tłumaczenia składam Pani Profesor serdeczne podziękowania.

Inkunabuły Szwajpolta Fiola (Kraków)

(N: 1) Oktoich, 1491

k. 169:

To jest liczba do tej księgi jak mają następować składki od początku aż do końca, każda składka za składką, i tak samo każda karta jedna za drugą, aż do końca. Biała.

k. 169v: kolofon

Ukończona została ta księga w wielkim mieście, w Krakowie, za panowania wielkiego króla polskiego Kazimierza, wykonana przez mieszczanina krakowskiego Szwaipolta Feola, z Niemiec, niemieckiego rodu, Franka, a uczyniona została w roku po Bożym Narodzeniu [tysiąc] czterysta dziewięćdziesiąt pierwszym.

(N: 2) Czasosłow, 1491

k. 381v:

A to jest liczba do tej księgi jak mają następować składki od początku aż do końca, składka za składką, i tak samo każda karta jedna za drugą, aż do końca.

k. 382: kolofon

Ukończona została ta księga w wielkim mieście, w Krakowie, za panowania wielkiego króla polskiego Kazimierza, wykonana przez mieszczanina krakowskiego Szwaipolta Feola, z Niemiec, niemieckiego rodu, Franka, a uczyniona została w roku po Bożym Narodzeniu [tysiąc] czterysta dziewięćdziesiąt pierwszym.

Inkunabuły Đurđa Crnojevicia (Cetinje)

(N: 5) Oktoich (tony I–IV), 4 stycznia 1494

k. 2v: przedmowa

Ponieważ w Trójcy czczony Bóg zrządził, by Jego Kościół był napełniony rozmaitymi księgami, a ja, w Chrystusie pobożny i przez Boga chroniony pan Gjurg' Crnojević, widziałem, że cerkwie są ogołocone ze świętych ksiąg, gdyż przez grzechy nasze zostały złupione i rozgrabione przez potomków hagaryckich, przeto

wsparty przez Świętego Ducha i gorejąc miłością do boskich cerkwi napisałem tę zbawczą dla dusz księgę Osmoglasnik dla wznoszenia pochwalnych hymnów ku czci trójjaśniejącej a w uwielbieniu jedynej Boskości. Proszę zatem młodszych i rówieśników, i starszych o to, by – przez miłość Chrystusa – podczas czytania, śpiewu czy też przy przepisywaniu poprawiali [błędy], a nas, którzy z wielkim zapałem wykonaliśmy tę pracę, obdarzali swym błogosławieństwem, byśmy razem, wysławiając Ojca, z którego [pochodzi] wszystko, i Syna, przez którego wszystko [się stało], i Świętego Ducha, w którym wszystko [istnieje], tutaj [za życia] doznali miłosierdzia, a [po śmierci] tam dostąpili światłości, amen.

Z polecenia mojego władcy Gjurgja Crnojevicia ja, sługa Chrystusa hieromnich Makarije, wykonałem to własnoręcznie, przy najprzewielebniejszym metropolicie zetskim kir Vavile w roku 7001, krąg słońca 1, a księżyca 9.

k. 268–269: posłowie i kolofon

Tak więc Bóg w Trójcy sławiony w jednej chwili z niebytu do bytu powołał wszystko, a na koniec dzieła stworzenia uczynił człowieka, udzielając mu czci Swojego obrazu. Niepoddanego nikomu i władającego wszystkim [por. Ps 8, 6] ustanowił go Bóg swoim współrozmówcą, tak jak i następujące po nim pokolenia, o ile tylko pragnęły należeć do Niego. W ten sposób wielki patriarcha Abraham okazał się godny, by nie poprzez Pismo, ale w kształcie cielesnym przyjąć w swym domu Najświętszą Trójcę. Następnie Mojżesz rozmawiał twarzą w twarz z Bogiem, i otrzymał od Niego napisane Tablice, które potłukł na znak mającej nastąpić przemiany Zakonu. Wreszcie sam jednorodzony Syn – Logos, z woli niezrodzonego Ojca i za własną zgodą, przez spełnienie Świętego i życiodajnego Ducha, który od Ojca pochodzi, będąc z Nim współistotny i wraz z Ojcem i Synem wszechwładny, raczył wypełnić przedwieczny zamysł i wcielił się w Maryję zawsze Dziewicę, i zrodzony bez matki w niebie na ziemi narodził się bez ojca, i był umęczon, i wstąpił do nieba.

Jednakże ponieważ my nie jesteśmy podobni do Abrahama czy Mojżesza, którzy rozmawiali z Bogiem, podarował nam On Pisma, w których prorocy niczym w królewskich skarbnicach złożyli bezcenne bogactwo. A po nich owi boscy mężowie [Jan] Damasceński i Józef [Hymnograf] i Kozma [z Majumy], natchnieni przez Ducha nauczyli nas wysławiać w pieśniach tę trójświetlistą Boskość, którą na wysokości opiewają aniołowie trójświętymi głosami. I tak otrzymaliśmy dostatek pism, a są one cnotliwości nauczycielem, smutków rozproszeniem, z Bogiem pojednaniem, do wszelakiej dobrej sprawy zachętą, i żywiąc się słowem nie

ponieśliśmy uszczerbku. Ale z winy grzechów naszych zapanowała nad nami żelazna laska Izmaelitów, nie tylko bijąc, lecz wręcz zabijając, bowiem przyszli poganie do dziedzictwa Bożego [Ps 78, 1] i zrujnowali świątynie.

Toteż ja, w Chrystusie pobożny i przez Boga chroniony wojewoda Zety pan Gjurg' Crnojević, widząc niedostatek świętych ksiąg za przyczyną łupiestwa i grabieży ze strony potomków hagaryckich, wsparty przez Świętego Ducha rozpaliłem się żarliwością i uczyniłem formy, przy użyciu których w ciągu jednego roku ośmiu ludzi ukończyło Oktoich od (1 do) 4 tonu, ku chwale Boga, który nam służył pomocą.

Trudziłem się nad tym i wykonałem to własnoręcznie ja, pokorny sługa, kapłan mnich Makarije z Czarnej Góry, z polecenia mojego władcy Gjurgja Crnojevicia, przy najprzewielebniejszym arcybiskupie zetskim metropolicie kir Vavile. Przeto do starców jak do ojców, do rówieśników jak do braci a do młodzieńców jak do dzieci przypadam do kolan, choć nie rękoma ale słowem, i proszę was, byście przy czytaniu, śpiewie czy przepisywaniu przez miłość Chrystusa poprawiali [omyłki], a nas, którzy z wielkim zapałem wykonaliśmy tę pracę, obdarzali swym błogosławieństwem, by i wam się spełniło tamto, co wygłosił do Izraela Balaam: Błogosławieni będą, którzy cię błogosławią, a którzy cię przeklinają – przeklęci [Lb 24, 9] oraz: Pójdźcie, błogosławieni Ojca mojego, weźcie w posiadanie przygotowane wam królestwo [Mt 25, 34], które obyśmy wszyscy osiągnęli, wysławiając Ojca i Syna i Świętego Ducha.

Księgi te zostały ukończone w roku od stworzenia świata 7002, a od narodzenia Chrystusa tysiąc 494, krąg słońca 2, a księżyca 10, indyktion 11, themelion 12, epakta 1, złota liczba 12, w miesiącu styczniu, 4-ego dnia.

(N: 7) Psałterz z dodatkiem, 22 września 1495

k. 347v–348v: posłowie i kolofon

Wolą Ojca z pomocą Syna i za sprawą Świętego Ducha, który przekazał nam pisma, w których prorocy niczym w królewskich skarbnicach złożyli bezcenne bogactwo, a spośród nich król i przodek Pana Jezusa Dawid, kierowany przez Ducha, ofiarował nam te zbawcze dla duszy księgi, zwane Psałterzem, byśmy mogli z nich wysławiać Boga w Trójcy. Jesteśmy w posiadaniu księgi, która roztacza rajski zapach kwiatów, i wszyscy możemy z niej czerpać korzyści do woli. Czytając ją każdy może otrzymać odpowiednią pociechę i spełnienie pragnień, bez różnicy – czy to car czy biskup, czy to książę czy prostak, biedak czy ktoś, kto wpadł w niezliczone pokusy i zaplątał się

w sieć rozmaitych diabelskich knowań, każdy odnajdzie pocieszenie. Bowiem ta księga jest cnót wzorem, trosk oddaleniem, czystości ochroną, uczestnictwem w boskich godach, nauczycielem życia, przyczyną każdego dobrego działania, a nade wszystko przymierzem z Bogiem i zapewnieniem Jego synostwa.

Toteż każdy, kto [ją] czyta, musi to czynić z głębokim namysłem i uwagą, by mieć z tego korzyść pewnie służącą zbawieniu i by przez zaniedbanie małej rzeczy nie spowodować uszczerbku w rzeczach wielkich. Bowiem zaprawdę wszystko inne jest marne i tymczasowe, i śmierć to ucina jako rzeczy przemijające, i wszystkie rzeczy ukryte stają się jawne. I biada wtedy tym, którzy nie mają dobrych uczynków, a ja, niestety, jestem pierwszy pośród nich, jak powiedział wielki nauczyciel Paweł [1 Tm 1, 15].

Toteż w czasie panowania zacnego, w Chrystusie pobożnego i strzeżonego przez Boga mojego pana Gjurgja Crnojevicia, z jego polecenia ja, pokorny kapłan zakonny Makarije z Czarnej Góry, napisałem te księgi przy najprzewielebniejszym metropolicie zetskim kir Vavile. Przeto do starców jak do ojców, do rówieśników jak do braci a do młodzieńców jak do dzieci przypadam do kolan, choć nie rękoma ale słowem, i proszę was, byście przy czytaniu, śpiewie czy przepisywaniu przez miłość Chrystusa poprawiali [omyłki], a nas, którzy z wielkim zapałem wykonaliśmy tę pracę, obdarzali swym błogosławieństwem, by i wam się spełniło tamto, co wygłosił do Izraela Balaam: Błogosławieni będą, którzy cię błogosławią, a którzy cię przeklinają – przeklęci [Lb 24, 9] oraz: Pójdźcie, błogosławieni Ojca mojego, weźcie w posiadanie przygotowane wam królestwo [Mt 25, 34], które obyśmy wszyscy razem osiągnęli, wysławiając Ojca i Syna i Świętego Ducha, teraz i zawsze i na wieki wieków. Amen.

Księgi te zostały ukończone w roku od stworzenia świata 7003, a od narodzenia Chrystusa tysiąc 495, krąg słońca 3, księżyca 11, złota liczba 14, indyktion 14, themelion 4, epakta 3, miesiąca września 22-ego dnia, na Cetinju.

Starodruki mnicha Makarije (Târgoviște)

(N: 9) Służebnik, 10 listopada 1508

k. 128: posłowie i kolofon

Cześć i uwielbienie wszechwidzącemu i przedobremu Bogu, który daje, by został spełniony każdy dobry uczynek rozpoczęty w Jego imię, bo Jego jest chwała i potęga na wieki.

Rozpoczęto [druk] tej świętej księgi, zwanej Liturgią, z polecenia pana Io[an] Radu wojewody, który niech przebywa w wiecznej pamięci. Ukończona została ta księga z polecenia oddanego Chrystusowi i Go miłującego, strzeżonego przez Pana Boga jasnego hospodara Io[an] Michni, wielkiego wojewody całej ziemi ugro-wołoskiej i naddunajskiej, syna wielkiego Io[an] Vlada wojewody, w pierwszym roku jego panowania. Trudził się nad tym pokorny mnich i kapłan Makarije, w roku 7016, krąg słońca 16, księżyca 5, indyktion 11, miesiąca listopada w 10 dzień.

(N: 10) Oktoich, 26 sierpnia 1510

k. 200v: posłowie i kolofon

Ponieważ w Trójcy wielbiony Bóg zrządził, by Jego Kościół był napełniony rozmaitymi księgami dla oddawania Mu chwały i ku korzyści czytających, dlatego też ja, pobożny w Chrystusie, chroniony przez Boga i samodzierżawny hospodar Io[an] Vlad [V], wielki wojewoda i pan całej ziemi ugro-wołoskiej i naddunajskiej, syn wielkiego i bardzo dobrego i miłosiernego pana Io[an] Vlada [IV] wojewody, pod wpływem Świętego Ducha rozpaliłem się żarliwą miłością do boskich świętych cerkwi i napisałem tę zbawienną dla dusz księgę Oktoich dla wysławiania trójświetlistej a czczonej w jedności Boskości.

Proszę więc młodszych, i rówieśników, i starszych, by przy czytaniu, przy śpiewie czy pisaniu, przez wzgląd na miłość Chrystusa, poprawiali [omyłki], a nas z oddaniem pracujących nad tym dziełem błogosławili, abyśmy razem, wysławiając Ojca, z którego [pochodzi] wszystko, i Syna, przez którego wszystko [się stało], i Świętego Ducha, w którym wszystko [istnieje], tutaj w pokucie zaznali miłosierdzia, a tam dostąpili Jego światłości i łaski, amen.

Z polecenia pana Io[an] Vlada wielkiego wojewody ja, sługa Chrystusowy hieromnich Makarije, pracowałem nad tym i wykonaliśmy te księgi w roku 7018, krąg słońca [?], księżyca 7, indyktion 12, miesiąca sierpnia, 26-ego.

(N: 11) Tetraevangelium, 26 lipca 1512

k. 290: posłowie i kolofon

Cześć i uwielbienie wszechwidzącemu i przedobremu Bogu, który daje, by został spełniony każdy dobry uczynek rozpoczęty w Jego imię, bo Jego jest chwała i potęga na wieki wieków, amen.

Ponieważ w Trójcy wielbiony Bóg zrządził, by Jego Kościół był napełniony świętymi księgami dla oddawania Mu chwały i ku korzyści czytających, dlatego też ja, pobożny w Chrystusie, chroniony przez Boga i samodzierżawny hospodar Io[an] [Neagoe] Basarab [V], wielki wojewoda i pan całej ziemi ugro-wołoskiej i naddunajskiej, syn wielkiego i bardzo dobrego pana Io[an] Basaraba wojewody, pod wpływem Świętego Ducha rozpaliłem się żarliwą miłością do boskich świętych cerkwi i napisałem tę zbawczą dla duszy księgę Cztery Dobre Nowiny, którą Duch Święty wydobył z ust apostolskich ku poznaniu i dla wysławiania trójświetlistej a czczonej w jedności Boskości.

Proszę więc młodszych, i rówieśników, i starszych, by przy czytaniu czy pisaniu, przez miłość Chrystusa, poprawiali [omyłki], a nas z oddaniem pracujących nad tym dziełem błogosławili, abyśmy razem, wysławiając Ojca, z którego [pochodzi] wszystko, i Syna, przez którego wszystko [się stało], i Świętego Ducha, w którym wszystko [istnieje], tutaj w pokucie zaznali miłosierdzia, a tam dostąpili jego światłości i łaski, amen.

Z polecenia pana Io[an] Basaraba wielkiego wojewody ja, sługa Chrystusowy hieromnich Makarije pracowałem nad tym i wykonaliśmy te księgi w roku 7020, krąg słońca 20, księżyca 9, indyktion 14, miesiąca czerwca, w 26. dzień.

Starodruki Božidara Vukovicia (Wenecja)

(N: 24) Psałterz, 7 kwietnia 1519

k. 159–160v: posłowie i kolofon

Z woli Ojca, z pomocą Syna i za sprawą Świętego Ducha, [Bóg] z niebytu słowem powołał wszystko do istnienia, stworzył człowieka i umieścił go w raju, by rozkoszował się boskimi pokarmami. Ale ponieważ ten zgrzeszył, to został wygnany i sprowadził śmierć na wszystkie następne pokolenia ludzi. I ród ludzki został poddany mękom diabelskim. Ale Stwórca nie dopuścił, by Jego stworzenie uległo ostatecznej zagładzie, więc posłał proroków, by zapowiedzieli Jego przyjście, jak nam oznajmia Pismo, a spośród nich najbardziej król i przodek Pana Jezusa Dawid, który nauczany przez Świętego Ducha przekazał nam tę zbawczą dla duszy księgę, zwaną Psałterzem, byśmy mogli z niej wysławiać Boga w Trójcy. Ta księga jest nauczycielem cnót i lekarstwem na cierpienia ciała i duszy, psalm bowiem nawet z kamiennego serca łzę wyciska, tęsknotą do Boga czyni z ludzi mieszkańców nieba i współuczestników aniołów, a duszom radość daruje.

Przeto i ja, grzeszny i maluczki człowiek, Božidar Vuković, Podgoriczanin z Đuriciów, rozgorzałem pragnieniem, by uzupełnić ubytek w księgach służących do zbawienia dusz, uczyniony przez grabieże i zniszczenia ze strony Izmaelitów, których zesłał na nas Bóg. Znajdowałem się wówczas w zachodnich krajach, w Italii, w sławnym mieście weneckim. Pouczony przez Boga, z pomocą Świętego Ducha, podjąłem się trudu wykonania form, które byłyby odpowiednie dla każdego czytającego. Dlatego nie ponaglałem i upłynęło sporo czasu, zanim złożyliśmy tę zbawczą dla duszy księgę – Psałterz.

A teraz proszę i pokornie się zwracam do wszystkich, którzy będziecie z niej śpiewać, recytować czy przepisywać, byście poprawiali napotkane omyłki, a nas, którzyśmy pracowali nad nią, błogosławcie a nie przeklinajcie, i wszechdobry Pan Bóg niech was nie pozbawi udziału w Swoim Królestwie w nieskończone wieki, amen.

Z polecenia pana Božidara Podgoriczanina ja, grzeszny i najostatniejszy hieromnich Pachomije z Czarnej Góry, z Reki, złożyłem te czcionki w roku 7028, od narodzenia Chrystusa 1519, krąg słońca 28, a księżyca 16, złota liczba 1, indyktion 9, epakta 7, w miesiącu kwietniu, 7-ego dnia, w Wenecji.

Wtedy zarządzał sławnym miastem weneckim prześwietny doża Leonardo Loredan, a ludom wschodnim przewodził i nimi władał wielki emir sułtan Selim beg.

(N: 26) Służebnik, 7 lipca 1519

k. 238v–240v: posłowie i kolofon

Tak więc Bóg czczony w Trójcy powołał wszystko z niebytu do bytu, a na koniec dzieła stworzenia uczynił człowieka, udzielając mu czci swojego obrazu, powierzył mu władzę nad wszystkim, co widzialne [por. Ps 8, 6] i ustanowił go swoim współrozmówcą oraz nakazał mu składanie całopalnych ofiar dla oczyszczenia z grzechów.

Najpierw [Bóg] uświęcił sługę Swego Melchizedeka, nazwawszy go arcykapłanem, ukazując tak mającą nastąpić Tajemnicę [Rdz 14, 18–20; Hbr 6, 20]. Tak samo Abraham i wszyscy sprawiedliwi sprzed Zakonu nie pismem i księgami byli oświecani, ale – ponieważ posiadali czysty umysł – oświecani byli promieniami Ducha Świętego i poznawali wolę Bożą, gdy sam Pan Bóg mówił do nich z ust do ust. Następnie Bóg dał Mojżeszowi Zakon na kamiennych tablicach, które [ten], rozpaliwszy się gniewem potłukł, na znak mającej nastąpić przemiany Zakonu.

Potem jednorodzony Syn i Słowo Boże raczył za sprawą Ducha Świętego przyjąć ciało z Maryi Dziewicy, i narodził się na ziemi bez ojca i żył na tym świecie wolny od grzechu, i został umęczony, i zmartwychwstał trzeciego dnia, i wstąpił do nieba, i zasiadł po prawicy Boga i Ojca. Przed swą dobrowolną męką przekazał Swe Misterium uczniom i apostołom, a w pierwszym rzędzie Tajemnice liturgii przekazał Swojemu ulubionemu apostołowi Jakubowi.

Lecz z czasem ludzie stawali się coraz słabsi i nie byli w stanie przyjmować przekazywanego. Dlatego bogonośni ojcowie nasi – Bazyli Wielki, Jan Złotousty i Grzegorz, kierowani przez Ducha Świętego, zważywszy na słabość rodzaju ludzkiego, dokonali zmiany i przekazali nam tę boską tajemnicę liturgiczną ku sprawowaniu w wygodniejszej i lżejszej formie, na oczyszczenie z grzechów, na zaleczenie ran duszy i ciała. Toteż każdy, kto korzysta [z tej księgi], musi to czynić z głębokim namysłem i uwagą, by mieć z tego korzyść pewnie służącą zbawieniu i by przez zaniedbanie małej rzeczy nie spowodować uszczerbku w rzeczach wielkich.

Przeto i ja, grzeszny i maluczki człowiek, Božidar Vuković, z Đuriciów Podgoriczanin, pojąwszy, że wszystkie sprawy tego żywota są marne i tymczasowe, i przemijające, gdyż śmierć ucina wszystko, a będąc naonczas w krajach zachodnich na ziemi italskiej, w sławnym mieście Wenecji, kierowany przez Boga, rozpaliłem się wspomagany przez Ducha Świętego i z żarliwością poświęciłem się sporządzeniu czcionek, żeby były wygodne dla każdego czytającego i napisałem tę zbawczą dla duszy księgę, Liturgię, według której przynosi się Boską bezkrwawą Ofiarę na oświecenie boskich cerkwi. Toteż padam na kolana, błagam i pokornie upraszam wszystkich, którzy będą jej używać śpiewając, czytając czy przepisując, by poprawiali wszystkie znalezione pomyłki, a nas, którzyśmy pracowali nad nią, by błogosławili, a nie przeklinali, bo nie pisał tego Duch Święty, ani anioł, lecz ręka marna i duch grzeszny i mdły.

Z polecenia pana Božidara pracowałem nad tym ja, przeklęty i najniegodniejszy z mnichów hieromnich Pachomije z Czarnej Góry, z Reki, mający grób za ojczyznę, a ziemię za matkę. Więc proszę was, ojcowie i bracia, śpiewając poprawiajcie, przecież nawet niezdarne słowo jest pełne słodyczy, tak jak i miód, nawet gdy znajduje się na [gorzkiej] korze, nie przestaje być słodki.

Korzystając [z tej księgi] wspominajcie sługę Bożego Božidara, który sprawił tę tłocznię, zaś piszącego [drukarza] błogosławcie a nie przeklinajcie, abyście i wy usłyszeli: Pójdźcie, błogosławieni Ojca mojego, weźcie w posiadanie przygotowane wam królestwo [Mt 25, 34], które obyśmy wszyscy osiągnęli, wysławiając Ojca i Syna i Świętego Ducha, teraz i zawsze i na wieki wieków, amen.

Ukończone zostały te boskie księgi, Liturgie, w których dołączyliśmy teksty rozesłań i aklamacji na wieczerniach i na jutrzniach, modlitwy na litii i inne rozmaite do wybranych obrządków, także czytania Ewangelii pasyjne i niedzielne, czytania apostolskie i ewangelijne na święta Pańskie i wielkich świętych od miesiąca września do miesiąca sierpnia, oraz czytania apostolskie i ewangelijne Wielkiego Postu. Dokonało się to roku 7028, a od narodzenia Chrystusa 1519, krąg słońca 28, a księżyca 17, indyktion 9, epakta 6, w miesiącu lipcu, 7-ego dnia, w Wenecji.

(N: 37) Modlitewnik, 6 marca 1520

k. 174v–175v: posłowie i kolofon

Z woli Boga Ojca, z pomocą Syna i dzięki działaniu Świętego Ducha, ja, grzeszny i maluczki wśród ludzi, niegodny sługa Chrystusa, Božidar Vuković, gdy wyruszyłem z ojczyzny mojej z ziemi Dioklecjańskiej, która znajduje się w krajach macedońskich, z miasta nazwanego Podgorica, położonego niedaleko od miasta zwanego Dioklea, jakie zbudował niegdyś, by uczcić swe imię, cesarz Dioklecjan, i przybyłem do miasta Wenecji, zobaczyłem, że Frugowie, Grecy i inne narody składają do tłoczenia boskie księgi. Rozgorzało we mnie pragnienie, by również nasze – serbskie i bułgarskie – w ten sam sposób na tłoczniach zestawić. Modliłem się do wszechmiłosiernego Boga, który jest przyjacielem ludzi, rzuciłem się na głębię Jego niewyczerpanej dobroci, w nadziei, że dopuści do spełnienia tego pragnienia, jeśli jest ono przyjemne przedobremu Chrystusowi, Władcy mojemu. Przysięgam na Boga, że nie pozwalałem sobie wcale na odpoczynek, a mało i oczom moim na drzemkę [por. Ps 131, 4–5], ani szczędziłem majątku swego, który mi dał Pan, dopóki nie doprowadziłem dzieła do końca. Tak z łaski mojego Władcy Chrystusa spełniłem swoje zamiary i na obcej ziemi wypuściłem różne księgi cerkiewne, [drukowane] wielkimi literami, zaś inne księgi napisałem mniejszymi literami, aby były wygodniejsze do korzystania dla ludzi, udających się w podróże. A jeśli wszechdobry Pan Bóg mi pomoże, przeniosę i prasę, i te formy do swojej ojczyzny, by uzupełnić w boskich cerkwiach wszelkie braki w księgach, które spowodowały innowiercze narody.

Toteż padam na kolana, błagam i pokornie upraszam używających, śpiewających, czytających czy przepisujących, byście – jeśli znajdą się jakieś omyłki – poprawiali je i błogosławili [nas], a nie przeklinali, abyście i wy usłyszeli z ust groźnego i nieprzekupnego Sędziego ten dobry wyrok: Pójdźcie, błogosławieni Ojca

mojego, weźcie w posiadanie królestwo przygotowane wam od założenia świata [Mt 25, 34], które obyśmy wszyscy osiągnęli, wysławiając Ojca i Syna i Świętego Ducha, teraz i zawsze i na wieki wieków, amen.

Z polecenia pana Božidara Vukovicia z Đuriciów Podgoriczanina pracowałem nad tymi pismami ja, przeklęty i najniegodniejszy z mnichów hieromnich Pachomije z wysp Diokleckiego jeziora. Proszę was, ojcowie i bracia, jeśli są jakieś błędy to wy, przez miłość Chrystusa, podczas śpiewu poprawiajcie, a nas, którzy z oddaniem pracowaliśmy nad tym, błogosławcie, a nie przeklinajcie, bo nie pisał tego Duch Święty, ani anioł, lecz ręka omylna i marna oraz duch mdły, przeklęty i grzeszny.

Wydane zostały te święte księgi w dwóch częściach, w których umieściliśmy synaksariony bez troparionów i czasosłowiec, zawierający nabożeństwa nocne i dzienne, i modlitwy rozmaite dla pogody ducha, i akatyst do Przenajświętszej Bogurodzicy, i sławy i katawasije na wielkie święta całego roku. I dodaliśmy jeszcze paraklisy dla świętych, stosownie do dni tygodnia, molebny i służbę wielkanocną, i niektóre żywoty i martyria wybranym świętym.

Ukończyliśmy to roku 7029, a od narodzenia Chrystusa 1520, krąg słońca 1, a księżyca 18, indyktion 10, epakta 1, w miesiącu marcu, 6-ego dnia, w Wenecji.

(N: 38) Psałterz z dodatkiem, 12 października 1520

k. 159–160v: posłowie I

[Taki sam tekst jak w N: 24, k. 159–160v]

k. 351–352v: posłowie II i kolofon

Kłaniamy Ci się, Trójco współistotna, niemająca początku – Ojcze niezrodzony i odwieczny, Synu jednorodzony i współodwieczny i Duchu Święty, pochodny i współistotny, współtronujący z Ojcem i Synem – jedyna Boskości i jedyna Mocy, która z niebytu słowem powołała wszystko do istnienia, następnie stworzyła człowieka, wziąwszy proch z ziemi i ustanowiła go swoim współrozmówcą, powierzyła mu władzę nad wszystkim, co widzialne [por. Ps 8, 6] i umieściła go w raju, by rozkoszował się boskimi pokarmami. Ale gdy diabeł przez zazdrość wsączył w uszy pramatki Ewy kłamstwo, [człowiek] naruszył – niestety! – Boże przykazania. I z raju boskiego życia został wygnany do tego świata, stając się przyczyną upadku całej ludzkości.

Później będący po nim boscy mężowie nie oświecali się pismem i księgami, lecz mając czysty umysł i wiarę doskonałą oświecani byli promieniami Ducha Świętego i poznawali wolę Bożą, gdy sam Pan Bóg mówił do nich z ust do ust. Tacy byli Enoch, Noe, Melchizedek, Abraham, Izaak i Jakub. Potem Mojżesz i pozostali prorocy przekazali nam pisma, niczym skarby królewskie i niewyczerpane bogactwo. A spośród nich wszystkich król i przodek Jezusa Dawid, kierowany przez Ducha ofiarował nam te zbawcze dla duszy księgi, zwane Psałterzem, byśmy mogli z nich wysławiać Boga w Trójcy; prorokuje w nich przyjście Jego do ludzi, niewypowiedziane i trudne do pojęcia ucieleśnienie z Dziewicy.

Potem jednorodzony Syn i Słowo Boże, nie mogąc znieść widoku rodzaju ludzkiego nękanego przez diabła, zstąpił na ziemię, przyjmując postać sługi, przyjął ciało od przeczystej Dziewicy Maryi Bogurodzicy, z woli Ojca i za sprawą Świętego Ducha, i narodził się z niej bez nasienia, będąc odwiecznie w niebie zrodzon z Ojca bez matki, a teraz na ziemi bez ojca z Dziewicy, będąc doskonałym Bogiem i doskonałym człowiekiem. Ósmego dnia przyjął obrzezanie, potem został ochrzczony przez Jana w Jordanie i żył na tym świecie wolny od grzechu, czyniąc wielkie znaki i cuda. Ślepym wzrok przywracał, trędowatych oczyszczał, garbatych prostował, biesy wypędzał, umarłych wskrzeszał. Raczył przyjąć dobrowolną mękę, umęczon i pogrzebion trzeciego dnia zmartwychwstał, podeptał piekło i wszystkich, którzy wraz z Adamem byli uwięzieni w piekielnym mroku z pęt uwolnił, i wstąpił do nieba, i zasiadł po prawicy Boga i Ojca. Wybrał apostołów, by głosili Jego wspaniałość i moc, a oni napełnili cały okrąg ziemi cnotliwą pobożnością i rozprawili się z wszystkimi czcicielami pogańskich bożków. Dalej męczennicy wylali swoją krew, rozpalani pragnieniem boskiej miłości. Asceci zajaśnieli jak wielkie gwiazdy, świecąc na cały świat, odrzuciwszy uroki tego życia niczym śmieci. Imiona ich wszystkich – apostołów, męczenników, hierarchów, ascetów i świętych niewiast – umieściliśmy w kalendarzu rocznego cyklu wraz z troparionami i kondakionami, jako ozdobę z pięknych kwiatów rajskich. Widząc ich przecudne żywoty, jak przez pot, wysiłek i męczarnie walczyli o zdobycie Królestwa niebieskiego, boleliśmy nad naszym własnym życiem, tak marnym i krótkotrwałym.

Przeto ja, grzeszny i maluczki człowiek Božidar Vuković z Đuriciów, Podgoriczanin, widząc niedostatek w świętych i boskich księgach, powstały przez grabieże i zniszczenia ze strony innowierczych ludów, gdy przebywałem w zachodnich krajach, w Italii, w sławnym na cały świat mieście weneckim, zapłonąłem chęcią działania, rzuciłem się na głębinę Boskiej miłości do ludzi, wniknąłem w głębię

Pisma Świętego na ile mogłem wszystko pojąć, z Bożą pomocą wykonałem te formy, i napisałem te zbawienne dla duszy księgi – Psałterz, do którego dodałem synaksariony dzienne i postne, i czasosłowiec, zawierający nabożeństwa nocne i dzienne.

Toteż upadłszy na kolana, błagam i pokornie upraszam wszystkich, którzy będą ich używać śpiewając, czytając czy przepisując, jeśli są jakieś błędy, to poprawiajcie, a nas, którzy z oddaniem pracowaliśmy nad tym, błogosławcie, a nie przeklinajcie, bo nie pisał tego Duch Święty, ani anioł, lecz ręka omylna i marna oraz duch mdły, przeklęty i grzeszny.

Z polecenia pana Božidara Vukovicia Podgoriczanina pracowałem nad tymi pismami ja, przeklęty i najniegodniejszy z mnichów hieromnich Pachomije z Czarnej Góry, z Reki, mający grób za ojczyznę, a ziemię za matkę. Proszę was, ojcowie i bracia, i do kolan waszych przypadam, wprawdzie słowem a nie rękoma, jeśli znajdziecie jakieś błędy to, śpiewając, je poprawiajcie, przez miłość Chrystusa, a nas, którzyśmy z zapałem nad tym pracowali błogosławcie, a nie przeklinajcie, aby i wam było dane usłyszeć donośny głos Pana, mówiącego do tych, których postawił po prawicy: Pójdźcie, błogosławieni Ojca mojego, weźcie w posiadanie królestwo przygotowane wam od założenia świata [Mt 25, 34], które obyśmy wszyscy osiągnęli, wysławiając wszyscy razem Ojca i Syna i Świętego Ducha, teraz i zawsze i na wieki wieków, amen.

Jemu chwała i potęga na nieskończone wieki. Amen.

Ukończone zostały te boskie księgi, zwane Psałterzem, do których dodaliśmy synaksariony na cały rok, tropariony i kondakiony ku czci świętych, także i postne synaksariony umieściliśmy, i czasosłowiec, zawierający nabożeństwa dzienne i nocne według reguły czcigodnego ojca naszego Saby Jerozolimskiego.

Napisane to zostało od stworzenia świata w roku 7029, a od narodzenia Chrystusa 1520, krąg słońca 1, a księżyca 18, złota liczba 2, indyktion 10, epakta 7, w miesiącu październiku, w 12 dzień, w Wenecji.

Jak miotani w morskiej głębinie falami pragną dotrzeć do cichej przystani, tak ja pragnę dotrzeć do końca prac nad tą świętą księgą.

Zaczęte zostały te księgi w miesiącu styczniu, 26-ego, a ukończone w miesiącu październiku, 12-ego, w Wenecji.

(N: 40) Modlitewnik, *1521

k. 271–272: posłowie i kolofon

[Taki sam tekst jak w N: 37, k. 174v–175v]

(N: 64) Modlitewnik, 26 kwietnia 1536

k. 311–312: posłowie i kolofon

Z woli Ojca, z pomocą Syna i za sprawą Świętego Ducha, który z niebytu słowem powołał wszystko do istnienia, stworzony został człowiek i umieszczony w raju, by rozkoszować się boskimi pokarmami. Ale ponieważ zgrzeszył i został wygnany, sprowadził śmierć na wszystkie następne pokolenia ludzi. I ród ludzki został poddany mękom diabelskim. Ale Stwórca nie dopuścił, by Jego stworzenie uległo ostatecznej zagładzie, raczył wypełnić przedwieczny zamysł i zamieszkał w Maryi zawsze Dziewicy, i, zrodzony bez matki w niebie, na ziemi narodził się bez ojca. I przebywał na ziemi w ciele, jako człowiek, i był umęczon, i wstąpił do nieba. I podarował nam Pisma, w których prorocy niczym w królewskich skarbnicach złożyli niewyczerpane bogactwo.

Przeto i ja, sługa Chrystusa Božidar Vuković, pochodzący z miasta zwanego Podgorica, co się znajduje w krajach Dioklecjańskich, od młodzieńczych lat gorąco pragnąłem trudzić się nad boskimi księgami, więc z Bożą pomocą uczyniłem formy i napisałem tę zbawienną dla duszy księgę w obcym kraju, w ziemi włoskiej. I umieściliśmy w niej wybór [tekstów], które są przydatne dla ludzi udających się w podróże.

Proszę was, ojcowie i bracia, byście śpiewając czy czytając poprawiali [omyłki] i nas błogosławili, a nie przeklinali, byśmy tutaj razem dostąpili miłosierdzia Chrystusa, a tam zostali opromienieni światłością, wysławiając Ojca i Syna i Świętego Ducha, teraz i zawsze i na wieki wieków, amen.

Z polecenia pana Božidara wojewody pracowałem nad tymi pismami ja, grzeszny i najniegodniejszy z mnichów hierodiakon Mojsi[je] z ziemi serbskiej, pochodzący z miejscowości zwanej Budimlja. Przeto padam na kolana, błagam i pokornie upraszam was wszystkich, którzy będziecie ich używać śpiewając, czytając czy przepisując, byście, przez miłość Chrystusa, poprawiali, jeśli znajdą się jakieś omyłki, a nas, którzyśmy z oddaniem pracowali nad nimi, błogosławili, a nie przeklinali, bowiem nie pisał tego Duch Święty, ani anioł, lecz ręka omylna i marna oraz duch mdły, przeklęty i grzeszny.

Podówczas w sławnym wielce mieście Wenecji władzę sprawował wielki doża Andrea Gritti, zaś nad wschodnimi krajami panował wielki emir sułtan Sulejman.

Wydane zostały te święte księgi w dwóch postaciach, w których umieściliśmy synaksariony bez troparionów i czasosłowiec, zawierający nabożeństwa nocne i dzienne, i modlitwy rozmaite dla pogody ducha, i akatyst do Przenajświętszej

Bogurodzicy, i jeszcze paraklisy dla świętych, stosownie do dni tygodnia, molebny i służbę wielkanocną, i niektóre żywoty i martyria wybranym świętym, i sławy i katawasije na wybrane święta całego roku. A do tego też dołożyliśmy katyzmę 9 i 17, i nabożeństwo pogrzebowe i stychy komunijne po grecku, oraz paschalię Damaskina.

Ukończone zostały te księgi w roku od stworzenia świata 7044, a od narodzenia Chrystusa 1536, krąg słońca 16, a księżyca 14, złota liczba 17, indyktion 9, themelion 7, epakta 6, w miesiącu kwietniu, w 26 dzień, w Wenecji.

(N: 65) Oktoich (tony V–VIII), 27 lipca 1537

k. 1–1v: przedmowa

Bóg w Trójcy sławiony jednym boskim gestem z niebytu do bytu powołał wszystko i wszystko w swej mądrości urządził, i stworzył człowieka, i umieścił go w raju, [by rozkoszował się boskimi pokarmami] i polecił wszystkiemu, [co widzialne], by było mu podległe [por. Ps 8, 6; Hbr 1, 1–4]. Ale nienawidzący dobra diabeł poprzez kłamstwo węża sprawił, że Adam, spożywszy zakazany owoc, został wygnany z raju, i mniemał [diabeł], że rodzaj ludzki do cna i na zawsze oderwał się od Boga.

Jednakże nasz Stwórca nie pozbawił nas swej opatrzności, ale do boskich mężów Abrahama i Mojżesza mówił twarzą w twarz i zapowiedziami prorockimi pouczał i podnosił na duchu, w różny sposób okazywał łaskę i Zakon dał ku pomocy. Również prorocy zapowiedzieli: Oto Bóg nasz króluje nad wszystkimi! [por. Ps 98, 1–2] i żaden inny nie może się z Nim równać [Ba 3, 36]. Nie chciał zostawić na wieczną pastwę diabła rodu człowieczego, przeto nachyliwszy nieba zstąpił na ziemię i przyjął ciało z przeczystej bezmężnej Dziewicy, i zamieszkał wśród ludzi. Dla nas przyjął mękę i ukrzyżowany trzeciego dnia zmartwychwstał, po czym wstąpił w chwale do nieba i zasiadł po prawicy Ojca. Natomiast apostołowie, nauczeni przez Świętego Ducha, po całej ziemi głosili słowo Twojej Boskości: Na początku było Słowo, a Słowo było u Boga, i Bogiem było Słowo [J 1, 1]. A wszystko podtrzymujesz słowem swojej potęgi [Hbr 1, 3], i przez apostołów też powiedziałeś: Ufajcie, miejcie nadzieję w wierze! [por. Mt 9, 22].

Dlatego też i ja, grzeszny i pokorny Bożidar, pokładając nadzieję w łaskawości Twojego miłosierdzia, zginam kolana i przypadam ku Tobie, licząc na Twą niewypowiedzianą dobroć i błagam, byś otworzył oczy mojego serca i mój umysł ku zrozumieniu Twojej niepojętej Boskości. Bowiem znajduję się w wielkim smutku

i rozpaczy, w ziemi włoskiej, w mieście zwanym Wenecja, nie mogąc powrócić do swojej ojczyzny, ponieważ widziałem, jak jest tam prześladowana przez Izmaelitów ludność chrześcijańska. Z tego powodu tak długo zostałem w tym kraju, a pomyślałem, że nadchodzi czas mojej starości, jak to powiedział prawdomówny prorok Dawid: Miarą naszych dni jest lat siedemdziesiąt, a jeśli jesteśmy krzepcy, osiemdziesiąt, a większość z nich to trud i boleść [Ps 89, 10]. My zaś jesteśmy miotani troskami życia w tych niewdzięcznych czasach, i nieustannie widzimy śmierć, wiodącą nas ku końcowi, jak to słyszę w Ewangelii: Już siekiera do korzenia drzewa jest przyłożona [Łk 3, 9]. Dlatego błagam Pana Boga i Jego przeczystą Matkę, by mi pomogli zakończyć ten Oktoich od 5-ego [do 8-ego] tonu, dzieło, które zacząłem na służbę Bogu i wszystkim świętym, na oświecenie wszystkich prawosławnych chrześcijan, w myśl tego, co mówi święty Paweł Apostoł: Kto zdobi świątynię, swoją duszę ozdabia [por. Rz 8, 1–13].

Upraszam więc was wszystkich, ojcowie i bracia, jeśli czytając, albo śpiewając czy przepisując dostrzeżecie jakieś błędy w księgach tych, to je dla miłości Chrystusa poprawcie, a mnie, grzesznego Božidara, którego wysiłkiem to powstało, serdecznie pobłogosławcie, zgodnie z tym, co jest napisane: Modlitwa sprawiedliwego uratuje grzesznika [por. Jk 5, 16]; i obyśmy tak tutaj razem dostąpili miłosierdzia Chrystusa, a tam wszyscy zostali opromienieni światłością, wysławiając Ojca i Syna i Świętego Ducha, teraz i zawsze i na wieki wieków, amen.

I postawiłem tu nad tekstem swój herb, nadany moim przodkom i mnie przez wielkiego cesarza Karola, po narodzeniu Chrystusa piątego tego imienia, panującego nad rzymskim imperium i władcę wielu innych krajów.

Zaczęte zostały te święte i boskie księgi, zwane Oktoichem, w roku 7044, krąg słońca 16, a księżyca 14.

k. 160v–161v: paschalia, posłowie, kolofon

Paschalia Jana Damasceńskiego.

Najpierw znajduje się krąg księżyca i trwa 19 lat i potem następuje znów rok pierwszy. Tak samo idzie krąg słońca i ciągnie się przez 28 lat i znów następuje rok pierwszy. Tak więc znalazłszy krąg słońca i literę odpowiadającą w danym roku kręgowi księżyca, ustalisz datę Wielkanocy (paschy) chrześcijańskiej i paschy (faski) żydowskiej, i złotą liczbę, i themelion. Trzeba wiedzieć, że co cztery lata następuje rok przestępny, w pierwszym przestępnym roku krąg słońca czwarty, w drugim ósmy, potem dwunasty, i szesnasty, i dwudziesty, i dwudziesty czwarty i dwudziesty ósmy. Dlatego trzymaj liczbę jeden dla pierwszego roku, dwa dla

drugiego, trzy dla trzeciego, a czwarty rok zawsze jako przestępny, i tak znajdziesz w trzecim liczbę słonecznego kręgu.

Z polecenia mojego pana Božidara wojewody trudziłem się nad tym ja, pokorny hierodiakon Mojsi[je], w roku od narodzenia Chrystusa 1535, krąg słońca 16, a księżyca 14, złota liczba 17, themelion 7, epakta 6. W Wenecji.

Nasz Bóg, którego wysławiamy w boskości Trójcy, zsyła miłującym Go w prawdziwej wierze łaskę przeświętego Ducha, który umożliwia czerpanie z nieosiągalnego źródła boskości i za jego sprawą zapłonęły całemu światu wielkie światła, z woli Bożej spełniające Jego zamiary. Powiem wprost – to dzięki Duchowi boscy mężowie Jan Damasceński, Kozma [z Majumy] i Józef [Hymnograf] przekazali nam ową zbawienną dla duszy księgę, zwana Oktoichem, ucząc nas wysławiać w pieśniach tę trójświetlistą Boskość, którą na wysokości opiewają aniołowie trójświętymi głosami. I tak otrzymaliśmy dostatek pism, a są one skruchy nauczycielem, z Bogiem pojednaniem, wszystkich grzechów zatarciem – dla tych, co przychodzą z wiarą i miłością serdeczną kierować się na boskie ścieżki.

Zatem przez miłosierdzie wielkiego Boga Jezusa Chrystusa dzięki łasce i darowi Świętego Ducha, ja, grzeszny Božidar Vuković, pochodzący z Dioklecji, która znajduje się w krajach macedońskich, podjęliśmy się zadania, jakie stawiałem sobie od młodzieńczych lat, i z całą miłością serdeczną przystąpiłem do pracy, nie użyczyłem snu moim oczom [Ps 132, 4], ani nie pożałowałem swojego majątku, jaki mi raczył dać Pan Bóg, dopóki nie doprowadziłem do końca [wydania] tej świętej księgi zwanej Oktoichem, którą z Bożą pomocą napisałem i wydałem z wielkim wysiłkiem w krajach zachodnich. Błagam przeto każdego ze śpiewających, czytających czy przepisujących – błogosławcie, a nie przeklinajcie, byśmy wszyscy zasłużyli na błogosławieństwo Chrystusowe w dzień Sądu i na wieki, amen.

Z polecenia pana Božidara wojewody trudziliśmy się nad tymi pismami my, pokorni mnisi-kapłani Teodosije i Genadije, paraeklezjarcha monasteru Świętego Sawy Serbskiego co w Mileszewie, rodem z miejscowości Prijepolje. Prosimy przeto wszystkich śpiewających, czytających czy przepisujących, by poprawiali znalezione pomyłki, a nas grzesznych, którzy pracowaliśmy nad tymi, obdarzali swym błogosławieństwem, a nie przeklinali, by i na was się spełniło tamto, co wygłosił do Izraela Balaam: Błogosławieni będą, którzy błogosławią, a którzy przeklinają – przeklęci [Lb 24, 9] i obyśmy zasłużyli na błogosławieństwo Pana i mogli speł-

niać Jego przykazania, wysławiając Ojca i Syna i Świętego Ducha, teraz i zawsze i na wieki wieków, amen.

Ukończona została ta księga w roku od stworzenia 7 tysięcy i 45, a od narodzenia Chrystusa tysiąc i 537, krąg słońca 17, księżyca 15, indyktion 10, themelion 7, epakta 7, złota liczba 17, miesiąca lipca, 27-ego dnia, w Wenecji.

(N: 67) Mineja świąteczna, 19 stycznia 1538

k. 1–1v: przedmowa

Bóg w Trójcy wielbiony raczył ozdobić swój Kościół święty rozlicznymi księgami. Toteż i ja, sługa Chrystusowy, Božidar Vuković, dzięki łasce Bożej jeszcze od dziecka czując pociąg do boskich cerkwi i bardzo je miłując, błagałem wszechdobrego Chrystusa, Pana mojego, by wspomógł moje pragnienie doprowadzenia do końca pracy nad Menologionem (Anthologionem), którą rozpocząłem ku chwale [Pana] Boga i wszystkich świętych, i dla dobra chrześcijan. I zadumałem się nad swoją starością, bowiem czas śmierci nadchodzi i życie nasze nie jest długotrwałe, jak to powiedział prawdomówny prorok Dawid: Miarą naszych dni jest lat siedemdziesiąt, a jeśli jesteśmy krzepcy, osiemdziesiąt, a większość z nich to trud i boleść [Ps 89, 10]. Dlatego przeląkłem się śmierci, ponieważ nie zważa ani na cara, ani na wielmożę.

A widziałem, że czasy są ciężkie, boż to ostateczne czasy. Między narodami liczne wojny, i wielki ucisk chrześcijan od synów Izmaela, za przyczyną grzechów naszych. Stąd i nasza zwłoka z opuszczeniem zachodnich krajów italskich, co w wielkiej herezji rzymskiej. Przez niemożność powrotu do naszej ojczyzny z uwagi na wielki ucisk izmaelicki, jak to wcześniej mówiłem w innych księgach, którem uczynił na tych prasach, niemożliwe było i przeniesienie tam tego warsztatu. Dlatego błagam Pana Boga i Jego przeczystą Matkę, by mi pomogli w dokończeniu tego wydania, a potem, jeśli będzie na to wola Boża, mam zamiar tę drukarnię przenieść do swojej ojczyzny, aby – jeśli Bóg przeznaczy – po mojej śmierci znalazł się ktoś, kto, spełniając Jego wolę, podejmie się dla dobra cerkwi wysiłku uzupełniania braków w świętych księgach, powstałych z winy innowierczych narodów. Bo jak powiada święty Paweł Apostoł: Kto zdobi świątynię, swoją duszę ozdabia [por. Rz 8, 1–13].

Upraszam więc was wszystkich, ojcowie i bracia, jeśli czytając albo śpiewając dostrzeżecie jakieś błędy, to je dla miłości Chrystusa poprawcie, a mnie, grzesznego Božidara, pobłogosławcie, zgodnie z tym, co jest napisane: Modli-

twa sprawiedliwego uratuje grzesznika [por. Jk 5, 16]; i obyśmy tak tutaj razem dostąpili miłosierdzia Chrystusa, a tam wszyscy zostali opromienieni światłością, wysławiając Ojca i Syna i Świętego Ducha, teraz i zawsze i na wieki wieków, amen.

I postawiłem tu nad tekstem swój herb, nadany mi przez wielkiego cesarza Karola, po narodzeniu Chrystusa piątego cesarza o tym imieniu, panującego nad rzymskim imperium i władcę wielu innych krajów.

Zaczęte zostały te święte księgi, zwane Minej(ą), w roku 7044, krąg słońca 16, a księżyca 14.

k. 431v–432v: posłowie i kolofon

Kłaniam się Tobie Boże, wysławiany w Trójcy, przedwieczne jestestwo, najbogatsza i nieskończona wielmożności, niepojęta mocy, niewypowiedziana potęgo, źródło mądrości, dobroci nieogarnięta wręcz głębio, jedyny nieśmiertelny, objęty światłością niedostępną, stwórco nieba i ziemi, i morza i wszystkiego, co w nich istnieje [Dz 4, 24; Ps 145, 6].

Tyś z niebytu słowem powołał wszystko do istnienia, a na koniec dzieła stworzenia, wziąwszy proch z ziemi uczyniłeś człowieka, udzielając mu czci Swojego obrazu i ustanowiłeś go Swoim współrozmówcą, obdarzyłeś go władzą nad wszystkim, co widzialne i wszystko złożyłeś pod jego stopy [por. Ps 8, 6]; umieściłeś go w raju, by rozkoszował się boskimi pokarmami. Ale diabeł, zazdroszcząc mu, najpierw oszukał pierwszego człowieka Adama z pomocą jego żony Ewy, i naruszyli oboje przykazania Pana Boga, spożywając zakazany owoc. I z raju został wygnany, z boskiego przebytu do bytu tego świata, stając się przyczyną upadku całej ludzkości. Potem zwiódł także pozostałych ludzi, by odstąpili od Boga i kłaniali się bezdusznym bałwanom.

Następnie tacy boscy mężowie jak Enoch, Noe, Melchizedek, Abram, Izaak i Jakub nie pismem i księgami byli oświecani, ale – ponieważ posiadali czysty umysł i będąc doskonali w wierze – oświecani byli promieniami Ducha Świętego i poznawali wolę Bożą, gdy sam Pan Bóg mówił do nich z ust do ust. Następnie Mojżesz rozmawiał twarzą w twarz z Bogiem, i otrzymał od Niego napisane Tablice, które potłukł w gniewie, widząc odstępstwo od Zakonu [Wj 32, 19]. Ale On przez zapowiedzi prorockie pouczał i podnosił na duchu, w różny sposób okazywał łaskę i Zakon dał ku pomocy, a prorocy zapowiedzieli Jego przyjście do mieszkańców ziemi i niewypowiedziane i niepojęte dla ludzi Jego narodzenie z Dziewicy.

Potem jednorodzony Syn i Słowo Boże, nie mogąc znieść widoku rodzaju ludzkiego nękanego przez diabła, nachylił nieba, zstąpił na ziemię, przyjmując postać sługi, wziął ciało z przeczystej i bezmężnej Dziewicy Maryi Bogurodzicy, i żył wśród ludzi wolny od grzechu, czyniąc wielkie znaki i cuda. Ślepym wzrok przywracał, kulawym dawał chodzić, garbatych prostował, biesy wypędzał, umarłych wskrzeszał. Raczył też dla nas, [ludzi], przyjąć dobrowolną mękę, umęczon i pogrzebion, trzeciego dnia zmartwychwstał, podeptał piekło i z pęt uwolnił wszystkich, którzy wraz z Adamem byli uwięzieni w piekielnym mroku, i wstąpił w chwale do nieba, i zasiadł po prawicy Ojca.

Apostołowie zrodzeni przez zstąpienie boskiego Ducha otrzymali łaskę i rozgłaszając świętą i boską Ewangelię napełnili cały okrąg ziemi cnotliwą pobożnością i rozprawili się z wszystkimi czcicielami pogańskich bożków. Natomiast męczennicy w strasznych cierpieniach ciała swoje na rany wystawili, przelali swoją krew, rozpalani pragnieniem boskiej miłości, i otrzymali niewiędniejące wieńce.

Asceci zajaśnieli jak wielkie gwiazdy, oświecając świat prawdziwą wiarą, którą czerpali z nieosiągalnej Jego Boskości; jaśnieli więc na cały świat, spełniając boskie zamiary, objawiane im za sprawą schodzącego na nich Świętego Ducha.

A wśród tych świętych ci święci twórcy kanonów Damaskin i Kozma i inni do nich podobni, którzy uroki tego świata odrzucili jak śmieci, przekazali nam tę zbawienną dla dusz księgę, zwaną Sbornik. Imiona tych wszystkich wybrańców – proroków, apostołów, hierarchów, ascetów i pozostałych świętych – umieściliśmy w kalendarzu rocznego cyklu, gdzie znalazły się nabożeństwa z czuwaniem i z doksologią i inne; a odprawiane te przepiękne nabożeństwa i śpiewy i całonocne wysławiania są dla nas niczym ozdoba z pięknych kwiatów rajskich i słodsze są naszym gardłom od miodu [Ps 118, 103].

Przeto z przyzwolenia wielkiego Pana Boga i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa dzięki łasce daru Świętego Ducha, ja, grzeszny sługa Chrystusa Božidar Vuković, pochodzący z krajów Dioklecjańskich, które znajdują się w ziemi macedońskiej, z miasta zwanego Podgorica, widząc ogromne spustoszenia i bezczeszczenie świętych cerkwi, które w ostatnich czasach czynią innowiercze ludy, powodując niedostatek w boskich księgach, gdy z tego powodu przebywałem w zachodnich krajach, w Italii, w sławnym na cały świat mieście weneckim, pojąwszy, że wszystkie sprawy tego żywota są marne i tymczasowe, i przemijające, gromadziłem, na ile mogłem to wszystko pojąć, rzeczy, mające służyć oświeceniu i świetności świętych cerkwi. A ponieważ Bóg wspierał moje pragnienia, uczyniłem dwa różne

zestawy czcionek, za pomocą których napisałem i złożyłem tę boską i bardzo ważną księgę, zwaną Sbornik [Antologia], w której umieściliśmy wszystkie nabożeństwa na uroczystości i ku czci wielkich świętych, z ich wyobrażeniami, począwszy od września aż do sierpnia. Do tego dołożyliśmy paschalię Cyryla Filozofa ze słonecznym i księżycowym cyklami. Bóg mi świadkiem, że nie zaznałem spoczynku, nie użyczyłem snu moim oczom [Ps 132, 4], ani nie pożałowałem swojego majątku, jaki mi raczył dać Pan Bóg, dopóki nie doprowadziłem tego dzieła do końca. Błagam przeto każdego ze śpiewających, czytających czy przepisujących – na miłość Chrystusa błogosławcie, jeśli coś jest pomylone to poprawiajcie, a nie przeklinajcie, aby wszyscy, którzy błogosławią dostąpili uczestnictwa w łasce od naszego Pana Jezusa Chrystusa – Boga i Syna, któremu potęga i chwała na nieskończone wieki, amen.

Z polecenia pana Božidara wojewody pracowałem nad tymi pismami ja, grzeszny, przeklęty i najniegodniejszy z mnichów hierodiakon Mojsi[je] z monasteru zwanego Dečani, który jest w ziemi macedońskiej, w pobliżu wielkich gór, zaś rodem z miejscowości zwanej Budimlja, niedaleko klasztoru Šudikova.

Proszę was, ojcowie i bracia, i do kolan waszych przypadam, wprawdzie słowem, a nie rękoma, jeśli znajdziecie jakieś błędy, to, śpiewając, poprawiajcie je, przez miłość Chrystusa, a nas, którzyśmy z zapałem nad tym pracowali błogosławcie, a nie przeklinajcie, aby i wam było dane usłyszeć głos groźnego i nieprzekupnego Sędziego, mówiącego do tych, których postawił po prawicy: Pójdźcie, błogosławieni Ojca mojego, weźcie w posiadanie królestwo przygotowane wam od założenia świata [Mt 25, 34], które obyśmy wszyscy osiągnęli łaską i miłosierdziem Pana naszego Jezusa Chrystusa, Któremu – a wraz z nim Ojcu i Świętemu Duchowi – chwała, potęga, cześć i uwielbienie, teraz i zawsze i na wieki wieków, amen.

Wtedy jak cztery zmysły [Kościoła] powszechnego byli czterej święci wielcy patriarchowie: w Konstantynopolu, nowym Rzymie na tronie zasiadał patriarcha ekumeniczny kir Jeremiasz [I], w Aleksandrii zaś kir Joachim [I], papież i patriarcha, w Antiochii panował wielki patriarcha kir Michał [IV], a tronem Jerozolimskim władał patriarcha kir German [II].

Tak jak pływający po wzburzonym głębokim morzu pragną dotrzeć do spokojnej przystani, tak i piszący pragną ujrzeć koniec przepisywanej księgi. To i my, przez łaskę Chrystusową, osiągnęliśmy, bowiem On jest początkiem i końcem każdego dobrego uczynku, i Jemu niech będzie chwała na wieki. Amen.

Została zaczęta ta święta i boska księga w miesiącu czerwcu 11-go dnia, a zakończona w miesiącu styczniu, 19-go, w Wenecji, przy wielkim doży Andrea Gritti, który podówczas nią zarządzał.

Ukończono tę świętą i boską księgę, zwaną Sbornik, od stworzenia świata roku 7046, a od narodzenia Chrystusa 1538, krąg słońca 18, a księżyca 16, indyktion 11, themelion 29, złota liczba 19, epakta 1, miesiąca stycznia 19-ego dnia, w Wenecji.

Starodruki Vicenza Vukovicia (Wenecja)

(N: 75) Psałterz z dodatkiem, 1546

k. 2–2v: przedmowa

Epistoła pana Vicenza Vukovicia.

W Jezusie Chrystusie wielce dostojnym ojcom patriarchom, arcybiskupom, biskupom, kapłanom, mnichom i innym zakonnikom, a także szlachetnym władcom i królom Macedonii, Serbii, Bośni, Sremskiej ziemi i pozostałym panom chrześcijańskim, wielkim i małym i tego narodu piśmiennym ludziom, jako swoim braciom, panom i krajanom, Vicenzo Vuković, a w łacińskim języku della Vecchia zwany, śle najmilsze pozdrowienie.

Wiadome to jest w sposób oczywisty, mili w Chrystusie bracia i panowie, że miarą prawdziwej ujawnianej szlachetności nie może być szlachectwo krwi, jeśli nie znajduje ono potwierdzenia w dobrych i czcigodnych uczynkach, jak to poświadczał dostojny król węgierski Maciej, mówiąc, że tylko ten pochodzi ze szlachetnego i magnackiego rodu, kto wznosząc się poprzez czcigodne uczynki i własną cnotę swoje szlachectwo potwierdza, jak to mówi Jezus Chrystus w swojej świętej Ewangelii, że nie może drzewo złe rodzić owoców dobrych, ani też drzewo szlachetne złych owoców wydawać, bo drzewo dobre z owoców jego będzie poznane, tak też i wysokość urodzenia widoczna jest w szlachetnych uczynkach [Mt 7, 18–20].

Ale odłóżmy na bok przypowieści i wielosłowie i przejdźmy do naszego głównego zadania, czyli do uczczenia pamięci mego czcigodnego ojca Božidara Vukovicia, wojewody, za jego stałość w wierze Chrystusowej, za pomoc swojemu narodowi, za to, że w miarę możliwości, naśladował swoich przodków, pochodzących z plemienia czcigodnych władców Serbskiej Ziemi, od Białego Konstantyna pierwszego, pobożnego i pierwszego chrześcijańskiego cesarza począwszy aż do

czasów sławnego despoty Vuka i Branka Vukovicia, i Stefana despoty, jak to jest opisane w dziele o pochodzeniu królów i cesarzów serbskich. Nie szczędził on ani bogactwa, ani swego zdrowia, dniem i nocą rozmyślając, jak być pomocnym swojemu narodowi, i wiemy to z pierwszych drukowanych wydań świętych ksiąg, co z pewnością żeście dostrzegli czytając; a ponadto, już na śmiertelnym łożu leżąc, wyrażał pragnienie, by umrzeć w swojej ojcowiźnie, przeto też po jego śmierci wielkim kosztem z tak odległego kraju w roku Pańskim 1540 jego martwe ciało do ojczyzny zostało przeniesione i pochowane w cerkwi w Starčevej Gorici na Jeziorze Skadarskim.

Zatem po śmierci wyżej wspomnianego czcigodnego pana i ojca mojego, ja Vicenzo, syn jego, nie mogąc natenczas w inny sposób przysłużyć się swoim rodakom i ojcowiźnie mojej, z wielkim nakładem środków uczyniłem czcionki i inne rzeczy niezbędne do wydrukowania jednej z ksiąg Pisma Świętego – Dawida proroka, co się Psałterz zowie, na pociechę waszym ciałom i na zbawienie dusz waszych od wszelkiego upadku i fałszu. I wielkim wysiłkiem mądrych osób została ta księga przygotowana i potem wydrukowana na chwałę Jezusa Chrystusa i ku radości rodaków moich i ojczyzny mojej i ku pożytkowi całego chrześcijaństwa, znoszącego na tym świecie rozmaite przeciwności dla Chrystusa Pana. I jak lilia szlachetna swą wonnością zapach wszystkich innych kwiatów przebija, tak też i Psałterz wśród innych ksiąg Pisma Świętego, bo w nim są zawarte wszystkie proroctwa o Chrystusie.

Dlatego całym sercem proszę was, żebyście okazali wielką dobroć i, znalazłszy stare księgi pisane na Serbskiej ziemi, posyłali je do mnie, bym je mógł wydawać drukiem na pamięć o przodkach i ku chwale Chrystusa, a i wy dzięki temu moglibyście wejść do Jego świętego Królestwa, do którego niech nas zaprowadzi Ojciec i Syn i Święty Duch. Amen.

Telos.

k. 139–140: posłowie

Z woli Ojca, z pomocą Syna i za sprawą Świętego Ducha, [Bóg] z niebytu słowem powołał wszystko do istnienia, stworzył człowieka i umieścił go w raju, by rozkoszował się boskimi pokarmami. Ale ponieważ ten zgrzeszył, to został wygnany i sprowadził śmierć na wszystkie następne pokolenia ludzi. I ród ludzki został poddany mękom diabelskim. Ale Stwórca nie dopuścił, by Jego stworzenie uległo ostatecznej zagładzie, więc posłał proroków, by zapowiedzieli Jego przyjście, i oni zostawili nam Pisma, a spośród nich najbardziej król i przodek Pana Jezusa Da-

wid, który nauczany przez Świętego Ducha przekazał nam tę zbawczą dla duszy księgę, zwaną Psałterz, byśmy mogli z niej wysławiać Boga w Trójcy. Ta księga jest nauczycielem cnót i lekarstwem na cierpienia ciała i duszy, psalm bowiem nawet z kamiennego serca łzę wyciska, tęsknotą do Boga czyni z ludzi mieszkańców nieba i współuczestników aniołów, a duszom radość daruje.

Przeto i ja, grzeszny i maluczki człowiek, Vicenzo, syn pana wojewody Božidara Vukovicia, Podgoriczanin, rozgorzałem pragnieniem, by uzupełnić ubytek w księgach służących do zbawienia dusz, uczyniony przez grabieże i zniszczenia ze strony Izmaelitów, których zesłał na nas Bóg. Znajdowałem się wówczas w zachodnich krajach, w Italii, w sławnym mieście weneckim. Pouczony przez Boga, z pomocą Świętego Ducha, podjąłem się trudu wykonania form, które byłyby odpowiednie dla każdego czytelnika. Dlatego nie ponaglałem i upłynęło sporo czasu, zanim złożyliśmy tę zbawczą dla duszy księgę – Psałterz.

A teraz proszę i pokornie się zwracam do wszystkich, którzy będziecie z niej śpiewać, recytować czy przepisywać, byście poprawiali napotkane omyłki, a nas, którzyśmy pracowali nad nią, błogosławili a nie przeklinali, i wszechdobry Pan Bóg niech was nie pozbawi udziału w swoim Królestwie w nieskończone wieki, amen.

k. 141v:

Pan Vicenzo syn wojewody Božidara [tekst w winiecie]

k. 308: kolofon

W Wenecji, w roku 1546.

(N: 77) Modlitewnik, 1 czerwca 1547

k. 311: kolofon

Te święte pisma uczyniono ku chwale Pana Boga i dla zbawienia każdego chrześcijanina, który w Niego wierzy. W Wenecji, u Vicenza, syna Božidara, pierwszego dnia czerwca 1547 roku.

(N: 84; G: 4) Służebnik 1554

k. 240v: kolofon

Ukończone to zostało w roku od narodzenia Chrystusa 1554. W Wenecji.

(N: 93; G: 11) Modlitewnik, 1 czerwca 1560

k. 311: kolofon

Te święte pisma uczyniono ku chwale Pana Boga i dla zbawienia każdego chrześcijanina, który w Niego wierzy. W Wenecji, u Vicenza, syna Božidara, pierwszego dnia czerwca 1560 roku.

Starodruki Stefana Marinovicia (Wenecja)

(N: 95; G: 15) Triodion Postny, 6 stycznia 1561

k. 256–256v: posłowie i kolofon

[W imię] Boga sławionego w Trójcy.

Wszechdobry Bóg o każdej porze, każdego dnia i w każdej chwili przywołuje nas do siebie za pomocą różnych swoich dzieł – a to firmamentem niebios i jego pięknem i rozległością, a to znów okręgiem ziemi i jej rozlicznymi przestrzeniami, potem przez proroków i ich natchnione Pisma, wreszcie przez swego Jednorodzonego Syna, zrodzonego w ciele w rodzie Dawida. To ogromne miłosierdzie Boże [okazywane przez] troskliwość i łaskawość, trzeba stale mieć na uwadze, byśmy nie okazali się niewdzięcznikami za tyle takich darów. Ponieważ znajdujemy usprawiedliwienie w rozlicznych życiowych zabiegach [por. Łk 14, 18], a jeszcze pogrąża nas i niewola okrutnych Hagarytów, ale także, niestety, nasze własne namiętności, gdyż przez brak boskich ksiąg nie jesteśmy w stanie nawet odrobiny czasu poświęcić na osiągnięcie zbawczej korzyści dla duszy. Nie zmarnujmy wszakże całego darowanego nam przez Boga czasu, ani też otrzymanego talentu nie zakopujmy w ziemi [Mt 25, 18]. Tak więc z Boskiego polecenia podążyliśmy śladem wcześniej działających wyśmienitych mężów, którzy swoimi dobrymi uczynkami zasłużyli na wieczne wspomnienie i, choć miotani zamętem otaczającego nas świata, postaraliśmy się wydać te natchnione boskie księgi Triody, a lepiej powiedzieć Trójpieśniec, które zawierają w sobie różne nauki Starego i Nowego Testamentu, o stworzeniu nieba i ziemi, o uczynieniu pierwszego człowieka i jego wypędzeniu z raju, o ostatecznym zstąpieniu ku nam Chrystusa Zbawiciela, a krótko mówiąc jest tu wzór dla dobrego postępowania i dla odrzucenia złego, bo wszystko to w sposób jasny odsłania i udowadnia odwieczne Boże miłosierdzie, okazywane nam [rodzajowi ludzkiemu].

Więc jak to wyżej powiedziałem, ja, Stefan z miasta Szkodry, maluczki nie tylko wśród moich braci, ale i pośród wszystkich prawosławnych chrześcijan, podjąłem się pracy nad tymi korzystnymi dla duszy księgami. Ale jeśli są w nich jakieś niedostatki, proszę, byście z miłością poprawiali, ponieważ żadna nawet kreseczka nie została pomylona samowolnie czy przez lekceważenie. Natomiast jeśli okażecie się miłośnikami ksiąg i dacie wyraz swojej wdzięczności za to wydanie, to nas zachęcicie do jeszcze większego wysiłku, by z całą starannością wydrukować też pozostającą [w rękopisie] drugą część tej księgi.

Wykonano to w roku od zbawczego przyjścia Pana naszego Jezusa Chrystusa 1561, miesiąca stycznia w 6 dzień, w strzeżonym przez Pana Boga mieście weneckim.

(N: 109; G: 27) Triodion kwietny, 24 grudnia 1563

k. 222–223v: posłowie i kolofon

Kłaniam się Tobie Boże, wysławiany w Trójcy, przedwieczne jestestwo, najbogatsza i nieskończona wielmożności, niepojęta mocy, niewypowiedziana potęgo, źródło mądrości, dobroci nieogarnięta wręcz głębio, jedyny nieśmiertelny, objęty światłością niedostępną, stwórco nieba i ziemi, i morza i wszystkiego, co w nich istnieje [Dz 4, 24; Ps 145, 6].

Tyś z niebytu słowem powołał wszystko do istnienia, a na koniec dzieła stworzenia, wziąwszy proch z ziemi uczyniłeś człowieka, udzielając mu czci Swojego obrazu i ustanowiłeś go Swoim współrozmówcą, obdarzyłeś go władzą nad wszystkim, co widzialne i wszystko złożyłeś pod jego stopy [por. Ps 8, 6]; umieściłeś go w raju, by rozkoszował się boskimi pokarmami. Ale diabeł, zazdroszcząc mu, oszukał pierwszego człowieka Adama z pomocą jego żony Ewy, i naruszyli przykazania Pana Boga, spożywając zakazany owoc. I z raju został wygnany, z boskiego przebytu do bytu tego świata, stając się przyczyną upadku całej ludzkości. Potem zwiódł także pozostałych ludzi, by odstąpili od Boga i kłaniali się bezdusznym bałwanom.

Następnie tacy boscy mężowie jak Enoch, Noe, Melchizedek, Abram, Izaak i Jakub nie pismem i księgami byli oświecani, ale – ponieważ posiadali czysty umysł i będąc doskonali w wierze – oświecani byli promieniami Ducha Świętego i poznawali wolę Bożą, gdy sam Pan Bóg mówił do nich z ust do ust. Następnie Mojżesz rozmawiał twarzą w twarz z Bogiem, i otrzymał od Niego napisane Tablice, które potłukł w gniewie, widząc odstępstwo od Zakonu [Wj 32, 19]. Ale

On przez zapowiedzi prorockie pouczał i podnosił na duchu, w różny sposób okazywał łaskę i Zakon dał ku pomocy, a prorocy zapowiedzieli Jego przyjście do mieszkańców ziemi i niewypowiedziane i niepojęte dla ludzi Jego narodzenie z Dziewicy.

Potem jednorodzony Syn i Słowo Boże, nie mogąc znieść widoku rodzaju ludzkiego nękanego przez diabła, nachylił nieba, zstąpił na ziemię, przyjmując postać sługi, wziął ciało z przeczystej i bezmężnej Dziewicy Maryi Bogurodzicy, i żył wśród ludzi wolny od grzechu, czyniąc wielkie znaki i cuda. Ślepym wzrok przywracał, kulawym dawał chodzić, garbatych prostował, biesy wypędzał, umarłych wskrzeszał. Raczył też dla nas, [ludzi], przyjąć dobrowolną mękę, umęczon i pogrzebion, trzeciego dnia zmartwychwstał, podeptał piekło i z pęt uwolnił wszystkich, którzy wraz z Adamem byli uwięzieni w piekielnym mroku, i wstąpił w chwale do nieba, i zasiadł po prawicy Ojca.

Apostołowie zrodzeni przez zstąpienie boskiego Ducha otrzymali łaskę i rozgłaszając świętą i boską Ewangelię napełnili cały okrąg ziemi cnotliwą pobożnością i rozprawili się z wszystkimi czcicielami pogańskich bożków. Natomiast męczennicy w strasznych cierpieniach ciała swoje na rany wystawili, przelali swoją krew, rozpalani pragnieniem boskiej miłości, i otrzymali niewiędniejące wieńce.

Asceci zajaśnieli jak wielkie gwiazdy, oświecając świat prawdziwą wiarą, którą czerpali z nieosiągalnej Jego Boskości; jaśnieli więc na cały świat, spełniając Boskie zamiary, objawiane im za sprawą schodzącego na nich Świętego Ducha.

A wśród tych świętych ci święci twórcy kanonów Damaskin i Kozma i inni do nich podobni, którzy uroki tego świata odrzucili jak śmieci, przekazali nam tę zbawienną dla dusz księgę, zwaną Triod, gdzie są imiona i tych wszystkich wybrańców. Znalazły się tu nabożeństwa z czuwaniem od Soboty Łazarza do Niedzieli Wszystkich Świętych, które mają doksologię i inne; a odprawiając te przepiękne nabożeństwa i śpiewy i całonocne wysławiania mamy niczym ozdobę z pięknych kwiatów rajskich i słodsze są one naszym gardłom od miodu [Ps 118, 103].

Przeto z przyzwolenia wielkiego Pana Boga i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa dzięki łasce daru Świętego Ducha, pojąwszy, że wszystkie sprawy tego żywota są marnością jako tymczasowe i przemijające, gromadziłem, na ile mogłem to wszystko pojąć, rzeczy, mające służyć oświeceniu i świetności świętych cerkwi. A ponieważ Bóg wspierał moje pragnienia, uczyniłem dwa różne zestawy czcionek, za pomocą których napisałem i złożyłem tę boską i bardzo ważną księgę,

zwaną Trójpieśniec, w której umieściliśmy wszystkie nabożeństwa na wybrane uroczyste święta z ich wyobrażeniami. Bóg mi świadkiem, że nie zaznałem spoczynku, nie użyczyłem snu moim oczom [Ps 132, 4], ani nie pożałowałem swojego majątku, jaki mi raczył dać Pan Bóg, dopóki nie doprowadziłem tego dzieła do końca. Błagam przeto każdego ze śpiewających, czytających czy przepisujących – na miłość Chrystusa błogosławcie, jeśli coś jest pomylone to poprawiajcie a nie przeklinajcie, aby wszyscy, którzy błogosławią dostąpili uczestnictwa w łasce od naszego Pana Jezusa Chrystusa – Boga i Syna, któremu potęga i chwała na nieskończone wieki, amen.

[W imię] Boga sławionego w Trójcy.

Wszechdobry Bóg o każdej porze, każdego dnia i w każdej chwili przywołuje nas do siebie za pomocą różnych swoich dzieł – a to firmamentem niebios i jego pięknem i rozległością, a to znów okręgiem ziemi i jej rozlicznymi przestrzeniami, potem przez proroków i ich natchnione Pisma, wreszcie przez swego Jednorodzonego Syna, zrodzonego w ciele w rodzie Dawida. To ogromne miłosierdzie Boże [okazywane przez] troskliwość i łaskawość, trzeba stale mieć na uwadze, byśmy nie okazali się niewdzięcznikami za tyle takich dary. Ponieważ znajdujemy usprawiedliwienie w tylu życiowych zabiegach [por. Łk 14, 18], a jeszcze pogrąża nas i niewola okrutnych Hagarytów, ale także, niestety, nasze własne namiętności, gdyż przez brak boskich ksiąg nie jesteśmy w stanie nawet odrobiny czasu poświęcić na osiągnięcie zbawczej korzyści dla duszy. Nie zmarnujmy wszakże całego darowanego nam przez Boga czasu, ani też otrzymanego talentu nie zakopujmy w ziemi [Mt 25, 18]. Tak więc z Boskiego polecenia podążyliśmy śladem wcześniej działających wyśmienitych mężów, którzy swoimi dobrymi uczynkami zasłużyli na wieczne wspomnienie i, choć miotani zamętem otaczającego nas świata, postaraliśmy się wydać te natchnione boskie księgi Triody, a lepiej powiedzieć Trójpieśniec, które zawierają w sobie różne nauki Starego i Nowego Testamentu, o stworzeniu nieba i ziemi, o uczynieniu pierwszego człowieka i jego wypędzeniu z raju, o ostatecznym zstąpieniu ku nam Chrystusa Zbawiciela, a krótko mówiąc jest tu wzór dla dobrego postępowania i dla odrzucenia złego, bo wszystko to w sposób jasny odsłania i udowadnia odwieczne Boże miłosierdzie, okazywane nam [rodzajowi ludzkiemu].

Więc jak to wyżej powiedziałem, ja, Stefan z miasta Szkodry, maluczki nie tylko wśród moich braci, ale i pośród wszystkich prawosławnych chrześcijan, podjąłem się pracy nad tymi korzystnymi dla duszy księgami. Ale jeśli są w nich jakieś niedostatki, proszę, byście z miłością poprawiali, ponieważ żadna nawet

kreseczka nie została pomylona samowolnie czy przez lekceważenie. Natomiast jeśli okażecie się miłośnikami ksiąg i dacie wyraz swojej wdzięczności za to wydanie, to nas zachęcicie do jeszcze większego wysiłku, by z całą starannością wydrukować też pozostającą [w rękopisie] drugą część tej księgi.

Księga ta została wykonana w roku od narodzin Chrystusa 1563 miesiąca grudnia 24-ego dnia w krajach macedońskich, w ojczyźnie, w mieście Skenderi. Maestro Camillo Zanetti.

Starodruki Jakowa z miejscowości Kamena Reka, Jerolima Zagurovicia i Jakowa Krajkowa (Wenecja)

(N: 120; G: 37) Czasosłowiec (wiatyk), 30 sierpnia 1566

k. 122v–124: posłowie i kolofon paschalia

Z nakazu i zamysłu wielkiego Pana Boga naszego Jezusa Chrystusa pracowałem nad tym pismem, niedostojny i maluczki człowieczek zwany Jakow. Trudziłem się nad świętymi księgami od dawnych czasów przez wiele lat [por. Dz 1, 7]. I wyruszyłem z Macedonii, mojej ojczyzny i przybyłem do krajów zachodnich do miasta Wenecji, będącej w pobliżu starego Rzymu i tam znalazłem stare matryce Bożidara wojewody u jego syna Vicenza, od wielu lat nieużywane. I zacząłem składać te małe księgi Czasosłowiec z całorocznym cyklem od miesiąca września do miesiąca sierpnia: tropariony i kondakiony na każdy dzień, i psalmy na wieczernię i jutrznię i wszystkie zaporząd godzinki, także [nabożeństwo] św. Mandylionu, i paschalia Cyrylowa, i paraklis do Bogurodzicy, i katawasije i sławy na cały rok i refreny; i pieśni Mojżeszowe, wszystko to ułożyłem na każdą potrzebę. Dlatego błagam Pana Boga, by mnie wspomógł w tym dziele, które zacząłem pisać. Myślę, żeby uczynić nową prasę do [wydawania] boskich ksiąg ku chwale trójsłonecznego Boga, dzięki którym w świętych cerkwiach będzie On nieustannie opiewany niemilknącymi hymnami.

A ja, Jakow, urodziłem się i mieszkałem w miejscowości Kamena Reka, co to u podnóża wielkiej Góry Osogowskiej w pobliżu miasta Kołusza, a jestem z rodu kapłańskiego, od najdawniejszych czasów w ziemi tej znakomitego. Jeśli coś tu pomyliłem ręką czy językiem, pisząc błędnie i niepoprawnie, to zwracam się do was wszystkich, kolana obejmuję i pokornie z całego serca proszę: wybaczcie, aby wszystkich was wszechdobry Bóg przyjął i nie pozbawił Królestwa niebieskiego na nieskończone wieki, amen.

Zaczęte zostały te księgi w roku siedem tysięcy i 79, w miesiącu maju, w 15 dzień, a ukończone w miesiącu sierpniu, 30 dnia, w wielce sławnym mieście Wenecji.

I tę paschalię umieściłem Cyryla, filozofa i nauczyciela słowiańskiego czyli bułgarskiego. Patrz zatem na litery które określają themelion, wpierw gdzie [w tabeli] jest napisana litera P (pokoi) i idź po kolei. A gdy dojdziesz tam gdzie jest napisane Ψ, to wróć na początek, gdzie jest na początku zapisana litera A (az) i od niej idź do przodu do litery, co się nazywa ita i ponownie zawróć niezmiennie do pierwszych liter.

A gdy jest rok przestępny, czyli bissekstus, to weź z grubej linii górny szereg i wylicz [40] męczenników, Zwiastowanie i Paschę, a potem zawróć, tak jak powiedzieliśmy poprzednio.

(N: 130; G: 46) Psałterz z dodatkiem, 1569–1570

k. 1–1v: przedmowa

[W imię] Boga sławionego w Trójcy.

A potem nadszedł przodek Boży prorok Dawid i przekazał nam tę zbawienną dla duszy księgę zwaną Psałterz, abyśmy z jej pomocą ćwiczyli się ku boskiej cnocie. Dlatego też pan Jerolim Zagurović, szlachcic z miasta Kotoru, widząc, że święte cerkwie są ubogie w boskie księgi, bowiem nie wystarczają te uczynione przez jego [duchowych] rodziców – wojewodę Gjurgja Crnojevicia i pana Božidara, przybył do sławetnego miasta Wenecji i odszukał stare warsztaty swoich rodziców – wojewody Gjurgja – i złożył je w jedno, aby wskrzesić pisma poprzedników i napełnić święte cerkwie rozlicznymi księgami. Przeto błaga wszystkich was – wspominajcie pana Jerolima w swoich modlitwach.

A ja, Jakow z krain macedońskich, z miasta zwanego Sofia, Krajkowy syn, przez pana Jerolima zostałem wyznaczony do tego zadania. Toteż zwracam się do was wszystkich, kolana obejmuję i pokornie z całego serca proszę: jeśli coś tu pomyliłem ręką czy językiem, to wybaczajcie, byście i wy przebaczenie otrzymali od Chrystusa Boga w straszny dzień Sądu. Niech będzie błogosławiony Pan Bóg na wieki, amen.

Zaczęto pisać te księgi w roku 7077, w miesiącu marcu, 10 dnia.

A jeśli ktoś zapragnie kupić coś z tych [wydanych] świętych ksiąg, to wszystkie są przeniesione do miasta Skopja, u Kara Trifuna.

Wenecja.

k. 111:

W roku 7078. Jakow.

k. 127v–128v: posłowie

Z woli Ojca, z pomocą Syna i za sprawą Świętego Ducha, [Bóg] z niebytu słowem powołał wszystko do istnienia, stworzył człowieka i umieścił go w raju, by rozkoszował się boskimi pokarmami. Ale ponieważ ten zgrzeszył, to został wygnany i sprowadził śmierć na wszystkie następne pokolenia ludzi. I ród ludzki został poddany mękom diabelskim. Ale Stwórca nie dopuścił, by Jego stworzenie uległo ostatecznej zagładzie, więc posłał proroków, by zapowiedzieli Jego przyjście, i oni przekazali nam Pisma, a spośród nich najznakomitszy to król i przodek Pana Jezusa – Dawid, który nauczany przez Świętego Ducha ofiarował nam tę zbawczą dla duszy księgę, zwaną Psałterz, byśmy mogli z niej wysławiać Boga w Trójcy. Ta księga jest nauczycielem cnót i lekarstwem na cierpienia ciała i duszy, psalm bowiem z wszelkiego upadku grzesznego oczyszcza, czyni [z ludzi] współuczestników aniołów i mieszkańców raju, a duszom wesele i radość daruje na wieki [Syr 1, 11]. Amen.

Z tego powodu i ja, grzeszny i nędzny człowiek, Jerolim Zagurović, szlachcic z miasta Kotoru, podjąłem ten trud, zapłonąwszy pragnieniem zapełnienia ubytków w liturgicznych księgach, wywołanych przez dopust Boży grabieżami Izmaelitów. Znajdowałem się podówczas w krajach rzymskich, w sławnym mieście Wenecji i kierowany przez Boga, rozpaliłem się wspomagany przez Ducha Świętego i z żarliwością poświęciłem się sporządzeniu czcionek, żeby były wygodne dla każdego czytelnika. Dlatego proszę wszystkich niezależnie od wieku, starszych i młodszych – błogosławcie a nie przeklinajcie za tę księgą, którą uczyniłem w roku 7078, po to, byśmy z niej mogli się ćwiczyć w cnotach pobożności. Pokornie się zwracam i upraszam wszystkich, którzy będziecie z niej śpiewać, recytować czy przepisywać, byście poprawiali napotkane omyłki i błogosławili nas, którzyśmy ciężko pracowali przez długi czas, aż ukończyliśmy to wydanie, które w greckim języku nazywa się Psaltir, zaś w serbskim języku Pieśniarz. Bowiem prorok i przodek Jezusa Dawid dzięki Świętemu Duchowi ujrzał i przewidział wszystko – od początków aż po końce czasu i dzień strasznego Sądu Bożego, a wiedząc to, napisał 153 psalmy dla całego rodzaju ludzkiego, abyśmy z ich pomocą mogli ćwiczyć się w cnotach Bożych, i zasłużyć na to, co mówi Chrystus: Przyjdźcie, błogosławieni Ojca mojego, weźcie w posiadanie przygotowane wam królestwo [Mt 25, 34] na wieki wieków, amen.

k. 272v:

Bogurodzico Dziewico, nie zaniedbaj nas grzesznych, oczekujących twojej pomocy i twojego orędownictwa, bowiem w tobie nadzieję mają nasze dusze, więc się zmiłuj nad nami.

Moją pewnością jest Bóg [Ojciec], moją nadzieją jest Chrystus, mym opiekunem jest Duch Święty – Trójco Święta, chwała Ci!

[*Godne jest*… i doksologia]

[Znak drukarski]

Wykonał ten Psałterz pan Jerolim Zagurović i opatrzył go swoim znakiem.

(N: 133; G: 50) Modlitewnik (Trebnik), 1570

k. 280–281v: posłowie i kolofon

Jakow napisał to w roku 7078.

[W imię] Boga sławionego w Trójcy.

A potem wielcy i bogonośni ojcowie nasi Bazyli Wielki, Grzegorz Teolog i Jan Złotousty napisali tę księgę, zwaną Modlitewnikiem, wszelako służącą zbawieniu. Dlatego też pan Jerolim Zagurović, z miasta Kotoru, widząc, że święte cerkwie są ubogie w boskie księgi, bowiem nie wystarczają te uczynione przez jego [duchowych] rodziców – wojewodę Gjurgja Crnojevicia i pana Božidara, przybył do sławetnego wielce miasta Wenecji i odszukał stare warsztaty swoich rodziców – wojewody Gjurgja – i złożył je w jedno, aby wskrzesić pisma poprzedników i napełnić święte cerkwie rozlicznymi księgami. Przeto błaga wszystkich was – wspominajcie pana Jerolima w swoich modlitwach do Pana na wieki, amen.

W roku 7078 od stworzenia świata, a od narodzenia Chrystusa tysiąc i pięćset 70 lat. Wenethia.

Z polecenia wielkiego Boga i Pana naszego Jezusa Chrystusa trudziłem się nad tą księgą ja, Jakow z ziemi macedońskiej z miasta zwanego Sofią w roku 7078.

[Znak drukarski]

Wykonał ten Modlitewnik pan Jerolim Zagurović i opatrzył go swoim znakiem.

(N: 138; G: 54) Modlitewnik

k. 20v:

Objaśnienie i opowieść o tym, ile świętych relikwii ma Wenethia, i jak zostały tu przyniesione z różnych krajów i miast, jedne z Jerozolimy, inne z Carogrodu, jeszcze inne z ziemi serbskiej i bułgarskiej, a także z Rzymskiego kraju i z całej pomorskiej ziemi i z wysp, i tu spoczywają, całe mnóstwo świętych ciał, do tych czasów, obecnego roku 7080 lat od Adama.

k. 122v:

Ten tekst znalazłem ja, Jakow Krajkow, w księgach cara Piotra Bułgarskiego, który panował w stołecznym mieście Wielkim Presławiu, a umarł w wielkim Rzymie.

k. 128–128v: posłowie i kolofon

W imię Ojca i Syna i Świętego Ducha. Z Panem na wieki, amen.

Z polecenia i zamysłu Bożego ja, Jakow, napisałem te małe księgi, w których umieściłem teksty na różne okoliczności, by w dowolnym czasie były przydatne każdemu człowiekowi, kiedy zajdzie jakaś potrzeba.

Teraz zwracam się do was wszystkich, kolana obejmuję i pokornie z całego serca proszę: jeśli coś tu pomyliłem ręką czy słowem, to mi wybaczcie. Ja, Jakow, jestem rodem z miejsca zwanego Sofią. Napisałem to roku od Adama 7080 lat. Wenethia.

Starodruki Stefana Paštrovicia, hieromnicha Sawy i Giovanniego Antonia Rampazetto (Wenecja)

(N: 244; G: 151) Modlitewnik, 19 maja 1597

k. 150–151v: posłowie i kolofon

Z woli Ojca, z pomocą Syna i za sprawą Świętego Ducha – Pana Boga, który z niebytu słowem powołał wszystko do istnienia, ja pokorny ihumen Stefan, hieromnich ze świątyni Przeczystej Bogurodzicy, rodem z Paštroviciów, przy Jego wsparciu złożyłem te zbawcze dla dusz księgi, gdzie umieściliśmy krótkie objaśnienie o Boskości, i synaksariony bez troparionów, i nabożeństwo wielkanocne z godzinami [kanonicznymi] i obrzędem Panagii, i Panagię przez cały rok, i pa-

raklis do Matki Boskiej, i tropariony na: Szczęśliwi, których droga nieskalana [Ps 118], i tropariony niedzielne i bogorodiczne i ipakoje, i tropariony, bogorodiczne i kondakiony na dni tygodnia, i na post, i swietilny na dni tygodnia, i sławy na święta Pańskie i Matki Boskiej, i katawasije na cały rok, i swietilny na święta Pańskie i Matki Boskiej, i do tego bogorodiczne na osiem tonów i kilka modlitw.

Z błogosławieństwem pana ihumena Stefana hieromnicha pracowałem nad tym ja, grzeszny i ostatni spośród zakonników hieromnich Sawa z klasztoru Dečani.

Proszę i błagam was, co śpiewacie, albo czytacie, albo przepisujecie – jeśli znajdziecie coś pomylone, to przez miłość Chrystusa poprawiajcie, a nas, którzy z poświęceniem pracowaliśmy, błogosławcie, a nie przeklinajcie.

Chrystus Początek i Koniec [Obj 1, 8; 21, 6; 22, 13]. Jemu chwała na wieki. Amen.

Ukończyliśmy to w roku 7105, a od narodzenia Chrystusa 1597, krąg słońca 21, a księżyca 18, złota liczba 2, indyktion 10, themelion 21, epakta 5, w miesiącu maju, 19 dnia, w Wenecji.

In Venetia appresso Gio. Antonio Rampazetto.

(N: 245; G: 152) Elementarz (abecadło), 25 maja 1597

k. 4v: kolofon

Z błogosławieństwem ihumena Stefana hieromnicha trudził się nad tym ostatni z mnichów, Sawa. W roku 7105, a od narodzin Chrystusa 1597, w miesiącu maju, 25 dnia, w Wenecji.

Jemu chwała na wieki. Chrystus Początek i Koniec [Obj 1, 8; 21, 6; 22, 13]. Amen.

Starodruki Bartolomea, Marca i Bartola Ginammi (Wenecja)

Psałterz z dodatkiem, 1638

k. 1–1v: przedmowa

[W imię] Boga sławionego w Trójcy.

A potem nadszedł przodek Boży prorok Dawid i przekazał nam tę zbawienną dla duszy księgę zwaną Psałterz, abyśmy z jej pomocą ćwiczyli się ku boskiej cnocie. Dlatego też pan Marco Ginami, księgarz w Wenecji z Mercerii (Marzarie),

widział, że święte cerkwie są ubogie w boskie księgi, bowiem nie wystarczają te uczynione przez jego [duchowych] rodziców – wojewodę Gjurgja Crnojevicia i pana Božidara, i przybył do miasta Wenecji i odszukał stary warsztat swoich rodziców – Bartolomea – i złożył je w jedno, aby wskrzesić pisma poprzedników i napełnić święte cerkwie rozlicznymi księgami.

Przeto błaga wszystkich was – wspominajcie pana Marka w swoich modlitwach, i Bartola Ginami, Markowego syna z miasta zwanego Wenecja, [mieszkającego] na Merceriach. I ów pan Marco wyznaczył mnie do tego zadania.

Toteż zwracam się do was wszystkich, kolana obejmuję i pokornie z całego serca proszę: jeśli coś tu pomyliłem ręką czy językiem, to wybaczajcie, byście i wy przebaczenie otrzymali od Chrystusa Boga w straszny dzień Jego Sądu. Niech będzie błogosławiony Pan Bóg na wieki, amen.

Zaczęto pisać te księgi w roku 1638.

A jeśli ktoś zapragnie kupić coś z tych [wydanych] świętych ksiąg, to wszystkie je znajdzie w rękach tegoż pana Marka Ginami w mieście Wenecji na Wielkim Placu.

k. 110:

W roku 7638 [sic !], Bartol

k. 127:

Napisałem to w roku 1683 [sic !], do tego miejsca.

k. 274–274v:

Bogurodzico Dziewico, nie zaniedbaj nas grzesznych, oczekujących twojej pomocy i twojego orędownictwa, bowiem w tobie nadzieję maja nasze dusze, więc się zmiłuj nad nami.

Moją pewnością jest Bóg [Ojciec], moją nadzieją jest Chrystus, mym opiekunem jest Duch Święty – Trójco Święta, chwała Ci!

[*Godne jest*... i doksologia]

[Znak drukarski]

Wykonał ten Psałterz pan Barto Ginami i opatrzył go swoim znakiem.

k. 275v: kolofon

Ja, Barto, Marków syn, z miasta zwanego Wenecja, napisałem ten psałterz w roku 1638, a od narodzin Chrystusa tysiąc i sześćset i trzydzieści 8.

Wenecja.

Starodruki rodu Ljubaviciów (Goražde)

(N: 25) Służebnik, 1 lipca 1519

k. 32v:

Zmiłuj się, Panie, nad sługą Twoim Božidarem.

k. 33:

Zmiłuj się, Panie, nad sługą Twoim Gurem.

k. 97–102:

Suplika Gura Lubavicia do czcigodnych kapłanów.

Boscy ojcowie i panowie moi, uświęceni i oświeceni słudzy przeczystych i życiodajnych Tajemnic Pana Boga i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa! Ja, nieczysty i okryty mrokiem, co byłem z własnej woli sługą przewrotnego diabła, ja, niedostojny rab i sługa cerkiewny, zwracam się do waszych wielebności z prośbą i błaganiem, o dostojni kapłani Króla Niebieskiego, byście, o dostojni ojcowie, w swych świętych modlitwach wspominali mnie, grzesznego Gura, który grzeszył i czynił bezprawie na doczesnej i marnej scenie tego świata. I jeszcze wzywam was, czcigodni kapłani wielkiego Boga, byście modlili się za moją nieszczęsną duszę do wszechdobrego i szczodrego Boga naszego, ażeby uwolnił mnie On od niezliczonych i podłych moich grzechów, ponieważ ja, szalony, wszystkich przewyższyłem grzechem i nieczystością, w całym moim jestestwie, duszą i ciałem. Ja, po trzykroć przeklęty Gurag', swoim bezprawiem rozgniewałem dobrego i miłosiernego Pana mojego i Boga, boć od wieków nikt tak nie grzeszył jak ja, nieszczęsny, co wiadomym czynię waszym miłościom, o czcigodni moi ojcowie.

Przyrzekłem ongiś, że w życiu swoim będę służyć świętym i boskim cerkwiom, toteż ja, mizerny i niegodny rab i sługa Chrystusowy, widząc święte i boskie cerkwie w naszym kraju pozbawione – przez nasze grzechy – świętych i boskich ksiąg, postanowiłem, choć nikczemny, zająć się tą sprawą dla dobra świętych i boskich cerkwi wraz z moim bratem mnichem Teodorem, z polecenia naszego starca i rodziciela Božidara Goraždanina, [będąc] u wielkiego arcybiskupa Chrystusowego Sawy Serbskiego, co w Mileszewie. I gdy byłem posłany spełniać zadanie podług swej służby cerkiewnej, przyszedł nagle po mnie, nieszczęsnego, Anioł Pański i wezwał mnie z rozkazu wielkiego króla Chrystusa. I nie zdążyłem opowiedzieć bratu mojemu mnichowi Teodorowi wszystkiego o przeklętej duszy mojej i o mnóstwie grzechów moich. Tak jak mówi Pismo Święte [por. Łk 12, 16–21.25], czcigodni

ojcowie, my, głupi, oszukujemy się – młodzi, gdy są pewni doczekania starości, a starzy nie wierząc w rychłe żniwo śmierci, a tać nie patrzy na wiek i wszystkich od razu wciąga do grobu. I ja nigdy nie pamiętałem o śmierci, lecz dbałem o swoje ciało, szukałem bogactwa i sławy, a teraz martwy wołam, i ja oszukałem się, przeklęty, licząc na młodość. O, przedziwna rzeczy, jak można porzucać pokarm życia i karmić się pokarmem śmierci? Jak my, umocnieni życiem w Bogu, popadliśmy w tę pułapkę? O gorze mi! Z jaką udręką dusza opuszcza ciało i nie ma nikogo wtedy, kto by mi pomógł, ojcowie święci, bowiem wyruszyłem w drogę, w jaką nigdy przedtem nie chodziłem, by stanąć przed tronem Chrystusa Sędzi i zdać mu sprawę z grzechów moich. Więc jeszcze wołam do Pana mojego: o, Władco mój, Chryste, zmiłuj się nade mną, mimo że na to nie zasługuję i moją małą pracę, którą zacząłem lecz nie skończyłem, przyjmij, o, Panie. Głos twój, Chryste, słyszałem, ale nie miałem kiedy dokończyć dzieła, które zacząłem, lecz ty, Panie Chryste, Królu mój, przyjmij je jak niegdyś przyjąłeś tamtej wdowy dwa pieniążki [Łk 21, 1–4], więc i od nas, rabów twoich, Panie, to przyjmij.

I znowu wołam do was, kapłani Boga Najwyższego i świątobliwi moi panowie i ojcowie, wiem, że nie wolno mi wyrazić za pomocą tych świętych pism mnóstwa grzechów moich, bym się nie stał w ten sposób nauczycielem dla innych, zachęcającym do wielkich nieprawości, i w miejsce korzyści duchowej mogliby oni nauczyć się niegodziwości.

Popełniłem grzechy cięższe niż inni ludzie, ale przemilczę je i skryję, inne złe rzeczy opowiem i będę wołał śmiało, o, uczniowie i kapłani Pańscy, że nie było ani dnia, ani nocy, a nawet godziny, w których nie ulegałbym grzechowi i diabłu, a myśli o Sądzie Bożym i chwili śmierci nigdy do siebie nie dopuszczałem. Od młodzieńczych lat aż do teraz dogadzałem ciału, czerpiąc radość z namiętności, wspomnę moje nieprawości, moje podłe czyny, których grzeszny się dopuściłem, lecz ukryję zamysły tamtego dnia i nocy, gdy popełniałem złe i przewrotne uczynki. Ale wszystko to zostanie odkryte i zostanę obnażony, i moje niegodziwe czyny będą świadczyć przeciwko mnie, te czyny, których nie chcę teraz wyjawiać Panu Bogu i waszym dostojnościom. Nie będzie milczeć wtedy ani dzień, ani noc, ani godzina, wołając do Boga i aniołów przeciwko mnie, nieczystemu. Bo gdzie możemy się ukryć albo uciec? Przecież ziemia i niebo, słońce i księżyc, gwiazdy i morze, rzeki i otchłanie wołają przeciwko mnie.

Ponieważ wiem, że otrzymaliście od Boga dar zatrzymywania i odpuszczania ludziom grzechów [J 20, 23], toteż wzywam, błagam i upraszam, czcigodni ojcowie moi, abyście przy sprawowaniu Świętych Tajemnic modlili się do miło-

siernego i wszechdobrego Boga za mnie, nędznego sługę waszego. Bowiem modlitwa sprawiedliwych wiele może, o ojcowie święci, a modlitw waszych potrzebuję naprawdę, abym osiągnął łaskawość w dniu sprawiedliwego Sądu. Amen.

Bracie mój, popie Teodorze! Jeśli Bóg podaruje ci dłuższe życie i dokończysz dzieła, które razem zaczęliśmy, to proszę cię i błagam, na miłość Chrystusa, bracie mój, abyś, jeśli Bóg dopuści, by korzystano z dzieła naszych rąk, jakąś część nakładu przeznaczył na służbę przy świętych ołtarzach, ażeby nie zapomnieli o nas kapłani Boga Najwyższego w swych świętych modlitwach.

I proszę was, moi panowie i ojcowie, i wszyscy, którzy tu zajrzycie, nie miejcie mi za złe i nie złorzeczcie, że tak wiele do was mówiłem, ale już nigdy więcej nie będę z wami rozmawiać, bowiem wyruszyłem w drogę, w jaką nigdy przedtem nie chodziłem.

O, czcigodni i wielebni prezbiterzy Chrystusa, ja, nędzny, i marny, najgorszy mnich Teodor, który nad tym pracowałem, pokornie się kłaniam waszym wielebnościom, padam na kolana, splatam ręce i biję czołem o ziemię, ja nieszczęsny, i proszę was, panowie i ojcowie, i wszyscy, którzy zechcecie zajrzeć do tego mojego niedoskonałego dzieła, nie miejcie mi za złe i nie złorzeczcie, ale poprawiajcie. Nie jest zwykłą rzeczą zetknięcie słomy z ogniem, wyprawa ślepca w drogę czy podróż bez łodzi po odmętach; więc gdy pojąłem, że ktoś taki jak ja, nieuczony w Piśmie i niemający ksiąg do poprawiania, odważył się ujrzeć taką niewypowiedzianą głębię myśli, ogarnęła mnie bojaźń i pokora. Dwa strachy mnie objęły, ale z ufnością w miłosierdzie Boże na oślep rzuciłem się w bezbrzeżną głębinę Świętego Pisma i to, co byłem w stanie uczynić teraz bystrym i przejrzystym źródłom waszego przenikliwego rozumu przedkładam.

Wy zaś, jako słynni mistrzowie, do tygla waszego głębokiego rozumu włóżcie moje cynowe litery i palącym płomieniem waszej mądrości oczyśćcie je i udoskonalcie [por. Ps 11, 7], bowiem wielkim zostanie nazwany ten, kto uczy poprawiać [por. Mt 5, 19], jak mówi Ewangelia. Lecz jeśli nie zechcecie, przejdźcie obok mnie, jak ów kapłan i lewita, co to z daleka ominęli napadniętego przez bandytów [Łk 10, 25–37], pozostawiając onemu Samarytaninowi, który obiecał odpłacić za trudy podczas ostatecznego powrotu, bo w Nim każdy, kto spełnia Jego wolę nieposzlakowanie, pokłada nadzieję.

I jeszcze jedną moją wielką nierozwagę wyznaję, że kiedy robiłem te formy w obcych krajach italskich, był ze mną mój rodzony brat i przyszła do niego znienacka śmierć w roku 7027 w miesiącu marcu, dwunastego dnia, niech przebywa

w wiecznej pamięci, to wtedy ogarnęło mnie przerażenie, że sam jeden muszę podołać temu zadaniu. Ale zwracam się do was i upraszam, moi panowie i ojcowie, i wszyscy, którzy tu zajrzycie, jeśli znajdziecie coś błędnego, nie przeklinajcie, lecz poprawiajcie przez miłość wielkiego Króla Chrystusa. Cześć i uwielbienie wszechwidzącemu i miłosiernemu Bogu, który daje ukończyć każde dobre dzieło, zaczęte w jego Imię. Bo Jego jest chwała i potęga na wieki.

k. 102v: kolofon

Zaczęto te święte księgi zwane Liturgia z polecenia mojego starca i rodziciela Božidara, a trudził się nad nimi pokorny mnich i kapłan Teodor, zaś ukończone zostały w roku od stworzenia świata 7027, a od narodzenia Chrystusa tysiąc 527 [!], krąg słońca 28, księżyca 17, epakta 7, miesiąca lipca w pierwszy dzień.

(N: 39) Psałterz z dodatkiem, 25 października 1521

k. 350–352v: posłowie i kolofon

A te oto przepisy znalazłem, umiłowani, na Świętej Górze Athoskiej w klasztorze Hilandar, które umieściłem w tej księdze: o świętym poście wielkiej i świętej Czterdziesiątnicy, i przed Bożym Narodzeniem, i o poście apostolskim, i przed Zaśnięciem Bogurodzicy, o świętach Pańskich i innych z cyklu rocznego, i o Pięćdziesiątnicy, i o tygodniu paschalnym, i o innych tygodniach, co do których boskie reguły przekazały pozwolenie na spożywanie przez mnichów sera i jaj i ryb, a świeckim mięsa i innych dostępnych pokarmów; i do tego jeszcze Mowa o Frugach. Dlatego, umiłowani, umieściłem wspomniane wyżej przepisy w księdze przeze mnie wydawanej, aby jakieś bogobojne dusze i nas grzesznych obdarzyły błogosławieństwem.

I jeszcze raz proszę i błagam, umiłowani, jeśli czegoś my nie poprawiliśmy przez swoją niewiedzę, to wy, na miłość Chrystusa, nie miejcie za złe, nie złorzeczcie, lecz poprawcie, jako dobrzy znawcy. My napisaliśmy według Tradycji świętych i na podstawie doświadczeń wytrawnych, rozumnych i uduchowionych ojców, dlatego też kto chce usłuchać i postępować zgodnie z tym co powiedziano, niech tak czyni, a jeśli ktoś nie chce czynić i dbać o to według podanych reguł, lecz postępować po swojemu, niech każdy wybiera według własnej woli. Jest bowiem napisane, że każde z nas samo za siebie odpowie przed Bogiem, i czyny każdego albo go wysławią, albo zawstydzą. Wszechdobry Bóg niech dopomoże i wybawi

nas wszystkich z wiecznej męki i dopuści do swego Niebieskiego Królestwa przez modlitwy przeczystej Pani naszej Bogurodzicy i wszystkich świętych, amen.

Wykaz lat, ile trwały które od jakiego czasu[2].
Od Adama do potopu – lat 2242;
Od potopu do wieży babilońskiej – lat 536;
Od wieży babilońskiej do Abrahama – lat 552;
Od Abrahama do wyjścia [z Egiptu] – lat 430;
Od wyjścia do Dawida – lat 440;
Od Dawida do pierwszego wysiedlenia Żydów z Jerozolimy – lat 448;
Od wysiedlenia do Aleksandra Macedońskiego – lat 318;
Od Aleksandra do świętych narodzin Pana naszego Jezusa Chrystusa – lat 333;
Wszystkich lat od Adama do Chrystusa – 5500.
Od narodzin Chrystusa do Konstantyna, cesarza chrześcijańskiego – lat 318;
Od cesarza Konstantyna do Cyryla Filozofa, twórcy liter języka słowiańskiego i Metodego biskupa, jego brata – lat 542;
Wszystkich lat od Adama do Cyryla – 6360.
Od Cyryla Filozofa do świętego Sawy, pierwszego arcybiskupa, nauczyciela i oświeciciela serbskiego, nowego zaprawdę apostoła, i brata jego Stefana, pierwoukoronowanego króla serbskiego – lat 280; od Adama zaś lat 6640.
Od Stefana zaś króla pierwoukoronowanego do cara Stefana, pobożnego i miłującego Chrystusa i mnichów, pierwszego cara serbskiego – 201 lat;
Wszystkich zaś lat od Adama do carstwa cara Stefana – 6853.
Od cara Stefana do syna jego, cara Urosza – lat 15.

Koniec siódmego tysiąclecia i początek ósmego tysiąclecia i czasów ostatecznych.
W roku 7029 [1521]. Tego roku nadszedł sułtan Sulejman na rzekę Sawę i mnóstwem Izmaelitów, i przechodzili przez Sawę suchą stopą, to jest po moście na drugi brzeg do Sremu, a inni łodziami przepływali. Tak nawet rzeki nie były w stanie zatrzymać tych potężnych Izmaelitów, ukazując płonność nadziei Węgrów, jakie pokładali w wielkich rzekach Sawie i Dunaju. I oblężyli z wszystkich stron słynny Belgrad i inne okoliczne miejscowości, i przelatywali jak smoki skrzydlate paląc wsie i miasta. Och, taki smutek opanował wtedy tę ziemię, i w tej ziemi,

2 Przekład tego fragmentu dokonany przez M. Kuczyńską: *Serbska chronografia: wykaz lat – co ile trwało* [BDE 2013a: 80].

czyli Sremie, cudne miasta i wsie opustoszały, cerkwie i grody zostały zniszczone, a słynny Belgrad Węgier pod przymusem ustąpił Izmaelitom. I weszli do niego potomkowie hagaryccy [słowo zapisane tajnopisem] w miesiącu sierpniu 28-ego dnia. A pani Helena, była despotessa, musiała porzucić słynny gród Kupinik i rzuciła się do ucieczki przez rzekę Dunaj w głąb Węgier, a sławną i cudną ziemię despotów [serbskich] opanowali Turcy, i piękny gród Kupinik zburzyli we wrześniu, 9-ego dnia.

Zaczęte zostały te święte księgi, zwane Psałterz, z polecenia mojego starca i rodziciela Božidara Goraždanina, a trudził się nad nimi pokorny mnich i kapłan Teodor, przy cerkwi świętego Jerzego wielkiego męczennika Chrystusowego, na rzece Drinie. Ukończone zostały one w roku od stworzenia świata 7029, a od narodzenia Chrystusa tysiąc 529 [sic!], krąg słońca 1, księżyca 18, indyktion 21, miesiąca października w 25 dzień.

(N: 62) Modlitewnik, 21 października 1523

k. 296v: posłowie i kolofon

Cześć i uwielbienie wszechwidzącemu i przedobremu Bogu, który daje, by został spełniony każdy dobry uczynek rozpoczęty w Jego imię, bo Jego jest chwała i potęga na wieki wieków.

Zaczęte zostały te święte księgi, zwane Modlitewnik, przy cerkwi świętego Jerzego wielkiego męczennika Chrystusowego, w miejscowości Goražde, na rzece Drinie. Trudził się nad nimi pokorny mnich i kapłan Teodor, a ukończone zostały one w roku od stworzenia świata 7032, a od narodzenia Chrystusa 1531 [!], miesiąca października w 21 dzień.

Grzeszny Radoje diak, co pracował nad tym.

Starodruki serbskich drukarń klasztornych (Rujno, Gračanica, Mileševa, Belgrad, Mrkšina Crkva)

(N: 66) Tetraevangelium, Rujno, 1537

k. 302v: posłowie

Z woli Ojca, z polecenia Syna i za sprawą Świętego Ducha, z pomocą sławionego w Trójcy Boga i Bogurodzicy – przeczystej Pani, Matki Bożej i naszej zostały napisane te święte i boskie księgi w roku 7045, w klasztorze o nazwie Rujański,

u podnóża góry zwanej Ponikve, nad rzeką co się zwie Bielska, koło wsi o nazwie Vrutci, przy cerkwi świętego Jerzego – sławnego i zwycięskiego wielkiego męczennika Chrystusowego. Trudziłem się przy nich ja, grzeszny sługa Chrystusa i mnich Teodosije, biedny na umyśle, obfitujący w grzechy. I błagam was, bracia, żebyście – czy to czytając, czy to przepisując – poprawiali, a nie przeklinali, przez wzgląd na Boga i [dobro] waszych dusz, ponieważ nie pisał Duch Święty ani anioł, lecz człowiek malutkiego rozumu i słabowity, a w dodatku sam jeden. Chwała Bogu przez którego wszystko się staje. Amen.

(N: 69) Oktoich (tony V–VIII), Gračanica, 1539

k. 1: przedmowa

Metropolia Gračanica.

Pokorny metropolita Nowego Brda Nikanor.

Ponieważ my, przez nasze lenistwo, okazaliśmy się niegodni tego, by było tak jak na początku, kiedy to ludzie byli oświecani [wprost], nie przez pisma i nie przez księgi, toteż w czasach ostatnich najszczodrobliwszy Bóg, czczony i wielbiony w trzech Hipostazach, nie porzucił sług swoich, lecz w swej łaskawości raczył napełnić Cerkiew swą wszelkimi natchnionymi pismami przydatnymi do oddawania Mu chwały. I dał nam świętą skarbnicę duchową w osobach tych boskich mężów – Damaskina i Kozmy i Józefa. Kierowani przez działającego w nich Świętego Ducha, nauczyli nas wysławiać w pieśniach Boga, którego na wysokości opiewają aniołowie trójświętymi głosami. I tak otrzymaliśmy te niezbędne do zbawienia pisma, a są one cnót nauczycielem, z Bogiem pojednaniem, trosk oddaleniem, sposobem wyrażania Mu wdzięczności.

Także mnie, pokornego i marnego, natchnął do pisania tej świętej księgi, zawierającej z ośmiu tonów cztery [od 5 do 8], służącej do nieustannego wysławiania trójświetlistej, lecz w jedności czczonej Boskości.

Proszę was zatem, ojcowie i bracia, starców, rówieśników i młodych, byście śpiewając, czytając czy przepisując dla miłości Chrystusa poprawiali [omyłki] i nas, z poświęceniem nad tym pracujących, błogosławili, abyśmy wszyscy razem wysławiali Ojca i Syna i Świętego Ducha, a tam zostali opromienieni światłością, amen.

Z polecenia najprzewielebniejszego Nikanora, metropolity Nowego Brda, pracowałem nad tym w Metropolii Gračanicy ja, sługa Chrystusowy Dimitre, w roku 7047.

(N: 70) Psałterz z dodatkiem (tzw. pierwszy), Mileševa, 30 października 1544

k. 349–350v: posłowie i kolofon

Z woli Ojca i przez Ucieleśnienie Syna i przez Zstąpienie Świętego Ducha.

Ja, pokorny ihumen mileszewski hieromnich Daniił, wraz z całą w Panu bracią zapragnęliśmy podjąć się wysiłku założenia w klasztorze Wniebowstąpienia Pańskiego drukarni. I posłaliśmy naszych braci w Chrystusie – hieromnicha Nikanora i hieromnicha Sawę wraz z ihumenem bańskim Mardarijem hieromnichem do krajów italskich, do słynnego na świat cały miasta Wenecji, i oni wszystko, co było niezbędne, stamtąd przynieśli, i urządziliśmy tę drukarnię tak jak potrafiliśmy i złożyliśmy tę zbawczą dla duszy księgę Psałterz, w której dołączyliśmy synaksariony dzienne i postne, i czasosłowiec, zawierający nabożeństwa nocne i dzienne.

Toteż upadłszy na kolana, błagam i pokornie upraszam wszystkich, którzy będą jej używać śpiewając, recytując czy przepisując, jeśli są jakieś błędy to wy je poprawiajcie, a nas, którzy pracowaliśmy nad tym, błogosławcie, a nie przeklinajcie, bo nie pisał tego Duch Święty, ani anioł, lecz ręka omylna i marna oraz duch mdły, przeklęty i grzeszny.

Z polecenia pana i ojca naszego ihumena Daniiła hieromnicha i całej w Chrystusie braci trudziliśmy się nad tymi pismami my, pokorni kapłani zakonni: Mardarije hieromnich i Teodor hieromnich.

Proszę was, ojcowie i bracia w Chrystusie, i do kolan waszych przypadam, wprawdzie językiem a nie rękoma, jeśli znajdziecie jakieś błędy to śpiewając je poprawiajcie, przez miłość Chrystusa, a nas, którzyśmy z zapałem nad tym pracowali, błogosławcie, a nie przeklinajcie, aby i wam było dane usłyszeć groźny głos Pana, mówiącego do tych, których postawił po prawicy: Pójdźcie, błogosławieni Ojca mojego, weźcie w posiadanie królestwo przygotowane wam od założenia świata [Mt 25, 34], które obyśmy wszyscy osiągnęli, wysławiając wszyscy razem Ojca i Syna i Świętego Ducha, teraz i zawsze i na wieki wieków, amen. Jemu chwała i potęga na nieskończone wieki. Amen.

Ukończone zostały te boskie księgi, zwane Psałterz, do których dodaliśmy synaksariony na cały rok, tropariony i kondakiony ku czci świętych, także i postne synaksariony umieściliśmy, i czasosłowiec, zawierający nabożeństwa dzienne i nocne według reguły czcigodnego ojca naszego Saby Jerozolimskiego.

Zostało to napisane w roku od stworzenia świata 7053, a od narodzenia Chrystusa 1544, krąg słońca 25, a księżyca 4, złota liczba 7, themelion 17, epakta 3.

Zaczęte zostało pisanie tych ksiąg w miesiącu styczniu, 1-go dnia, a skończone w miesiącu październiku 30-go dnia, w Mileszewie.

(N: 74) Modlitewnik (Trebnik), Mileševa, 20 września 1546

k. 359v–361: posłowie i kolofon

Z woli Ojca i przez Ucieleśnienie Syna i przez Zstąpienie Świętego Ducha.

Ja, pokorny ihumen mileszewski hieromnich Daniił, wraz z całą w Panu bracią zapragnęliśmy podjąć się wysiłku założenia w klasztorze Wniebowstąpienia Pańskiego drukarni. I posłaliśmy naszych braci w Chrystusie – hieromnicha Nikanora i hieromnicha Sawę wraz z ihumenem bańskim hieromnichem Mardarijem do krajów italskich, do słynnego na świat cały miasta Wenecji, i oni wszystko, co było niezbędne stamtąd przynieśli, i urządziliśmy tę drukarnię tak jak potrafiliśmy i złożyliśmy tę zbawczą dla duszy księgę Modlitewnik, w której umieściliśmy to, co podaliśmy [w spisie treści].

Toteż upadłszy na kolana, błagam i pokornie upraszam wszystkich, którzy będą jej używać śpiewając, recytując czy przepisując, jeśli są jakieś błędy to wy poprawiajcie, a nas, którzy pracowaliśmy nad tym, błogosławcie, a nie przeklinajcie, bo nie pisał tego Duch Święty, ani anioł, lecz ręka omylna i marna oraz duch mdły, przeklęty i grzeszny.

Z polecenia pana i ojca naszego ihumena Daniiła hieromnicha i całej w Chrystusie braci trudziliśmy się nad tymi pismami ja, grzeszny wielce, nędzny i najmarniejszy z ludzi, obfitujący w grzechy a ubogi w dobre uczynki diak Damian, i Milan, z Czarnej Zagory z miejsca zwanego Obna, co jest niedaleko od wielkiej rzeki o nazwie Sawa.

Proszę was, młodych i dojrzałych, i do kolan waszych przypadam, wprawdzie językiem a nie rękoma, nie złośćcie się i nie złorzeczcie, jeśli znajdziecie jakieś błędy, lecz śpiewając poprawiajcie je, na miłość Chrystusa, a nas, którzyśmy z zapałem nad tym pracowali, błogosławcie a nie przeklinajcie, aby i wam było dane usłyszeć groźny głos Pana, mówiącego do tych, których postawił po prawicy: Pójdźcie, błogosławieni Ojca mojego, weźcie w posiadanie królestwo przygotowane wam od założenia świata [Mt 25, 34], które obyśmy wszyscy osiągnęli, wysławiając wszyscy razem Ojca i Syna i Świętego Ducha, teraz i zawsze i na wieki wieków, amen. Jemu chwała i potęga na nieskończone wieki. Amen.

Ukończone zostały te święte boskie księgi, zwane Modlitewnik, w których umieściliśmy wszystko, co wyżej podaliśmy w wykazie rozdziałów. I modlitwy

specjalne na wszelkie okoliczności, aby służyły one Bogu na chwałę, a chrześcijanom ku zbawieniu i na oczyszczenie z wszelkiej niegodziwości.

Zostało to napisane w roku od stworzenia świata 7055, a od narodzenia Chrystusa 1545, krąg słońca 26, a księżyca 5, złota liczba 8, themelion 18, epakta 4. Zaczęte zostało pisanie tych ksiąg w miesiącu styczniu, 27-go dnia, a skończone w miesiącu wrześniu, 20-go dnia, w Mileszewie.

(N: 88; G: 7) Psałterz z dodatkiem (tzw. drugi), Mileševa, 4 listopada 1557

k. [292]: posłowie i kolofon

Z woli Ojca, z polecenia Syna i za sprawą Świętego Ducha, zaczęto te święte i boskie księgi, zwane Psałterz, z polecenia ihumena kir Daniiła, a zakończone zostały w roku od stworzenia świata 6-tysięcznym i 67, a od narodzenia Chrystusa tysiąc i 57, krąg słońca 10, a księżyca 19, złota liczba 8, indyktion 11, themelion 29, epakta 4, w miesiącu listopadzie, 4-go dnia, w klasztorze Mileszewie, przy ihumenie tego monasteru kir Daniile. Wtedy został odnowiony tron świętego Sawy pierwszego arcybiskupa i nauczyciela serbskiego, który objął najprzewielebniejszy Makarije, arcybiskup całej serbskiej ziemi oraz pomorskich, północnych i innych krain, za panowania cara izmaelickiego wielkiego emira sułtan-Sulejmana bega.

(N: 82; G: 2) Tetraevangelium, Belgrad, 4 sierpnia 1552

k. 211–212: posłowie i kolofon

Cześć i uwielbienie wszechwidzącemu i przedobremu Bogu, który daje, by został spełniony każdy dobry uczynek rozpoczęty w Jego imię, bo Jego jest chwała i potęga na wieki wieków, amen.

Ponieważ w Trójcy wielbiony Bóg zrządził, by Jego Kościół był napełniony rozmaitymi księgami dla oddawania Mu chwały i ku korzyści dla czytających, dlatego też ja, sługa Chrystusowy, Radiša Dmitrović pod działaniem Świętego Ducha i przez żarliwą miłością do boskich świętych cerkwi zapragnąłem napisać tę zbawczą dla duszy księgę Cztery Dobre Nowiny, którą Duch Święty wygłosił przez usta apostolskie ku poznaniu i dla wysławiania trójświetlistej a czczonej w jedności Boskości, i nie szczędziłem majątku swego, który mi dał Pan, by poskładać litery na matrycach. I znienacka nastąpiła sroga godzina śmierci, i przyjął ducha mego, a po mojej śmierci formy te pozostały w moim domu.

A potem ja, Trojan Gundulić z wielkiego miasta Dubrownika, po rozstaniu się z życiem księcia Radišy byłem zmuszony do przeniesienia tych form, więc je wziąłem i przeniosłem do swojego domu. Zacząłem i skończyłem tę świętą i zbawczą dla duszy księgę, zwaną Tetraewangelia, i nie żałowałem majątku swego, danego mi przez Pana, aż z powodzeniem dokończyłem dzieła.

Z polecenia pana Trojana Gundulicia trudziłem się nad tymi pismami ja, grzeszny i najnikczemniejszy i pośledni wśród mnichów hieromnich Mardarije, z klasztoru zwanego Mrkšina Crkva, co się znajduje w pobliżu Czarnej Góry.

Toteż proszę młodych, dorosłych i starszych, by czytając czy przepisując, na miłość Chrystusa poprawiali, bowiem nie pisał tego Duch Święty, ani anioł, lecz ręka marna oraz duch mdły, przeklęty i grzeszny.

Wtedy nad wschodnimi krajami panował wielki emir sułtan Sulejman.

Skończone zostały te święte i boskie księgi w roku 7060, krąg słońca 4, księżyca 11, w miesiącu sierpniu, 4-ego dnia. W Belgradzie.

Chwała Ci, Boże [ΔΟΞΑ ΣΙ Ο ΘΕΟΣ].

(N: 104; G: 24) Tetraevangelium, Mrkšina Crkva, 24 czerwca 1562

k. 211v: posłowie i kolofon

Cześć i uwielbienie wszechwidzącemu i przedobremu Bogu, który daje, by został spełniony każdy dobry uczynek rozpoczęty w Jego imię, bo Jego jest chwała i potęga na wieki wieków, amen.

Z woli Boga, czczonego w Trójcy, ja, sługa Chrystusowy hieromnich Mardarije, uczyniłem własną ręką te litery z żelaza i miedzi i inne rzeczy z wielkim trudem i wysiłkiem. I ukończyłem tę świętą i zbawczą dla duszy księgę zwaną Tetraewangelia. Toteż proszę młodych, dorosłych i starszych, by czytając czy przepisując, na miłość Chrystusa poprawiali i nie przeklinali, bowiem nie pisał tego Duch Święty, ani anioł, lecz ręka marna oraz duch mdły, przeklęty i grzeszny. Wtedy nad wschodnimi krajami panował wielki car turecki sułtan Sulejman.

Skończone zostały te święte i boskie księgi przy cerkwi pod wezwaniem Wniebowstąpienia [Pańskiego], co to jest Mrkšina Crkva u podnóża Czarnej Góry,

w roku 7070, krąg słońca 13, księżyca 1, w miesiącu lipcu, 24-ego dnia. Ja zaś pochodzę znad rzeki zwanej Drina.

Chwała Bogu przez którego wszystko się staje. Amen.

(N: 121; G: 38) Triodion kwietny, Mrkšina Crkva, 1 września 1566

k. 217–218: posłowie i kolofon

Cześć i uwielbienie wszechwidzącemu i przedobremu Bogu, który daje, by został spełniony każdy dobry uczynek rozpoczęty w Jego imię, bo Jego jest chwała i potęga na wieki wieków, amen.

Ponieważ czczony w Trójcy Bóg raczył ozdobić swój Kościół różnymi księgami, przeto i mnie, sługę Chrystusowego hieromnicha Mardarija, z łaski Bożej napełniła życzliwość i miłość do cerkwi Bożych. Zwracałem się w modlitwach do wszechdobrego Chrystusa Króla mojego, by wsparł moje pragnienie i bym mógł doprowadzić do końca także i to zadanie, którego się podjąłem – ten Pentekostarion, Bogu ku chwale, wszystkim świętym ku czci, a chrześcijanom ku korzyści.

A pomyślałem o mojej starości, o zbliżającej się godzinie śmierci, o przemijalności i krótkotrwałości naszego życia, jak to powiedział prawdomówny prorok Dawid: Miarą naszych dni jest lat siedemdziesiąt, a jeśli jesteśmy krzepcy, osiemdziesiąt, a większość z nich to trud i boleść [Ps 89, 10]. Dlatego pracowaliśmy usilnie nad tym dziełem, na ile Bóg pozwalał tyle osiągaliśmy, a trudziliśmy się nad tym w wielkim ucisku i udręce.

Proszę więc was, młodych, dorosłych i starszych [i do kolan waszych przypadam], wprawdzie słowem, a nie rękoma, jeśli znajdziecie jakieś błędy, to, śpiewając poprawiajcie je, przez miłość Chrystusa, a nas, którzyśmy nad tym pracowali błogosławcie, a nie przeklinajcie, aby i wam było dane usłyszeć głos groźnego i nieprzekupnego Sędziego, mówiącego do tych, których postawił po prawicy: Pójdźcie, błogosławieni Ojca mojego, weźcie w posiadanie królestwo przygotowane wam od założenia świata [Mt 25, 34], które obyśmy z łaski Bożej wszyscy osiągnęli, amen.

Wtedy nad licznymi krajami panował wielki car turecki sułtan Sulejman. Natomiast pećki tron pierwszego arcybiskupa, oświeciciela i nauczyciela serbskiego, zaprawdę nowego apostoła kir Sawy zajmował arcybiskup Makarije.

Skończona została ta święta i boska księga zwana Pentekostarion przy cerkwi pod wezwaniem Wniebowstąpienia [Pańskiego], co to jest Mrkšina Crkva, w roku 7074, a od narodzenia Chrystusa 1566, krąg słońca 17, księżyca 5, złota liczba 8, themelion 28, epakta 7, w miesiącu wrześniu, 1-ego dnia.

Przy najprzewielebniejszym metropolicie Smederewa kir Zacharii, i przy ihumenie mrkšinskim kir Sawie. A pracował tutaj nad tym sługa Boży pop Živko i sługa Boży diak Radul.

Chrystus Początek i Koniec.

Starodruki Dimitrije Ljubavicia (Târgovişte)

(N: 72) Modlitewnik (Trebnik), 10 stycznia 1545

k. 297–297v: posłowie i kolofon

Ponieważ w Trójcy wielbiony Bóg zrządził, by Jego Kościół był napełniony rozmaitymi księgami dla oddawania Mu chwały i ku korzyści dla czytających, dlatego ja w Bogu Chrystusie pobożny i strzeżony przez Boga samodzierżawny hospodar Io(an) Piotr [III Raresz] wielki wojewoda, władca całej Ziemi ugro-wołoskiej i podunajskiej, syn przedobrego i wielkiego Stefana wojewody, pod działaniem Świętego Ducha i przez żarliwą miłość do boskich świętych cerkwi napisałem tę zbawczą dla duszy księgę Modlitewnik. Toteż proszę młodych, dorosłych i starszych, byście czytając czy przepisując, przez miłość Chrystusa poprawiali, a nas, z oddaniem się o nią starających, błogosławili, bo tak razem tutaj, wysławiając Ojca i Syna i Świętego Ducha, możemy osiągnąć spokój i miłosierdzie, a tam zostać opromienieni światłością i łaską, amen.

Z polecenia hospodara Io(an) Petru wielkiego wojewody, ja, grzeszny i pośledni wśród kapłanów i mnichów Moisi trudziłem się nad tym wydaniem z matrycami Dimitra Ljubavicia. Zacząłem pracę przy najprzewielebniejszym metropolicie (ugro)wołoskim kir Varlaamie, a skończyłem przy najprzewielebniejszym metropolicie (ugro)wołoskim kir Ananii, w roku od stworzenia świata 7053, a od narodzenia Chrystusa tysiąc 545, krąg słońca 25, księżyca 4, złota liczba 7, indyktion 3, w miesiącu styczniu, 10-go dnia, w stołecznym mieście Târgovişte.

(N: 76) Apostoł, 18 marca 1547

k. 1–1v: przedmowa (wariant wołoski)

Ponieważ w Trójcy wielbiony Bóg zrządził, by Jego Kościół był napełniony rozmaitymi księgami dla oddawania Mu chwały i ku korzyści dla czytających, Jego jest chwała i potęga na wieki wieków, amen.

Napisane zostały te święte i boskie księgi zwane Lekcjonarz (Praksi) za panowania pobożnego, chronionego przez Boga i samodzierżawnego Io(an) Mirczy, wojewody i hospodara całej ziemi ugro-wołoskiej i podunajskiej, syna wielkiego i przedobrego Radu [IV] wojewody.

Dlatego też ja, grzeszny i maluczki człowiek, Dimitrije logoteta, będący wnukiem Božidara [Goraždanina] widząc spustoszenie w świętych i boskich księgach, gorliwie wziąłem się do pracy i na ile mogłem pojąć swym rozumem, z Bożą pomocą złożyłem i wydałem te pożyteczne dla duszy księgi Lekcjonarz [apostolski], które apostołowie ogłosili i rozpowszechnili, by jaśniały w całym okręgu ziemi. Pomagali mi przy tym moi uczniowie Oprea i Petr. Toteż prosimy i błagamy wszystkich, którzy będą czytać czy przepisywać, by przez miłość Chrystusa poprawiali znalezione pomyłki, a nas, nad tym pracujących, by błogosławili, a nie przeklinali, bo nie pisał tego Duch Święty, ani anioł, lecz ręka omylna i marna oraz duch mdły, przeklęty i grzeszny.

Uczynione zostały te święte księgi w roku od stworzenia świata 7055, a od narodzenia Chrystusa tysiąc 547, krąg słońca 27, księżyca 6, złota liczba 9, indyktion 6, themelion 19, epakta 5.

Pisanie tych świętych ksiąg zaczęło się w miesiącu sierpniu w 18 dzień, a ukończone zostało w miesiącu marcu w 18 dzień, w stołecznym mieście Târgovište, w domu Dimitrija [tajnopis, ostatnie słowo nieczytelne].

k. 3:

W Bogu Chrystusie pobożny i strzeżony przez Boga samodzierżawny hospodar Ziemi Ugro-wołoskiej Io(an) Mircea wojewoda.

k. 1–1v: przedmowa (wariant mołdawski)

Ponieważ w Trójcy wielbiony Bóg zrządził, by Jego Kościół był napełniony rozmaitymi księgami dla oddawania Mu chwały i ku korzyści dla czytających, dlatego ja w Bogu Chrystusie pobożny i strzeżony przez Boga samodzierżawny hospodar całej Ziemi Mołdawskiej Io(an) Iliasz(ko) [Eliasz II] wojewoda, wraz z matką moją

dostojną panią Jeleną despotessą i jej synami Io(an) Ştefanem [Stefan VI] wojewodą i Io(an) Konstantynem wojewodą, synami zmarłego Piotra [III Raresza] wojewody, który niech przebywa w wiecznej pamięci.

Widząc niedostatek świętych i boskich ksiąg, za sprawą grabieży i spustoszeń dokonywanych przez innowiercze narody, z pomocą Świętego Ducha, kierując się gorliwością i miłością do świętych Bożych cerkwi, napisaliśmy tę pożyteczną dla duszy księgę zwaną Lekcjonarz [apostolski], którą apostołowie przez Ducha Świętego nauczyli, ogłosili, rozpowszechnili, by jaśniała w całym okręgu ziemi.

Dlatego upraszamy młodych i rówieśnych, i starszych, byście czytając czy przepisując przez miłość Chrystusa poprawiali [znalezione pomyłki], a nas, nad tym z oddaniem pracujących, byście błogosławili, bo tak razem tutaj, wysławiając Ojca i Syna i Świętego Ducha, możemy osiągnąć spokój i miłosierdzie, a tam zostać opromienieni światłością i łaską, amen.

Z polecenia hospodara Io(an) Iliaszki wojewody i matki jego pani Jeleny ja, grzeszny i maluczki człowiek, Dimitrije logoteta, będący wnukiem Božidara [Goraždanina] trudziłem się nad tym wydaniem. Na ile mogłem pojąć swym rozumem, z Bożą pomocą zdołaliśmy ukończyć tę świętą księgę w roku od stworzenia świata 7055, a od narodzenia Chrystusa tysiąc 547, krąg słońca 27, księżyca 6, złota liczba 9, indyktion 6, themelion 19, epakta 5.

Pisanie tych świętych ksiąg zaczęło się w miesiącu sierpniu w 18 dzień, a ukończone zostało w miesiącu marcu w 18 dzień, w domu Dimitrija [tajnopis, ostatnie słowo nieczytelne].

k. 3:

W Bogu Chrystusie pobożny i strzeżony przez Boga samodzierżawny hospodar i Ziemi Mołdawskiej Io(an) Iliasz(ko) wojewoda [Iliaş, Eliasz II].

Starodruki diakona Coresiego (Braşov, Târgovişte, Sebeş)

(N: 87, G: 6) Oktoich, Braşov, 14 stycznia 1557

k. 165: posłowie i kolofon

Cześć i uwielbienie wszechwidzącemu i przedobremu Bogu, który daje, by został spełniony każdy dobry uczynek rozpoczęty w Jego imię, bo Jego jest chwała i potęga na wieki wieków, amen.

Ponieważ w Trójcy wielbiony Bóg zrządził, by Jego Kościół był napełniony rozmaitymi księgami dla oddawania Mu chwały i ku korzyści dla czytających, dlatego też ja, żupan Hanisz Begner sędzia braszowski, pod działaniem Świętego Ducha i przez żarliwą miłość do boskich świętych cerkwi napisałem tę zbawczą dla duszy księgę Oktoich, dla wysławiania trójświetlistej a czczonej w jedności Boskości. Toteż proszę młodych, dorosłych i starszych, by czytając czy przepisując, przez miłość Chrystusa poprawiali, a nas, z poświęceniem nad tym pracujących, błogosławili, byśmy razem, wysławiając Ojca, z którego [pochodzi] wszystko, i Syna, przez którego wszystko [się stało] i Ducha Świętego, w którym wszystko [istnieje], tutaj znaleźli spokój i miłosierdzie, a tam przez Łaskę dostąpili światłości, amen.

I była podówczas w węgierskiej ziemi królowa Izabela [Jagiellonka] i syn jej młody król Jan, syn wielkiego króla Jana [Zápolyi]. A w wołoskiej ziemi był Patraszku wojewoda, a w ziemi mołdawskiej Aleksander [IV] wojewoda.

Z polecenia żupana Hanisza Begnera sędziego braszowskiego, ja, sługa Chrystusa, Oprea logoteta i diakon Coresi, pracowałem nad tym i napisaliśmy te księgi w roku 7065. Zaczęto te księgi w miesiącu czerwcu, 12-ego dnia, a skończono w styczniu, 14-ego dnia, w mieście Braszowie.

(N: 89; G: 8) Triodion kwietny, Târgoviște, 30 lipca 1558

k. 364v: posłowie i kolofon

Cześć i uwielbienie wszechwidzącemu i przedobremu Bogu, który daje, by został spełniony każdy dobry uczynek rozpoczęty w Jego imię, bo Jego jest chwała i potęga na wieki wieków, amen.

Ponieważ w Trójcy wielbiony Bóg zrządził, by Jego Kościół był napełniony rozlicznymi księgami dla oddawania Mu chwały i ku korzyści dla czytających, dlatego ja, pobożny i oddany Chrystusowi Io(an) Patraszku wojewoda, pod działaniem Świętego Ducha i przez żarliwą miłość do boskich i świętych cerkwi, napisałem tę zbawczą dla duszy księgę zwaną Pentekostarion, dla wysławiania trójświetlistej a czczonej w jedności Boskości. Toteż proszę młodych, dorosłych i starszych, by czytając, śpiewając czy przepisując, przez miłość Chrystusa poprawiali, a nas, z poświęceniem nad tym pracujących, błogosławili, byśmy razem, wysławiając Ojca, z którego [pochodzi] wszystko, i Syna, przez którego wszystko [się stało] i Ducha Świętego, w którym wszystko [istnieje], tutaj znaleźli spokój i miłosierdzie, a tam przez Łaskę dostąpili światłości, amen.

Zaczęte zostały te księgi w czasach Io(an) Patraszku wojewody, który niech przebywa w wiecznej pamięci. A ukończone zostały te księgi z polecenia w Panu Bogu pobożnego, miłującego Chrystusa, chronionego przez Boga i jaśniejącego władcę Io[an] Mirczę wielkiego wojewodę i pana całej ziemi ugro-wołoskiej i naddunajskiej, syna wielkiego i bardzo dobrego i miłosiernego pana Io[an] Radu wojewody.

Ja, sługa Chrystusa diakon Coresi, pracowałem nad tym i napisałem te księgi z pomocą 10 uczniów, w roku 7066. Zaczęto te księgi w miesiącu lipcu, 8-ego dnia, zaś skończono w [lipcu], 30-ego dnia, w stołecznym mieście Târgovişte.

(N: 106; G: 17) Ewangelia, Braşov, 13 października 1562

k. 241v–242: posłowie i kolofon

Cześć i uwielbienie wszechwidzącemu i przedobremu Bogu, który daje, by został spełniony każdy dobry uczynek rozpoczęty w Jego imię, bo Jego jest chwała i potęga na wieki wieków, amen.

Ponieważ w Trójcy wielbiony Bóg zrządził, by Jego Kościół był napełniony świętymi księgami dla oddawania Mu chwały i ku korzyści czytających, dlatego ja, żupan Hanisz Begner z Braszowa, pod działaniem Świętego Ducha i przez żarliwą miłość do boskich świętych cerkwi napisałem tę zbawczą dla duszy księgę Cztery Dobre Nowiny, którą Duch Święty ogłosił przez usta apostolskie ku poznaniu i dla wysławiania trójświetlistej a czczonej w jedności Boskości. Toteż proszę młodych, dorosłych i starszych, by czytając, śpiewając czy przepisując, przez miłość Chrystusa poprawiali, a nas, z poświęceniem nad tym pracujących, błogosławili, byśmy razem, wysławiając Ojca, z którego [pochodzi] wszystko, i Syna, przez którego wszystko [się stało] i Ducha Świętego, w którym wszystko [istnieje], tutaj znaleźli spokój i miłosierdzie, a tam przez Łaskę dostąpili światłości, amen.

Z polecenia żupana Hanisza Begnera ja, sługa Chrystusowy diakon Coresi i Tudor diak, trudziliśmy się na tym i sporządziliśmy te księgi, w roku 7070. Zaczęte zostały te księgi w miesiącu marcu, 24-ego dnia, a skończone zostały w miesiącu październiku, 13-ego dnia, w mieście Braszowie.

(N: 125; G: 41) Mineja świąteczna, Braşov, 6 grudnia 1568

k. 244: posłowie i kolofon

Z woli Ojca z pomocą Syna i działaniem Świętego Ducha zostały napisane te księgi, za panowania pobożnego i oddanego Chrystusowi Io[an] Aleksandra wojewody, i przy najprzewielebniejszym metropolicie kir Evthimiju [Eftimie].

Oto ja grzeszny diakon Coresi napisałem te księgi z 5-cioma uczniami.

Zaczęto pisanie tych ksiąg w miesiącu lipcu, 12-ego dnia, zaś skończono w miesiącu grudniu, 6-ego dnia, w roku 7077.

(N: 142; G: 56) Oktoich (tony I–IV), Sebeş lub Braşov, 20 października 1574

k. 214: posłowie i kolofon

Cześć i uwielbienie wszechwidzącemu i przedobremu Bogu, który daje, by został spełniony każdy dobry uczynek rozpoczęty w Jego imię. Bo Jego jest chwała i potęga na wieki wieków, amen.

A potem ci boscy mężowie [Jan] Damasceński, Józef [Hymnograf], Kozma [z Majumy] i Teofan [Graptos], dzięki naukom działającego w nich Świętego Ducha, przekazali nam ową boską księgę, zwaną Oktoich, 4 tony, ucząc nas wysławiać w pieśniach tę trójświetlistą Boskość, tak jak chwałę na wysokości Bogu opiewają aniołowie trójświętymi głosami.

Dlatego i ja, sługa Chrystusowy Io(an) Aleksandru wojewoda całej Ziemi ugro-wołoskiej, syn wielkiego i bardzo dobrego Io(an) Mirczy wojewody, dowiedziałem się i zrozumiałem, że krainy, którymi władam, są spustoszone i ograbione i brak w nich ksiąg, także tej wyżej wspomnianej o nazwie Oktoich. Więc ja, władca, zapłonąłem chęcią zajęcia się tą sprawą i naradziłem się z ojcem naszym najprzewielebniejszym metropolitą całej wołoskiej ziemi kir Eutymiem. I napisaliśmy te korzystne dla duszy księgi Oktoich, jako dar i cześć i pochwała dla świętych cerkwi, i za dusze, i na odpuszczenie grzechów przodków naszych, i rodziców i nas samych, grzeszników.

Przeto ja, Io(an) Aleksandru wojewoda, z synem moim umiłowanym Io(an) Michną wojewodą zwracamy się z prośbą i błaganiem, i do kolan przypadamy, wprawdzie nie rękoma, tylko słowami, do starców jak do ojców, do dojrzałych jak do braci a do młodzieńców jak do dzieci, prosząc, byście przy czytaniu, śpiewie czy przepisywaniu przez miłość Chrystusa wspominali nas grzesznych w swoich świętych modlitwach i przy sprawowaniu Ofiary.

Z polecenia hospodara Io(an) Aleksandru wojewody ja, grzeszny diakon Coresi napisałem te księgi wraz z 8-mioma uczniami, w roku od stworzenia świata 7082. Zaczęto pisanie tych ksiąg w miesiącu maju, 12-ego dnia, a skończono w miesiącu październiku, 20-ego dnia.

(N: 145; G: 61), Oktoich (tony V–VIII), Sebeş lub Braşov, 23 sierpnia 1575

k. 201: posłowie i kolofon

Cześć i uwielbienie wszechwidzącemu i przedobremu Bogu, który daje, by został spełniony każdy dobry uczynek rozpoczęty w Jego imię. Bo Jego jest chwała i potęga na wieki wieków, amen.

A potem ci boscy mężowie [Jan] Damasceński, Józef [Hymnograf], Kozma [z Majumy] i Teofan [Graptos], dzięki naukom działającego w nich Świętego Ducha, przekazali nam ową boską księgę, zwaną Oktoich, od 4 [do 8] tonu, ucząc nas wysławiać w pieśniach tę trójświetlistą Boskość, tak jak chwałę na wysokości Bogu opiewają aniołowie trójświętymi głosami.

Dlatego i ja, sługa Chrystusowy Io(an) Aleksandru wojewoda całej Ziemi ugro-wołoskiej, syn wielkiego i bardzo dobrego Io(an) Mirczy wojewody, dowiedziałem się i zrozumiałem, że krainy, którymi władam, są spustoszone i ograbione, a brakowało też wspomnianej wyżej księgi Oktoich. Więc ja, jako władca, zapłonąłem chęcią zajęcia się tą sprawą i naradziłem się z ojcem naszym najprzewielebniejszym metropolitą całej wołoskiej ziemi kir Eutymiem. I napisaliśmy te korzystne dla duszy księgi Oktoich, jako dar i cześć i pochwała dla świętych cerkwi, i za dusze, i na odpuszczenie grzechów przodków naszych, i rodziców i nas samych, grzeszników.

Przeto ja, Io(an) Aleksandru wojewoda, z synem moim umiłowanym Io(an) Michną wojewodą zwracamy się z prośbą i błaganiem, i do kolan przypadamy, wprawdzie nie rękoma, tylko słowami, do starców jak do ojców, do dojrzałych jak do braci a do młodzieńców jak do dzieci, prosząc, byście przy czytaniu, śpiewie czy modlitwie przez miłość Chrystusa wspominali nas grzesznych w swoich świętych modlitwach i przy sprawowaniu Ofiary.

Z polecenia hospodara Io(an) Aleksandru wojewody ja, grzeszny diakon Coresi napisałem te księgi wraz z 8-mioma uczniami, w roku od stworzenia świata 7083. Zaczęto pisanie tych ksiąg w miesiącu styczniu, 26-ego dnia, a skończono w miesiącu sierpniu, 23-ego dnia.

(N: 151; G: 66) Psałterz z dodatkiem, Sebeş lub Braşov, 1577

k. 172: posłowie

Z woli Ojca, z pomocą Syna i za sprawą Świętego Ducha, a polecenia hospodara Io(an) Aleksandru wojewody i syna jego Io(an) Michny wojewody, za najprzewielebniejszego metropolity Serafina, ja, grzeszny diakon Coresi, napisałem te święte księgi o nazwie Psałterz, do których dodaliśmy synaksariony na cały rok, tropariony i kondakiony ku czci świętych, także i postne synaksariony umieściliśmy, i czasosłowiec, zawierający nabożeństwa dzienne i nocne. A zostało to napisane od stworzenia świata w roku 708[5].

(N: 153; G: 68) Triodion postny, Sebeş lub Braşov, 26 marca 1578

k. 291v: posłowie i kolofon

Cześć i uwielbienie wszechwidzącemu i przedobremu Bogu, który daje, by został spełniony każdy dobry uczynek rozpoczęty w Jego imię. Bo Jego jest chwała i potęga na wieki wieków, amen.

A potem ci boscy mężowie [Jan] Damasceński, Józef [Hymnograf], Kozma [z Majumy] i Teofan [Graptos], dzięki naukom działającego w nich Świętego Ducha, przekazali nam ową boską księgę, zwaną Triod, ucząc nas wysławiać w pieśniach tę trójświetlistą Boskość, tak jak chwałę na wysokości Bogu opiewają aniołowie trójświętymi głosami.

Dlatego i ja, sługa Chrystusowy Io(an) Aleksandru wojewoda całej Ziemi ugro-wołoskiej, z synem moim umiłowanym Io(an) Michną wojewodą, dowiedziałem się i zrozumiałem, że krainy, którymi władam są spustoszone i ograbione ze świętych ksiąg, więc, jako władca, zapragnąłem zająć się tą sprawą i napisaliśmy tę pożyteczną dla duszy księgę zwaną Triod jako dar i cześć dla świętych cerkwi.

Z nakazu hospodara Io(an) Aleksandru wojewody i syna jego Io(an) Michny wojewody ja, grzeszny diakon Coresi, napisałem te księgi z 5-cioma uczniami, w roku od stworzenia świata 7086. Zaczęto pisanie tych ksiąg w miesiącu sierpniu, 24-ego dnia, a skończono w miesiącu marcu, 26-ego dnia.

(N: 158; G: 74) Ewangelia, Sebeş lub Braşov, 1579

k. 206v: posłowie

Cześć i uwielbienie wszechwidzącemu i przedobremu Bogu, który daje, by został spełniony każdy dobry uczynek rozpoczęty w Jego imię. Bo Jego jest chwała i potęga na wieki wieków, amen.

Ponieważ w Trójcy wielbiony Bóg zrządził, by Jego Kościół był napełniony rozlicznymi księgami dla oddawania Mu chwały i ku korzyści dla czytających, dlatego ja, diakon Coresi i Manuił, pod działaniem Świętego Ducha i przez żarliwą miłość do boskich i świętych cerkwi, napisałem tę zbawczą dla duszy księgę zwaną Cztery Dobre Nowiny, którą Duch Święty objawił z ust apostolskich dla poznania i dla wysławiania trójświetlistej a czczonej w jedności Boskości.

Napisane zostały te księgi w roku od stworzenia świata 7087.

(N: 160; G: 75) Mineja świąteczna, Sebeş, 11 listopada 1580

k. [1–2]: posłowie I

Kłaniam się Tobie Boże, wysławiany w Trójcy, przedwieczne jestestwo, najbogatsza i nieskończona wielmożności, niepojęta mocy, niewypowiedziana potęgo, źródło mądrości, dobroci nieogarnięta wręcz głębio, jedyny nieśmiertelny, objęty światłością niedostępną, stwórco nieba i ziemi, i morza i wszystkiego, co w nich istnieje [Dz 4, 24; Ps 145, 6].

Tyś z niebytu słowem powołał wszystko do istnienia, a na koniec dzieła stworzenia, wziąwszy proch z ziemi uczyniłeś człowieka, udzielając mu czci Swojego obrazu i ustanowiłeś go swoim współrozmówcą, obdarzyłeś go władzą nad wszystkim, co widzialne i wszystko złożyłeś pod jego stopy [por. Ps 8, 6]; umieściłeś go w raju, by rozkoszował się boskimi pokarmami. Ale diabeł, zazdroszcząc mu, najpierw oszukał pierwszego człowieka Adama z pomocą jego żony Ewy, i naruszyli oboje przykazania Pana Boga, spożywając zakazany owoc. I z raju został wygnany, z boskiego przebytu do bytu tego świata, stając się przyczyną upadku całej ludzkości. Potem zwiódł także pozostałych ludzi, by odstąpili od Boga i kłaniali się bezdusznym bałwanom.

Następnie tacy boscy mężowie jak Enoch, Noe, Melchizedek, Abraham, Izaak i Jakub nie pismem i księgami byli oświecani, ale – ponieważ posiadali czysty umysł i będąc doskonali w wierze – oświecani byli promieniami Ducha Świętego i poznawali wolę Bożą, gdy sam Pan Bóg mówił do nich z ust do ust.

Następnie Mojżesz rozmawiał twarzą w twarz z Bogiem, i otrzymał od Niego napisane Tablice, które potłukł w gniewie widząc odstępstwo od Zakonu [Wj 32, 19]. Ale On przez zapowiedzi prorockie pouczał i podnosił na duchu, w różny sposób okazywał łaskę, i Zakon dał ku pomocy, a prorocy zapowiedzieli Jego przyjście do mieszkańców ziemi i niewypowiedziane i niepojęte dla ludzi Jego narodzenie z Dziewicy.

Potem jednorodzony Syn i Słowo Boże, nie mogąc znieść widoku rodzaju ludzkiego nękanego przez diabła, nachylił nieba, zstąpił na ziemię, przyjmując postać sługi, wziął ciało z przeczystej i bezmężnej Dziewicy Maryi Bogurodzicy, i żył wśród ludzi wolny od grzechu, czyniąc wielkie znaki i cuda. Ślepym wzrok przywracał, kulawym dawał chodzić, garbatych prostował, biesy wypędzał, umarłych wskrzeszał. Raczył też dla nas, [ludzi], przyjąć dobrowolną mękę, umęczon i pogrzebion, trzeciego dnia zmartwychwstał, podeptał piekło i z pęt uwolnił wszystkich, którzy wraz z Adamem byli uwięzieni w piekielnym mroku, i wstąpił w chwale do nieba, i zasiadł po prawicy Ojca.

Apostołowie zaś przez zstąpienie boskiego Ducha otrzymali łaskę i rozgłaszając świętą i boską Ewangelię napełnili cały okrąg ziemi cnotliwą pobożnością i rozprawili się z pomrocznością pogańskich bożków. Natomiast męczennicy w strasznych cierpieniach ciała swoje na rany wystawili, przelali swoją krew, rozpalani boską miłością, i otrzymali niewiędniejące wieńce.

Asceci zajaśnieli jak wielkie gwiazdy, oświecając świat prawdziwą wiarą, którą czerpali z nieosiągalnej Jego Boskości; jaśnieli więc na cały świat, spełniając Boskie zamiary, objawiane im za sprawą schodzącego na nich Świętego Ducha.

A wśród tych świętych ci święci twórcy kanonów Damaskin i Kozma i inni do nich podobni, którzy uroki tego świata odrzucili jak śmieci, przekazali nam tę zbawienną dla dusz księgę, zwaną Sbornik. Imiona tych wszystkich wybrańców – proroków, apostołów, hierarchów, ascetów i pozostałych świętych – umieściliśmy w kalendarzu rocznego cyklu, gdzie znalazły się nabożeństwa z czuwaniem i z doksologią i inne.

A te odprawiane przepiękne nabożeństwa i śpiewy i całonocne wysławiania są dla nas niczym ozdoba z pięknych kwiatów rajskich i słodsze są naszym gardłom od miodu [Ps 118, 103].

Toteż z woli wielkiego Pana Boga i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa i przez łaskę daru Świętego Ducha, ja Genadije, z Bożej łaski metropolita siedmiogrodzki, widząc ogromne spustoszenia i bezczeszczenie świętych cerkwi, które w ostatnich czasach czynią innowiercze ludy, powodując niedostatek w boskich księgach, pojaw-

szy, że wszystkie sprawy tego żywota są marne i tymczasowe, i przemijające, gromadziłem, na ile mogłem to wszystko pojąć, rzeczy, mające służyć oświeceniu i blaskowi świętych cerkwi. A ponieważ Bóg wspierał moje pragnienia, to napisałem i złożyłem tę boską i bardzo ważną księgę, zwaną Sbornik [Antologia], w której umieściliśmy wszystkie nabożeństwa na uroczystości i ku czci wielkich świętych, począwszy od miesiąca września aż do miesiąca sierpnia, wszystko, co znaleźliśmy w wydaniu Božidara [1538]. Bóg mi świadkiem, że nie zaznałem spoczynku, nie użyczyłem snu moim oczom [Ps 132,4], ani nie pożałowałem swojego majątku, jaki mi raczył dać Pan Bóg, dopóki nie doprowadziłem tego dzieła do końca. Błagam przeto każdego ze śpiewających, czytających czy przepisujących – na miłość Chrystusa błogosławcie, jeśli coś jest pomylone, to poprawiajcie a nie przeklinajcie, aby wszyscy, którzy błogosławią dostąpili uczestnictwa w łasce od Pana Boga i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa – Boga i Syna, któremu chwała i potęga na nieskończone wieki, amen.

k. [2–2v]: posłowie II i kolofon

Z polecenia najprzewielebniejszego metropolity siedmiogrodzkiego kir Genadija pracowałem nad tymi pismami ja, grzeszny, przeklęty i najniegodniejszy z ludzi diakon Coresi.

Proszę was, ojcowie i bracia, i do kolan waszych przypadam, wprawdzie słowami, a nie rękoma, jeśli znajdziecie jakieś błędy, to, śpiewając, poprawiajcie je, przez miłość Chrystusa, a nas, którzyśmy gorliwie nad tym pracowali – błogosławcie, a nie przeklinajcie, aby i wam było dane usłyszeć głos groźnego i nieprzekupnego Sędziego, mówiącego do tych, których postawił po prawicy: Pójdźcie, błogosławieni Ojca mojego, weźcie w posiadanie królestwo przygotowane wam od założenia świata [Mt 25, 34], które obyśmy wszyscy osiągnęli łaską i miłosierdziem Pana naszego Jezusa Chrystusa, któremu – a wraz z nim Ojcu i Świętemu Duchowi – chwała, potęga, cześć i uwielbienie, teraz i zawsze i na wieki wieków, amen.

Wtedy jak cztery zmysły [Kościoła] powszechnego byli czterej święci wielcy patriarchowie ekumeniczni: w Konstantynopolu, nowym Rzymie na tronie zasiadał patriarcha ekumeniczny kir Jeremiasz [II], w Aleksandrii zaś kir Michał [!], papież i patriarcha, w Antiochii panował wielki patriarcha kir Joasaf [!], a tronem Jerozolimskim władał kir Joanicy [!] patriarcha.

Jak pływający po wzburzonym głębokim morzu pragną dotrzeć do spokojnej przystani, tak i piszący pragną ujrzeć koniec przepisywanej księgi. To i my, przez łaskę Chrystusową, osiągnęliśmy, bowiem On jest początkiem i końcem każdego [dobrego] uczynku, i Jemu niech będzie chwała na wieki. Amen.

Została zaczęta ta święta i boska księga w miesiącu maju 20-go dnia, a zakończona w miesiącu listopadzie, 11-go dnia, w mieście Saza Sebesz [Szászsebes], przy wielkim Batorym Krzysztofie, wojewodzie siedmiogrodzkim.

Ukończono tę świętą i boską księgę, zwaną Sbornik, [tekst rozdzielony herbem Batorych] w roku 7088 od stworzenia świata, a od narodzenia Chrystusa 1580, krąg słońca 4, a księżyca 1.

Starodruki diaka Lorinţa (Braşov, Alba Iulia)

(N: 123; G: 39) Oktoich (tony V–VIII), Braşov, 20 czerwca 1567

k. 196v: posłowie i kolofon

Cześć i uwielbienie wszechwidzącemu i przedobremu Bogu, który daje, by został spełniony każdy dobry uczynek rozpoczęty w Jego imię, bo Jego jest chwała i potęga na wieki wieków, amen.

Ponieważ w Trójcy wielbiony Bóg zrządził, by Jego Kościół był napełniony rozmaitymi księgami dla oddawania Mu chwały i ku korzyści dla czytających, pod działaniem Świętego Ducha i przez żarliwą miłość do boskich świętych cerkwi napisałem tę zbawczą dla duszy księgę Oktoich dla wysławiania trójświetlistej a czczonej w jedności Boskości. Toteż proszę młodych, dorosłych i starszych, by czytając, wyśpiewując czy przepisując, przez miłość Chrystusa poprawiali, a nas, z poświęceniem tą sprawą się zajmujących, błogosławili, byśmy razem, wysławiając Ojca, z którego [pochodzi] wszystko, i Syna, przez którego wszystko [się stało] i Ducha Świętego, w którym wszystko [istnieje], tutaj znaleźli spokój i miłosierdzie, a tam przez Łaskę dostąpili światłości, amen.

Z polecenia żupana braszowskiego Lorinţ diak z czterema uczniami trudziłem się nad tym i sporządziliśmy te księgi, w roku 7075. Zaczęto te księgi w miesiącu styczniu, 20-ego dnia, zaś skończono w miesiącu czerwcu, 20-ego dnia, w mieście Braszowie.

(N: 157; G: 73) Tetraevangelium, Alba Iulia, 16 maja 1579

k. nienumerowana: kolofon i przywilej

Z polecenia wielkiego wojewody Batorego Krzysztofa, ja, Lorinţ diak, pracowałem nad tym i napisałem te księgi zwane Tetraewangelia, w roku 7 tysięcy 87. Zaczęto

pisać te księgi w miesiącu lutym 25-ego dnia i skończono w miesiącu maju, 16-ego dnia, w mieście Białym Grodzie [Alba Iulia].

[Herb Batorych]

Na mocy [przywileju] wielkiego wojewody Batorego Krzysztofa przez 30 lat nie wolno dać do druku.

Starodruki hieromnicha Lavrentie (Bukareszt)

(N: 173; G: 86), Tetraevangelium, 1582

k. 217v–218: posłowie

Ponieważ w Trójcy wielbiony Bóg zrządził, by Jego Kościół był napełniony świętymi księgami dla oddawania Mu chwały i ku korzyści dla czytających, dlatego ja, hieromnich Lavrentie, pod działaniem Świętego Ducha i przez żarliwą miłość do boskich świętych cerkwi napisałem tę zbawczą dla duszy księgę Cztery Dobre Nowiny, którą Duch Święty ogłosił przez usta apostolskie ku poznaniu i dla wysławiania trójświetlistej a czczonej w jedności Boskości, za panowania pobożnego i wiernego Chrystusowi hospodara naszego Io(an) Aleksandru wojewody i przy biskupie kir panu Euthimie. Dlatego też ja, sługa Chrystusowy i najpośledniejszy wśród mnichów hieromnich Lavrentie z uczniem swoim Jovanem trudziliśmy się niedaleko od Bukaresztu nad rzeką Kolentina i uczyniliśmy monaster z cerkwią świętego proroka i prekursora Jana Chrzciciela, i w nim zorganizowaliśmy tę drukarnię. Pracowaliśmy przez 10 lat póki nie wykonaliśmy form i matryc i rozpocząłem z pierwszej ręki i napisałem tę pożyteczną dla duszy boską księgę Tetraewangelię.

Przeto zginam kolana proszę i błagam tych, co będą śpiewać, czytać albo przepisywać, żeby poprawiać jeśli coś jest pomylone, a nas za to błogosławić a nie przeklinać, ponieważ nie pisał Duch Święty ani anioł, lecz ręka marna i duch grzeszny i mdły. Skończyło się to w roku od narodzenia Chrystusa 1582.

Starodruki diakona Şerbana (Braşov)

(N: 191; G: 103) Służebnik, 25 września 1587/1588

k. 105: kolofon

Zaczęte zostały te święte księgi zwane Liturgia za panowania szlachetnego pana Io[an] Michny wojewody całej Ziemi ugro-wołoskiej i za wielkiego i najwyższego

Batorego Zygmunta wojewody siedmiogrodzkiego, w miesiącu sierpniu, 1-go dnia, a skończone zostały w miesiącu wrześniu, 25-ego dnia w cudnym mieście Braszowie.

Ja, grzeszny Şerban, syn diakona Coresiego i korektor pop Micha, z tegoż miasta braszowskiego. W roku 7096, krąg słońca 11, księżyca 8, themelion 1, epakta 6.

ОТ ИНКУНАБУЛОВ ДО ПЕРВЫХ ГРАММАТИК. КОНТЕКСТЫ РАЗВИТИЯ БОЛГАРСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА (КОНЕЦ XV – НАЧАЛО XVII ВЕКА)

Резюме

Монография затрагивает проблематику так называемой внешней истории болгарского литературного языка в ранний преднациональный (предвозрожденческий) период, относимый большинством исследователей к переходному (смешанному) этапу. С одной стороны – это заключительная фаза функционирования старо-церковно-славянской (староболгарской) традиции в позднесредневековой болгарской письменности, сопровождавшаяся петрификационными процессами Нового времени в области языкового нормирования и кодификации, с другой же – это время появления первых новоболгарских текстов, язык которых демонстрирует разрыв с этой традицией. В письменной культуре южных славян, в том числе болгар, именно XVI век воспринимается как этап, предвещающий и открывающий упомянутый преднациональный (предвозрожденческий) период. Одним из проявлений этого феномена является постепенная, эволюционная, замена многовековой рукописной традиции развивавшимся в то время книгопечатанием (причем обе традиции параллельно сосуществуют и влияют друг на друга). В связи с этим исследование славянских старопечатных книг является важной составляющей описания и интерпретации тех процессов, которые легли в основу формирования литературных языков сферы Slavia

Orthodoxa в Новое время. Посвященная именно этим вопросам монография состоит из трех глав и приложения, в котором публикуется ряд первоисточников в переводе на польский язык.

В первой главе рассматриваются основные теоретические, методологические, а также связанные с периодизацией и дефинициями исследовательские проблемы, характеризующие описание выбранного отрезка болгарской языковой истории. Показывается эволюция научных взглядов на феномен выросшего на старославянской почве так называемого ново-церковно-славянского языка и его роль в формировании позднесредневековой болгарской языковой системы. Комментируются хронологические рамки т.н. церковнославянского влияния на болгарский в Новое время и состояние исследования его основных этапов в существующей научной литературе. Формулируются основные исследовательские задачи и цели.

Во второй главе внимание обращается на типологию и классификацию доступных печатных источников указанного периода. Объясняются и комментируются, в контексте общей языковой ситуации сферы Slavia Orthodoxa, к которой принадлежит и болгарский язык, такие понятия, как инкунабул, палеотип, первопечатная книга, старопечатная книга, а с точки зрения содержания конкретных памятников подчеркивается роль т.н. анаграфов – метатекстов, представляющих собой отдельный в жанровой и языковой перспективе предмет анализа и сравнения (предисловия, послесловия, колофоны). Дается также характеристика сохранившейся базы первоисточников с точки зрения их количества и происхождения.

Третья глава посвящена подробной презентации истории кирилловской южнославянской палеотипии со времени ее появления до начала XVII века и охватывает источники различного происхождения – черногорские, венецианские, сербские, валашские и др. Проводится также сопоставление со значительно лучше изученной историей восточнославянской палеотипии (типографические центры, находившиеся как на территориях I Речи Посполитой, так и Русского царства). В качестве базового контекста характеризуется глаголическая и кирилловская инкунабулистика.

В заключительной части работы подытоживаются сделанные в предыдущих главах наблюдения и выводы, а также постулируется необходимость переориентации научных взглядов на тему церковнославянского влияния на болгарский: его необходимо рассматривать не в категориях внешних языковых контактов, как это было чаще всего принято до сих пор,

а в качестве имманентной части собственно болгарских (и в то же время совместных для большинства южных славян) эволюционных процессов. Кроме этого, в книге упоминаются дополнительные контексты истории болгарского литературного языка анализируемого периода, требующие систематического учета, а также дальнейшего анализа и описания: развитие средневековой грамматической мысли православных славян, стабилизационные и кодификационные процессы и их языковые последствия, письменность неправославных славян и др.

В Приложении публикуются наиболее важные из содержащихся в доступных источниках метатексты (в переводе на польский язык, сделанном проф. Александром Наумовым), иллюстрирующие общую традицию кирилловской южнославянской палеотипии, а также конститутивные черты т.н. анаграфов. Большинство этих произведений публикуется на польском языке впервые.

FROM INCUNABULA TO FIRST GRAMMARS. CONTEXTS OF DEVELOPMENT OF THE BULGARIAN LITERARY LANGUAGE (LATE FIFTEENTH – EARLY SEVENTEENTH CENTURY)

(Summary)

The monograph is devoted to the so-called external history of the Bulgarian literary language in the early prenational (pre-revival) era, classified by most scholars as the so-called transitional (mixed) period. On the one hand, that age marked the final stage of the Old Church Slavonic (Old Bulgarian) tradition in late medieval Bulgarian literature, along with simultaneous petrification processes in the field of modern standardisation and codification of that tradition, and on the other hand – the emergence first New Bulgarian texts whose language was a departure from that tradition. In the literary culture of the South Slavs, including Bulgarians, especially the sixteenth century is seen as a promising step that opened and, in a way, heralded the prenational (pre-revival) era. One of the manifestations of this phenomenon is the gradual, evolutionary replacing of the age-old manuscript tradition with print that began to flourish at the time (though both traditions coexisted and influenced one another). Therefore, the study of old Slavic prints should be a very important element in the description and interpretation of the processes that were at the root of the formation of literary languages in the Slavia Orthodoxa area (and not only there) in modern times. The book that addresses these very issues consists of three main chapters and an annex with a selection of source texts.

The first chapter discusses the fundamental theoretical, methodological, periodisational, and definitional problems characterising the description of the selected section of the history of the Bulgarian language. Presented here is the evolution

of views on the phenomenon so-called New Church Slavonic language (based on the OCS) and its role in shaping the system of medieval literary Bulgarian. Discussed here is the historical framework of the impact of Church Slavonic on Bulgarian in the modern age and the degree of examination of its individual stages in the existing literature. Formulated are principal research objectives and tasks.

The second chapter focuses on typology and classification of available printed source texts for the period in question. With regard to the general linguistic situation of the Slavia Orthodoxa area to which the Bulgarian language belongs, explained and commented on is the use of terms such as incunabula, paleotype, first printing, old print, and, in the context of the content of specific oldest written texts, emphasised is the role of the so-called anagraphs – metatexts representing a distinct – in terms of genre and language – analysis and comparison plane (forewords, afterwords, colophons). Also formulated is the quantitative and provenance characterisation of the preserved source database.

The third chapter is devoted to a detailed discussion of the history of the Cyrillic South Slavic paleotypy from the beginning until the early seventeenth century, along with the presentation and characteristics of the sources from Montenegro, Venice, Serbia, Wallachia and others. This history is referred to the much better recognised history of Eastern Slavic paleotypy, both from the area of the First Republic of Poland, as well as from typographical centres of the Russian Tsardom. Presented as the base context is the Glagolitic and Cyrillic incunabulistics.

The final part of the work recapitulates observations and conclusions made in previous chapters, and postulates the need to change the perspective of examining the influence of Church Slavonic on Bulgarian: not, as has been done so far, in terms of language contacts, but as an immanent part of the native, though shared by most South Slavs, development processes. Moreover, the chapter outlines or mentions other contexts of the history of the Bulgarian literary language of the analysed period that require a systematic approach or further analysis and description: the development of medieval linguistic thought of the Orthodox Slavs and the establishment of the first grammatical studies, stabilisation and codification processes and the linguistic consequences thereof, literature of the non-Orthodox Slavs, etc.

The Annex contains the most important metatexts featuring in the source texts (translated into Polish by Professor Aleksander Naumow), illustrating the common tradition of South Slavic Cyrillic paleotypy and the constitutive features of the so-called anagraphs. Most of these works have never before been published in Polish.

OD REDAKCJI

Doktor Ivan Petrov, językoznawca i paleoslawista, jest absolwentem Uniwersytetu Łódzkiego. Po zdobyciu średniego wykształcenia w Sankt Petersburgu odbywał – jako stypendysta Rządu Polskiego – ukończone z wyróżnieniem studia magisterskie na dwóch kierunkach (filologia polska i filologia słowiańska z językiem bułgarskim i serbskim jako wiodącymi) oraz studia doktoranckie na Wydziale Filologicznym UŁ. Specjalizuje się w szczególności w składni i morfologii historycznej języków słowiańskich, problematyce teorii i praktyki przekładu z języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na język polski, a także zagadnieniach gramatyki staropolskiej.

Jest autorem lub współautorem kilkudziesięciu prac naukowych, opublikowanych w języku polskim, rosyjskim, bułgarskim i angielskim w międzynarodowych czasopismach i tomach zbiorowych w Polsce, Bułgarii, Rosji, Czechach i na Słowacji. Wydał m.in. monografię pt. *Wyrażanie struktur polipredykatywnych w rozwoju języka bułgarskiego* (Łódź 2007), redagował bądź współredagował dwie książki wieloautorskie (I. Petrov (red.), *Bałkany w oczach młodego człowieka*, Łódź 2006 oraz G. Minczew, M. Skowronek, I. Petrov (red.), *Biblia Slavorum Apocryphorum. Novum Testamentum*, Łódź 2009), dokonał także tłumaczenia obszernego tekstu źródłowego wydanego w formie książkowej (*Nowe Tablice, czyli o cerkwi, Liturgii, nabożeństwach i utensyliach cerkiewnych objaśnienia Beniamina, arcybiskupa Niżnego Nowogrodu i Arzamasu (wybór)*, Kraków 2007). Ponadto opublikował kilkadziesiąt tłumaczeń tekstów naukowych (w obrębie języków bułgarskiego, polskiego i rosyjskiego) oraz przekładów tekstów źródłowych z języka staro-cerkiewno-słowiańskiego i jego wariantów lokalnych na język polski, a także wiele artykułów i tłumaczeń literackich, publicystycznych i popularnonaukowych.

W latach 2004–2008 był sekretarzem redakcji rocznika „Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe. Język – Literatura – Kultura", w latach 2007–2013 – stałym

współpracownikiem łódzkiego miesięcznika „Tygiel Kultury", od kilku lat jest też redaktorem językowym i sekretarzem redakcji rocznika „Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe" oraz serii monograficznej „Series Ceranea". Jest recenzentem w polskich i zagranicznych periodykach naukowych.

Uczestniczył jako członek zespołu lub kierownik w ponad dwudziestu projektach naukowych, finansowanych m.in. przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego oraz Narodowe Centrum Nauki. Odbył kilkanaście zagranicznych naukowych wyjazdów studyjnych do Austrii, Bułgarii, Czech, Grecji, Niemiec, Rosji i Serbii (również jako stypendysta instytucji zapraszających). Przez wiele lat współpracował z naukowcami z Pracowni Języka Staropolskiego Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie. Od roku 2013 kieruje pięcioletnim międzyuczelnianym grantem NCN pt. *Recepcja piśmiennictwa oraz literatury ludowej kręgu Slavia Orthodoxa w Polsce – historia i bibliografia twórczości przekładowej*.

Od roku 2003 jest wykładowcą w Katedrze Filologii Słowiańskiej UŁ, pracował także m.in. na Uniwersytecie Śląskim, Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz w Pracowni Języka Prasłowiańskiego Instytutu Slawistyki PAN. W ramach staży dydaktycznych wielokrotnie wykładał też na uniwersytetach i instytucjach naukowych w Bułgarii, Czechach i Niemczech.

Pełnił i pełni wiele funkcji organizacyjnych. Od roku 2008 jest członkiem Senatu Uniwersytetu Łódzkiego (dwie kadencje), był także jednym z Pełnomocników Rektora UŁ ds. utworzenia i organizacji Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego i Europy Południowo-Wschodniej im. Prof. Waldemara Cerana (*Ceraneum*). Należy do kierownictwa tej jednostki UŁ, pełniąc funkcję Sekretarza Naukowego ds. rozwoju Centrum *Ceraneum* i działalności wydawniczej. Jest także członkiem Rektorskiego Zespołu Doradczego ds. Rozwoju Uczelni.

Doktor I. Petrov jest laureatem trzech nagród indywidualnych Rektora UŁ. W roku 2013 zostało mu przyznane trzyletnie stypendium Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego RP dla wybitnych młodych naukowców.